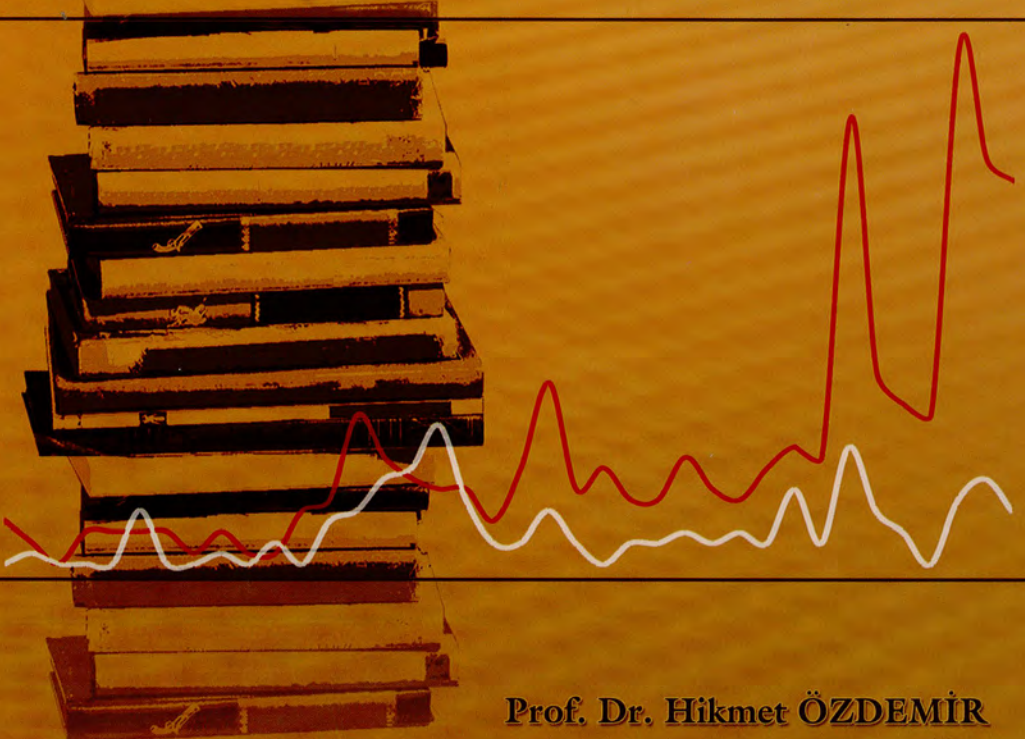

TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ

Ermeni İddiaları Karşısında Türkiye'nin Birikimi

Prof. Dr. Hikmet ÖZDEMİR

EGEMENLİK KAYITSIZ ŞARTSIZ MİLLETİNDİR

*"Bir davanın kazanılmasını istiyorsak
hep beraber elele gece gündüz
durmadan çalışmak zorundayız."*

K. Oktar

TBMM KÜLTÜR, SANAT VE YAYIN KURULU YAYINLARI NO: 128

ERMENİ İDDİALARI KARŞISINDA TÜRKİYE'NİN BİRİKİMİ

Prof. DR. HİKMET ÖZDEMİR

KOORDİNATÖR
ERBAY KÜCET

Teknik Editör
HALİL YILMAZ

Kapak Tasarımı
BURKAY DEMİRCİ

ISBN: 978-975-6226-41-4

TBMM KÜLTÜR, SANAT VE YAYIN KURULU BAŞKANLIĞI

Ana Bina 1 No'lu Kapı B1 Kat Bakanlıklar – ANKARA

Tel: 0312 420 66 13-15

Faks: 0312 420 66 16

TBMM Basımevi-ANKARA

2008

*Bu kitabın her türlü yayın hakkı, Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu gereğince
TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu'na aittir. Tanıtım amacıyla yapılacak kısa alıntılar
dışında, yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.*

ERMENİ İDDIALARI KARŞISINDA TÜRKİYE'NİN BİRİKİMİ

Prof. Dr. Hikmet ÖZDEMİR

KISALTMALAR

ASALA	Ermenistan Gizli Kurtuluş Ordusu
ASAM	Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi
ATASE	Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı
ERAREN	Ermeni Araştırmaları Enstitüsü
OBİV	Ortadoğu ve Balkanlar İncelemeleri Vakfı
NATO	Kuzey Atlantik İşbirliği Teşkilatı
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TKAE	Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
TTK	Türk Tarih Kurumu
TÜDAV	Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı

Ö N S Ö Z

Birinci Dünya Savaşı şartlarında Türkler ile Ermeniler arasında yaşanan bazı olaylar, tarihi gerçeklerden uzak ve tamamen bilim dışı “soykırım” iddiaları olarak geçmişten beri gündemde tutulmaya çalışılmaktadır.

İnsanlığa karşı işlenebilecek en ağır suç olan “soykırım” gibi ciddi iddialarda bulunmak, tarihsel gerçeklerle ve uluslararası meşrulukla ispat edilme yükümlülüğünü beraberinde getirmektedir.

Yıllardır yürütülen Ermeni soykırım iddialarına karşı kendine ve tarihine güvenen Türkiye, Osmanlı belgeleri başta olmak üzere tüm arşivlerini (askeri arşivler dahil) araştırmacıların hizmetine açmıştır.

Tarihçilerin tarafsız ve önyargısız araştırmaları bu konudaki gerçeğin ortaya çıkarılmasının tek yoludur.

Oysa geçmişten beri bu iddiaları ortaya atanlar, Türkiye’nin ortak çalışma teklifine karşılık vermemekte, arşivlerini kapalı tutmaktadır.

Bilinen tarihi gerçeklere rağmen, bazı devletlerin çarpıtılmış Ermeni iddialarını iç ve dış politika malzemesi olarak kullanmaları ve parlamentolarında ülkemiz aleyhine kararlar almaları ise düşündürücüdür.

Türkiye, geçmişin tartışmalı dönemleri hakkında yasama organlarınca karar verilmesinin yanlış olduğu, tarihin tarihçilere bırakılması gerektiği görüşündedir.

Asılsız Ermeni iddialarına destek çıkan ülkelerin parlamentoları, tarihin siyasi istismar vasıtası olarak kullanılmasında çok ciddi bir sorumluluk yüklendiklerini bilmelidirler.

Milletimiz, soykırım gibi kara bir insanlık lekesini tarihinin hiçbir döneminde taşımamış ve taşımayacaktır.

Aksine medeniyetler beşiği olmuş ülkemizde farklı inanç ve kültürden vatandaşlar, geçmişten bugüne barış ve huzur içerisinde özgürce yaşamış ve bundan sonra da yaşamaya devam edecektir.

Elinizdeki eser, kronikleşmiş bir ihtilafın 1915'ten beri nasıl bir seyir izlediğini ortaya koyarken, Türkiye'nin birikiminin daha ileri hedeflere ulaştırılması için yapılabilecekler konusunda düşünme fırsatı sunmaktadır.

Uluslararası Türk- Ermeni ihtilafı alanında özellikle yabancı ülke arşivlerinden de yararlanarak tarihi gerçekleri aydınlatma amacıyla titiz bir çalışma yürüten değerli bilim insanımız Prof. Dr. Hikmet  zdemir'i bu eseri nedeniyle kutluyorum.

Tarihi gerçeklerin aydınlatılmasına katkı sağlayacağı düşüncesiyle TBMM tarafından yayınlanan bu eserin hazırlanmasında emeği geçenlere teşekkür ediyorum.

Köksal TOPTAN
TBMM Başkanı

İÇİNDEKİLER

SAYFA

SUNUŞ	V
KISALTMALAR	VI
ÖNSÖZ.....	1
I – GİRİŞ	10
II – LOZAN ÖNCESİ YAYINLAR (1916-1923).....	15
AVRUPA'DAKİ YAYINLAR	20
TALAT PAŞA'NIN ANILARI	31
CEMAL PAŞA'NIN ANILARI	36
III – “LOZAN BARIŞI”NDAN “KALEMLİ BAŞKALDIRI”YA	41
VENEZUELALI SUBAY NOGALES'E TEPKİ (1931).....	42
PROF. LEON KAWAN'A TEPKİ (1931)	43
ERMENİ DİLBİLİMCİLER İSTANBUL'DA (1932).....	44
FRANZ WERFEL'İN KİTABINA TEPKİLER (1934).....	45
BAŞBAKAN İNÖNÜ ERMENİSTAN'DA! (1935)	47
CUMHURBAŞKANI İNÖNÜ UYARIYOR (1946)	48
GENELKURMAY'IN DURUM RAPORU (1949)	50
ESAT URAS'TAN BİR KLASİK (1950).....	51
EREMYA ÇELEBİ'NİN KİTABI (1952)	53
YUSUF HİKMET BAYUR'UN DEĞERLENDİRMESİ (1957).....	54
CUMHURİYET SENATOSU'NDA TARİHİ UYARI! (1965)	55
“KALEMLİ BAŞKALDIRI”... İLK ÖNCÜLER... ..	58
SUİKASTLAR VE KİTAPLAR	62
BİR DÖNEM KAPANIRKEN... ..	64
SUİKASTLAR... VE FRANSA?	68
NİÇİN DİPLOMATLAR?	69
TASK FORCE	71
AKADEMİK TOPLANTILAR	73
TÜRK TARİH KURUMU (TTK)	76
ERMENİ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ (ERAREN).....	79
ARŞİV BELGELERİNİN YAYINLANMASI.....	81
GENELKURMAY ATAŞE ARŞİVİ YAYINLARI	84
DEVLET ARŞİVLERİNE GÖRE ERMENİLERİN KATLIAMLARI ..	85
DEVLET ARŞİVLERİNE GÖRE ERMENİLER VE FRANSIZLAR ..	86
DEVLET ARŞİVLERİNE GÖRE ERMENİLER VE İNGİLİZLER ..	87
DEVLET ARŞİVLERİNE GÖRE ERMENİLER VE RUSLAR.....	87
DEVLET ARŞİVLERİNE GÖRE ERMENİLER VE AMERİKALILAR ..	87
BİLAL N. ŞİMSİR'İN İNGİLİZ VE FRANSIZ ARŞİVİ YAYINLARI ..	88
HASAN DİLAN'IN FRANSIZ ARŞİVİ YAYINLARI.....	89
IV – TÜRKÇE YAYINLAR (LOZAN'DAN SONRA 2007 DAHİL).....	93
V – ÖTEKİ DİLLERDE YAYINLAR (1975–2007).....	131
VI – SONSÖZ.....	147
VII – KAYNAKLAR	148
VIII– DİZİN	155
IX – ÖZGEÇMİŞ	163

ÖNSÖZ

2002 yılı biterken Londra’da İngiliz Devlet Arşivinde çalışmalarımı henüz tamamlamıştım ve planımdan biraz ilerleydim. Yeni yılın ilk günlerinde Cenevre’de Milletler Cemiyeti Arşivi’ne gidecektim. Yılın bitmesine birkaç hafta kalmıştı. Acaba *The British Library*’nin hazine değerindeki kataloglarını da bu arada gözden geçirmek yararlı olmaz mıydı? Zaman yitirmeksizin bu muhteşem kütüphaneye gerekli başvuruyu yaptım ve giriş kartımı alarak mesaiye başladım.

The British Library’de Ermeni meselesiyle ilgili birbirinden ilginç kitapların ve dergilerin arasında, 1919 yılında, New York’ta basılan 79 sayfalık bir katalog listesi ilgimi uyandırmıştı. Bu listeye göre, 1919 yılında New York Halk Kütüphanesinde, Ermeniler açısından olayları anlatan, “Ermenistan ve Ermeniler” başlığı altında kayıtlı periyodiklerin sayısı 19’dur. Bu periyodiklerden ayrı, “Katliamlar” başlığında 92 ve “Ermeni Sorunu” başlığı altında 193 olmak üzere yaklaşık 2000 kitap okuyucuların hizmetine sunulmuştu.¹

2003 yılı Şubat ayında Cenevre’deki çalışmalarımı da tamamladıktan sonra Türkiye’ye döndüğümde kafamda Türk-Ermeni ihtilafı ile ilgili pek çok soru vardı ve elbette onların yanıtlarını aramaya devam etmek zorundaydım (öyle yaptım ve halen de yapıyorum). Fakat, Londra’dan fotokopisini aldığım 1919 yılına ait bu katalog listesinin bende ciddi bir merak oluşturduğunu; buradaki periyodiklerin ve kitapların beynimde biteviye döndüklerini itiraf etmeliyim.

Acaba o kanlı savaş yıllarından beri aynı konuda biz neler yayınlamıştık?

¹ Ida A. Pratt, *Armenia and The Armenians, A List Of References In The New York Public Library*, (New York, 1919), 79 s.

Londra’da arşivde çalışırken zamanını ve enerjisini bundan böyle bu alanda orijinal eserler yazmak için yemin etmiş bir akademisyen olarak bizden önceki kuşakların neler yazdıkları hakkında yeterli bilgiye sahip değildim.

1981 yılında Prof. Türkkaya Ataöv’ün, *Ermeni Sorunu: Bibliyografya* adlı el-kitabı; 1997 yılında Dr. Erdal İlter’in, *Türk-Ermeni İlişkileri Bibliyografyası* adlı kapsamlı çalışması ve 2001 yılında da USAK Başkanı Sedat Laçiner’in, *Turkey and the World, A Complete English Bibliography of Turkey and Turks* adlı kaynaklar kitabında yer verilen seçilmiş liste benim sorularımı önemli ölçüde karşılıyordu.

Fakat daha farklı bilgiler de arıyordum. Örnek olarak, en azından başlıca yayınların hazırlanma öyküleri nelerdi? Acaba yıllara göre basılan eserlerin dağılımı nasıl bir eğri çiziyordu? Daha önemlisi, Türkiye’nin bu alanda bir politikası (söylendiği gibi) gerçekten yok muydu? Var ise, bu yayınlar üzerine bir akademik çalışma, söz konusu devlet politikasını ne ölçüde yansıtabilirdi?

İstanbul’da, Ankara’da ve Anadolu’daki konferanslarımda karşılaştığım konuyla son derece ilgili yurttaşlarımızla ve birikimlerine her zaman değer verdiğim meslektaşlarımla yaptığım konuşmalarda şöyle bir izlenim edinmiştim:

Bizim yayınlar konusunda üniversitelerde üç akademik efsane vardı. Bunlardan birincisi, yayınlarımızın sayısı azdır, şeklindeki yaygın görüştü. Hatta bu alanda “1980’lere kadar yayınumuz yoktu” diyen meslektaşlarımız vardı. Bizim yayınlarımız son 30-40 yıla kadar gerçekten yok muydu? Kaldı ki, yayın olmaması veya yayınların azlığı başkadır; üniversitelerin bu alana ilgi göstermemesi bambaşka bir konudur. Kendileriyle tek tek randevu alıp görüştüğüm bazı şahsiyetler İmparatorluktan Cumhuriyet dönemine geçişin hemen başında ve sonrasında bu konudaki politika ne idi türünden sorularına “tatminkâr” yanıtlar vermiyorlardı.

Yapılması gereken şu idi veya ben öyle bir kitap, bilgi notu arıyordum:

Türklerle Ermenilerin ihtilâfını anlatan eserlerin kataloğu -ki bu tür bir kaynaklar listesi aynı zamanda bu alandaki Türk devlet politikasının da tarihidir.- Türklerin birikimini yansıtan bu tür bir kaynak eser, bu alandaki bilim politikasının ne olduğunu da anlatmak zorundadır. Eğer Osmanlı İmparatorluğu’ndan bugün Türklere ve Ermenilere müzmin bir ihtilaf kalmış ise bunun mutlaka anılarla, yerel tarihlerle, akademik eserlerle iki tarafın da literatürüne yansımaları gerekir.

İkinci akademik efsane; sayıca azlıktan yola çıkarak, yayınlar yetersizdir tezi.

(Bu da tuhaf bir yaklaşım: Çünkü yayınlar hiçbir zaman yarışmadı ki!)

Yarışan, bütün maddî ve manevî imkânlarını bu kirli savaşa seferber eden Ermeni intikamcılığı ve onları destekleyen güçlü bir lobi ile bu şer çetesinin karşısında tarihî belgelerden yola çıkarak, 1915'te savaş koşullarında olupbiteni açıklamak için çırpınan birkısım cesur Türkler!

Kütüphanelerde Türklerin tezini anlatan eserlerin sayıca azlığı, söz konusu literatürün yetersizliğinin bir kanıtı olmaz.

Tam tersine, bir kitap vardır ki Ermeni iddialarını yerle bir etmiştir.

Nitekim, Türk tezini anlatan böyle eserlerin olduğunu da biliyoruz.

Nihayet üçüncü akademik efsane; bu alanın “çok tehlikeli” olduğu ve esasen bu konuda “aklı başında” kişiler tarafından bilimsel çalışma yapılmasının imkânsızlığıdır...

Kapalı kapılar ardında bu iddiayı ortaya atanlar şunu da ekliyorlardı:

Yerli ve yabancı arşivlerde öyle belgeler var ki, bunların yayınlanması durumunda kişinin başı devletle belaya düşer!

Okur-yazar çevrede bu anlatılanları dinlerken açık söyleyeyim, bir parça kuşkulanmıyor da değildim.

Bir gün çalışma ofisimde, Ankara'da, 17 Mart 1984 günü yapılan bir oturumun tutanaklarını okuyordum. Avukat Önder Sav'ın başkanlığında yapılan bu toplantıya Prof. Muammer Aksoy, Büyükelçi Kâmuran Gürin, Prof. Türkkaya Ataöv ve Uğur Mumcu katılmışlardı. Ankara Barosu'nun “Bütün Yönleriyle Ermeni Sorunu” başlıklı oturumunda Prof. Muammer Aksoy, konuya bakış açısını şöyle anlatıyordu:

“(...) Size bütün şerefimle söyleyeyim ki, biz Ermenilere karşı çok kötü davranmış olsaydık ve Ermenilerin bugün o işleri yapanları değil, hiç alâkası olmayan kişileri öldürmesinde haklı bir tarafı olsaydı ben huzurunuzda gelip bu millî davayı savunmazdım. Çünkü yalanı ve yanlış söylemek bana düşmez derdim, hiç olmazsa susardım. Ama sorun objektif olarak incelendiği zaman görülüyor ki, bir, Türklerin Ermenilere karşı böyle bir davranışı yoktur. İki, [Ermeniler] hem suçlu hem güçlüdürler. Üç, onların bugünkü davranışı esas soykırımıdır ve insanlıkla bağdaşmazdır. Dört, Fransa ve benzeri memleketlerin davranışını hiçbir ölçütle bağdaştırabilmeye imkân yoktur.(...)”²

Prof. Muammer Aksoy'un bu açıklamasında dikkatimi çeken husus şu idi; sonradan bir suikasta kurban verdiğimiz bu saygıdeğer insan diyordu ki; “(...) Ermenilere karşı çok kötü davranmış olsaydık (...) yalanı ve yanlış söylemek bana düşmez derdim, hiç olmazsa susardım (...)”

² Muammer Aksoy, “Bütün Yönleriyle Ermeni Sorunu” Açıkoturumu, (Ankara, Ankara Barosu, 17 Mart 1984), s. 43.

Kendi kendime dedim ki; “Ben susmazdım! Bizim yanlışımızı da söyledim!”

Çok iyi hatırlıyorum; 20 Aralık 2005 günü, Konya Selçuk Üniversitesi’nde, mülki ve askeri protokolün ve kalabalık bir halk ve öğrenci topluluğunun önünde, Prof. Muammer Aksoy’un bu sözlerini aktardıktan sonra, benim böyle düşünmediğimi; bu tutumun belki kuşak farkından ileri gelmiş olabileceğini söylemiştim.

Çünkü, daha 2002 yılında bu ihtilâfla ilgili Türk Tarih Kurumu (TTK)’nda akademik çalışmalarımıza başlarken yetkililer tarafından söylenen ve benim de yapmak istediğim, “1915’te Ne Oldu?” sorusunun yanıtını aramaktı...

Yabancı ve yerli arşivlerdeki belgelerin, kitapların incelenmesi sonucunda ortaya çıkan sonucu kabullenecektik!

2002-2007 arasında TTK Ermeni Masası böyle çalıştı.

2008 yılı başındayız ve “1915’te Ne Oldu?” sorusunun yanıtını -pek çok meslektaşım gibi- yabancı ve yerli arşiv kayıtlarına göre bütün delilleriyle ve çıplak olarak biliyorum (biliyoruz).

“Türkiye’nin birikimi” başlığı altında bu çalışmada topladığım Türk tezini açıklayan veya destekleyen eserlerin yaklaşık sayısı (600) üzerine elbette bir değerlendirme yapmak isterim.

Aynı dönemdeki Ermeni yayınları ile kıyaslandığında bu sayının çok az oluşu sırrı değildir. Fakat bunun psiko-sosyal gerekçeleri olduğu unutulmamalıdır; bu sayı, Türk milletinin tarihî gelenekleri ve duruşuyla doğrudan ilgilidir.

2006 yılında basılan bir eserde Türk milleti açısından bu tarihî duruşu açıklayan en seçkin manifesto yer almıştır: *‘Ermeni Soykırımı’ İddiaları: Yanlış hesap Talat’dan ve ‘Tehcir’den dönünce...* (Ankara, Cedit Neşriyat, 2006) başlıklı eserin altı sayfalık önsözü, yazarının herkesçe takdir olunan veciz üslubuyla başka konular yanında yine Türk milletine has bir eksikliğin de işaret edildiği nadir belgelerimiz arasına girmiştir.

Bu seçkin manifestoyu kaleme alan kişi (Mustafa Çalık) şöyle demiştir:

“Köklü ve büyük milletler, ‘ağlayıp sızlama’yı pek beceremezler. Kendilerine acıma ve acındırmayı küçüklük sayarlar. Bu sebeptendir ki, ‘ağlama ve sızlama edebiyatları’ ya gelişmemiştir ya da yok gibidir. Tarihin toplumsal hafızaya intikalinde veya toplumsal zâtiyetin tarihi algılamasındaki en ciddî meselelerden biri budur.”³

³ *‘Ermeni Soykırımı’ İddiaları* (Ankara, Cedit Neşriyat, 2006), Mustafa Çalık’ın

“Önsöz”ünden.

Evet! Türk milletinin büyüklüğüdür ki, başka milletlerde örnekleri iyi bilinen ağlayıp-sızlamaya tarihin hiçbir döneminde imkân tanımamıştır.

Esasen bilmemiz gereken bir şey daha vardır; Türklerin uzun ve meşakkatli tarihinde böyle bir lüksleri hiçbir zaman olmamıştır (ve olmayacaktır)!

1952 yılında, bir müstesna hariciyecimiz (İnayetullah Cemal Özkaya) tarafından, Türk milletinin belirgin özelliklerinden birinin, “uğradığı en haksız hücumlara cevap vermemek” olduğu ve kendisine yapılan kötülükleri “çabuk unuttuğu” kaydedilmiştir.⁴

1935’te, Büyük Savaş’ın başlamasının yirminci yılında, Türk milletinin bu ilginç özelliği, yani uğradığı haksız hücumlara karşılık vermeyişi bir “suç” olarak değerlendirilmiştir:

“İrkımızın ferdi suçlarından birisi de; dünyayı velveleye veren sayısız hadiselerini bile, müstakbel nesillerine, şahsî hatıra yazılarıyla bildirmekte gösterdikleri ihmal ve istighnadır. Mesela bundan 250 sene evvel bir Kara Mustafa Paşa ordumuz Viyana’yı muhasara etmiş velvelesi, iki buçuk asır geçtiği halde nesilden nesile intikal etmiş, Paşa’nın âdemi muvaffakiyetine şükran olarak muhtelif milletlerin iştiraki ile bu sene Viyana’da dini merasim yapılmış. Bizim hayret ve dikkatlerimizi celbeden bu memul edilmez merasim külfetlerini yaptırtan büyük hadisenin iç yüzünü anlatır hatıra yazıları olsa idi; kimbilir ne kadar meraklı okur ve kimbilir ne kadar duygulanırdık ve herhalde birçok da ders alırdık.”⁵

Türkler, yüzyıllar boyu bazı Anadolu ve Kafkasya şehirlerinde yan yana yaşadıkları Ermenilerle, İmparatorluğun parçalanma sürecindeki kanlı ihtilaflarının yazıya aktarılmasında komşularının ki türden özel bir çaba içinde bulunmamışlardır. Dolayısıyla Türkiye’de tarihin toplumsal hafızaya intikalinde bir temel zaaf olduğu genel bir eğilim ve yerleşik alışkanlık olarak kabul edilebilir.

Tam burada ilginç bir anekdotu nakletmek isterim:

27 Mart 1982 günü, Paris’te, Türk Dışişleri Genel Sekreteri Büyükelçi Kâmuran Gürün başkanlığında bir Türk Heyeti muhataplarıyla görüşmektedir. Büyükelçi Gürün ve beraberindekiler önce Televizyon 1.Kanal Genel Müdürü M. Boutet ve *Le Monde* Gazetesi yazarlarından Jacques Amalric ile konuşmuşlardır. İkinci görüşmelerindeki muhatapları, heyetten pek çoğunun Galatasaray Lisesi’nden hocası M. Monach’tır.

⁴ İnayetullah Cemal Özkaya, Osmanlılık İçinde ve Dünya Milletleri Arasında Türk Milleti, (İstanbul, Ekonomi M., 1952), s. 248.

⁵ Şefik Aker, Çanakkale-Arıburnu Savaşları ve 27. Alay, (İstanbul, 99 Sayılı Askerî Mecmua Tarih Kısım, Yıl 9, Sayı 40, 1 Kanun 1935), s. 1.

Büyükelçi Gürün, eski hocasına hitaben konuşurken, Cumhuriyetin barış politikasının ders kitaplarına yansımaları da anlatmıştır:

“(…) Savaş döneminde ölenler sadece Ermeniler değil, daha da fazla Türk ölmüştür, bunlar hep üzüntü konusudur. Bir ayaklanma olmuş, sonra da tehcir yapılmıştır. Ama bundan neden hiç bahsetmediniz denebilir. Bunun sebebi Atatürk’ün acıları, ıstırapları unutturma politikasıdır. Toynbee, *Western Question*’da, Rumların vahşetini açık açık yazar. Bristol Raporu’nun basılmayıp sebeplerini açıklar. Atatürk bunları unutturmak istedi. Biz okul çağındayken, İstiklal Harbi’nden bahsederken bile, Yunan demeyip, düşman kuvvetleri derdik. (...)”⁶

Türkiye’nin Ermeni araştırmalarında önde gelen isimlerinden Millî Eğitim (E) Bakanı Şinasi Orel, 1923 Lozan Barış Antlaşması ile başlayan süreçte Türk yetkililerin tutumunu şöyle anlatmıştır:

“Biz böylece bu meselenin artık kapandığını farz ederek bu konuyla ilgilenmemiştik. [Kimi] zaman Ermeni faaliyetleri kulağımıza geliyor idiye de bunları ciddiye almıyorduk, çünkü artık tarih karar verecekti. Propaganda ve politik manevralarla tarihin Ermenilerin iddiaları doğrultusunda çarpıtılamayacağını farz ediyorduk.”⁷

2006 yılında 27 Mart günü, Ankara’da Genelkurmay karargâhında yabancı askeri ataşelere hitaben konuşurken ben de görüşümü şöyle açıklamıştım:

“1918’de Mondros Ateşkesi’nde dört yıl süren kanlı savaş biterken, Türkiye’ye dayatılan model adaletsizdir.”

“Atatürk’ün liderliğinde Türkler, bunun üzerine Ankara’da, yeni bir meclis ve ordu kurmuşlar ve ‘zorunlu’ olarak savaşmışlardır.”

“Komutan, askeri zaferi kazandığı o tarihi anda, ordusuna ve ulusuna bu defa yeni ve ebediyen sürecek bir hedef göstermiştir: Yurtta barış, dünyada barış!”

“Bu hedef, Türkiye Cumhuriyeti’nin değişmez devlet politikası olarak bugün de sürdürülmektedir.”

“Bu evre, ‘savaştan barış yaratmak’ olarak adlandırılmaktadır.”

“Komutan Atatürk, bu yeni evrede, Türk milletini Balkan Savaşı, Dünya Savaşı ve İstiklal Savaşı’nın dayanılması imkânsız trajedileri ile ebediyen baş başa bırakmak istememiştir.”

“Muzaffer Komutan, milletin bu felâketler döneminden hayatta kalabilen kadın ve erkek bireylerine çağdaş uygarlık düzeyini yakalamak ve aşmak hedefini göstermiştir.”

⁶ Kâmuran Gürün, *Fırtınalı Yıllar*, (İstanbul, Milliyet Y., 1995), s. 409-410.

⁷ Şinasi Orel, “Ermeni İddialarının Belgesel Dayanakları”, daktilo metin [1990], s. 1.

“Kadın ve erkek bütün Türklerden, insanlığın ortak hazinesine katkılar yaparak bölge ve dünya barışına hizmet etmelerini istemiştir.”

“Kahraman Komutan ve milleti bu yolda ilk somut adımı, Lozan Barış Antlaşması ile atmıştır.”

“Lozan’da, ilk olarak, 1919-1922 Savaşı’nda Batı Anadolu’da göğüs göğüse çarpıştığı ülkenin evlatlarıyla barışmıştır.(...)”

“Bu anlayışla yetişen genç Türkiye’nin cumhuriyetçi kuşakları, komşularıyla ve öteki dünya milletleriyle ve ordularıyla geçmişte kalan ihtilâflardan beslenmemişlerdir.”

“Yeni kuşaklar, kin, öfke ve intikam duygularına dayalı, sürekli saldırganlık peşinde koşan bireyler olarak eğitilmemişlerdir.”

“Ancak, derin bir acı ile dünyamızda her millet, her devlet ve her liderin, Büyük Savaş sonrası ilişkilere ve barışa Atatürk gibi bakmadığını gözlemlemekteyim.”

“O nedenledir ki; bugün Türk milleti, 90 yıl önce, bütün insanlığı mahveden inanılmaz bir felâketin, Birinci Dünya Savaşı’nın asker ve sivil ölümlerini milliyetlerine göre ayıran çağdışı bir anlayışın intikamcı tahrik ve kışkırtmaları ile yüz yüzedir.”

“Dünya tarihinde gerçeklerin engizisyon kararlarıyla çarpıtılması olarak tanımladığım bu yeni tür saldırganlık, Ortaçağ zihniyetini bir kez daha hortlatmıştır.”

“Uygar dünyanın değerlerine gönülden inanmış bir akademisyen olarak, bazı Müttefik ülkelerin parlamentolarında, ‘1915 olayları’ üzerine alınan ‘soykırım’ kararları karşısında, milletimizin bütün bireyleri gibi ben de çok şiddetli bir insanî tepki duymaktayım.”

“Bununla beraber, bir Türk olarak, bu kararlara karşı haklı insanî tepkimi dizginlemek zorundayım.”

“Şimdi huzurlarınızda, Türk milletine ve onun güvenilir dostlarına karşı saldırgan bir üslupla sürdürülen, tarih, akıl, bilim ve hukuk-dışı bir engizisyonun değerlendirmesini yapmak istiyorum.”⁸

Kanımca, Modern Türkiye tarihinin toplumsal hafızaya intikalinde Cumhuriyet liderliğinin yani Atatürk ve arkadaşlarının barışçı ve insan sevgisiyle dolu yaklaşımları hayli etkili olmuştur.

Burada bir gözlemimi daha aktarmak isterim:

Akademik ve anı türü yayınların azlığı ile ilgili bir başka önemli etken; Türkiye üniversitelerinde, “insan merkezli bir bilim dalı” olarak sosyoloji

⁸ Hikmet Özdemir, 1915 Tartışılırken Gözden Kaçınlanlar, (Ankara, Genelkurmay Y., 2007), s. 1-4.

disiplininin çalışma konuları veya alt disiplinleri arasında “1915 ihtilâfı” veya “Türk-Ermeni ilişkileri” gibi konuların yer almayışdır.

Doğrusu bu durumu açıklamak benim için zor.

Aynı şekilde, “Ordu-Siyaset İlişkileri” veya “Askerî Müdahaleler” konusu da bizim sosyoloji bölümlerinde birkaç yıl öncesine kadar inceleme konusu olarak kimsenin ilgi alanında değildi...

Bir diğer önemli etken, tarih bölümlerimizdeki içe kapanıklıktır...

Türk tarihçiliğinin bu olumsuz özelliğini Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü Başkanı Prof. Mehmet Öz, şu şekilde açıklamaktadır:

“Tarihçiliğimizin belki en önemli eksiklik veya kusurlarından birisi de Türk veya Türkiye merkezli oluşudur. Hiç şüphesiz Cumhuriyetin ilk yıllarında millî devletin inşası sürecinde Türk tarihinin özellikle vurgulanması anlaşılabilir bir durumdur. Ancak zaman içerisinde tarihçiliğimizin en azından yakın çevremizden başlayarak dışımızdaki ülke ve kültürlerle yönelmesi gerekirdi ve esasen DTCF’nin [Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi] kurulmasında dünyadaki dil ve kültürleri tanıma saiki etkili olmuştur. Ne var ki, ülkemizde gelişmiş ülkelerde rastladığımız biçimiyle başka ülkelerin dil, tarih ve kültürlerini bir bütün olarak inceleyip uzmanlaşma geleneği maalesef oluşmamıştır. (...)”⁹

1923’te Lozan’dan sonra 1980’li yılların başına kadar, Türkiye’nin izlediği tek yanlı barışçılık siyasetini geçersizleştiren ve öteki saydığım bütün etkenleri de değiştirten bir gelişme olmuştur:

Ermeni diasporasının düşmanca faaliyetleri, intikamcılığı ve kitlesel cinnetin bir biçimi olarak yurtdışında Ermeni katiller tarafından öldürülen Türk diplomatları ve elçilik görevlilerinin kutsal vatan toprağına getirilen cenazeleri!

Bu şehitlerin cenazelerinin her biri, kalanlar için, tarihte eşine rastlanmayan bir kalemlî başkaldırıdır, vakur fakat inatçı bir meydan okumanın sarsılmaz silâhlarına dönüşmüşlerdir.

1973-1984 arasında hain pusularda Ermeni katillerin kurşunlarıyla can veren meslektaşlarının yürek dağlayan acılarıyla görevlerini sürdüren Türk dışişlerinin seçkin diplomatları; Ankara’nın tezini anlatmak için Türkçe ve yabancı dillerde çok ciddi bir yayın faaliyetinin meşalesini taşımak onuruna sahip olmuşlardır.

2008 Türkiyesinde; Türklerin Ermenilerle 1915 ihtilafı üzerine kendi tezlerini savunan kitap yayınlarını listeleyen bir kronolojik envanter

⁹ Mehmet Öz, “Cumhuriyet Türkiyesi’nde Tarih Araştırmaları”, Atatürk’ün Ölümünün 62. Yılında Cumhuriyet Türkiyesi’nde Bilimsel Gelişmeler Sempozyumu (8–10 Kasım 2000), (Ed. Bahattin Yediyıldız), (Ankara, Hacettepe Üniversitesi Y., 2001), s. 24.

alışması bile Türklerin kalemlı başkaldırısının -kısa sürede- gösterdiği büyük atılımı kanıtlamaktadır.

İnanıyorum ki, Türkiye'nin kalemlı başkaldırısının ve akademik anlamda dünyaya meydan okumasının daha güçlenerek sürdürülmesi ve milli stratejik bir hedef olarak bu başkaldırının sivil toplum ve devlet kurumları tarafından daha aktif desteklenmesi ile mümkündür.

Bu alışma, Türkiye'de Ermeni araştırmalarının kısa tarihidir ve alana yeni başlayacaklara yararlı olacaktır. Fakat, Türk milletinin bugün karşı karşıya bulunduğu bir uluslararası tuzağı boşa çıkarmak yolunda daha dinamik ve daha etkin bir millî planın uygulanması gerekliliğine "inananlar" için bir el kitabı (= stock taking) olabilirse asıl o zaman amacıma ulaşırım.

Ocak-şubat 2008, Ankara.

I - GİRİŞ

Birinci Dünya Savaşı'ndaki 1915 krizi ile ilgili Ermeni iddiaları karşısında Türk tezini açıklayan literatürü incelemek için aşağıdaki şekilde bir dönemlendirmenin gerekli olduğunu düşünüyorum:

Lozan öncesi (veya Lozan'a kadar) dönem;

Lozan'dan 2007 sonuna kadar olan dönem.

Bilindiği gibi, Mustafa Kemal Paşa liderliğinde Türkiye Büyük Millet Meclisi yönetimi tarafından Osmanlı Ermenilerinin Doğu Anadolu'da "toprak talepleri" imkânsız bulunmuştur. Bu çözüm, Lozan Barış Antlaşması ile tescil edilmiş ve Ermeni iddiaları antlaşmaya taraf devletlerce geçersiz sayılmıştır. Bu nedenledir ki, Lozan Barış Antlaşması tarihî bir dönüm noktasıdır ve bu anlamlı gerçek doğal olarak yayınlarla ilgili grafiklere de yansımaktadır.

Öte yanda Lozan'dan 2007 sonuna kadar olan dönemin de yayınlar açısından 1970 öncesi ve sonrası diye iki evrede incelenmesi mümkündür.

Bunun nedeni; 1965 yılından itibaren Ermeni iddialarının dünyanın çeşitli şehirlerinde yüksek sesle telaffuz edilmeye başlanması üzerine; 1960'lar biterken ve 1970'lerin henüz başında bir kısım Türk entelektüelinin (Sadi Koçaş, Ertuğrul Zekai Ökte, Ahmet Hulki Saral, İnyetullah Cemal Özkaya, Salâhi R. Sonyel ve Bilâl N. Şimşir) Lozan Barış Antlaşması'nın rahavetinden kendilerini kurtarmaları ve bu tutumun aniden literatürde yansımalarıdır.

Ayrıca, Lozan'dan 2007 sonuna kadar, Türk tezini açıklayan yabancı dilde ilk yayının (İnyetullah Cemal Özkaya, *Le Peuple Armenien et les Tentatives de Reduire le Peuple Turc en Servitude [Ermeni Halkı ve Türk Halkını Köleliğe İndirme Girişimleri]*) 1971 yılında basımı da bu şekilde bir ayrımı esasen anlamlı kılmaktadır.

1923-1970 arasında geçen 57 yıllık dönemde yabancı dillerde Türk tezini doğrudan açıklayan hiç yayın yoktur; fakat iki önemli istisnası vardır:

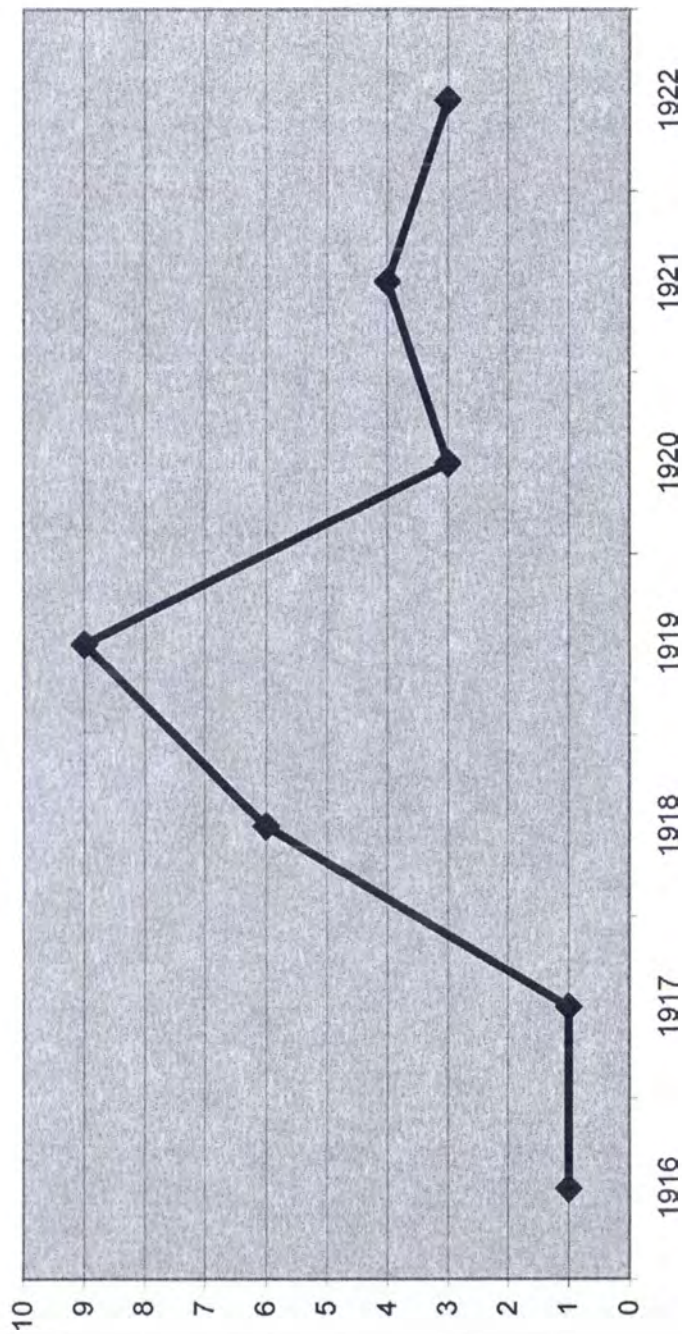
Biri, 1926 yılında Halide Edip (Adıvar)'ın ABD'nde basılan *Memoirs of Halide Edib*, (New York and London, The Century Co., 472 s.) ayrıca bkz: (Piscataway, NJ, Gorgias Press, 472 s.). Halide Edip tarafından yayınlanan ve Birinci Dünya Savaşı yıllarında özellikle Suriye Genel Valisi ve 4. Ordu Komutanı Cemal Paşa'nın Ermenilere yönelik insanî yardım faaliyetlerinin yer aldığı bu kitap önemli bir tanıklıktır.

Diğeri, 1930 yılında Ahmet Emin Yalman'ın ABD'nde Yale Üniversitesinde basılan çalışmasıdır. Burada ayrı bir bölümde yer alan bilgiler de, Türk-Ermeni ihtilafının tarihî kaynaklarını iyi bilen bir Türk aydınının batı dünyasındaki bir yazılı açıklaması olarak kabul edilebilir.

Bkz: Ahmet Emin, *Turkey in the World War*, (New Haven, Yale University Press, 1930, 318 s.).

Malta'da İngilizlerin rehin tuttuğu Türklerden Ahmet Emin Bey'in yurtdışında basılan bu çalışmasından sonra Cumhuriyet Türkiye'sinde azınlıkların (bu arada Ermenilerin) durumlarını anlatan ve yurt dışında basılan iki yayın daha vardır: Biri, 1935 yılında Ahmed Réchid [Bey], *Les droits minoritaires en Turquie dans le passé et le présent*, (Paris, A. Pedoe, 20 s.); Türkçesi için bkz: (1933) *Ekalliyetlerin Himayesi*, (İstanbul, Matbaa-i Ebuzziya, 56 s.). Diğer 1936 yılında M. Fuat, *Les Minorités en Turquie*, (Strasbourg, 221 s.). Fakat bu yayınlarda 1915 Türk-Ermeni ihtilafı konu edilmez.

LOZAN ÖNCESİ YAYINLAR

II – LOZAN ÖNCESİ YAYINLAR (1916-1923)

Lozan öncesi dönemde Türk tezini açıklayan yayınların ortak yanı; hemen tamamının Türkçe ve Fransızca başta olmak üzere İngilizce veya Almanca olarak yayınlanmalarıdır. Muhatapların dilinde yayın yapılması elbette bu yayınları yapanların açık hedefini göstermektedir: Görüşünü dünyaya duyurmak! Açık hedef; Birinci Dünya Savaşı'nda ve savaşın ertesinde Sevres zihniyetinin hazırlayıcı ve uygulayıcıları olarak ABD, İngiltere, Fransa liderliği ve onların uydusu (işbirlikçisi) olarak Kuzey Amerika ve Avrupa şehirlerinde üslenmiş Ermeni lobileridir.

Dünyaya karşı Türk tezini açıklayan bu yayınları hazırlayanlar; Mülkiyeli saygın bürokrat Esat Uras; savaş alanlarından iki kahraman asker İsmet İnönü ve Kâzım Karabekir; hariciyenin cesur diplomatları Ahmet Rüstem, Reşit Safvet Atabinen ve Galip Kemali Söylemezoğlu; Türk Ocaklarının kurucusu Hamdullah Suphi Tanrıöver; Rıfat Mansur, Şekip Arslan gibi aydınlar; bir başka Mülkiyeli ve Türk Ocaklı Mehmet Niyazi Ramazanoğlu; Lozan'da ilk uluslararası büyük sınavına giren Ankara'daki genç Dışişleri Bakanlığının Siyasi İşler Genel Müdürü Yusuf Hikmet Bayur ve nihayet dönemin sorumlu liderleri Talat ve Cemal Paşalar'dır. Fransızca, Almanca veya İngilizce'yi iyi derece konuşan ve yazan bu şahsiyetler; Dünya Savaşı'nda cereyan eden ve İngiltere ve Müttefiklerinin acımasız bir savaş propagandası ile kararttıkları ve dünya kamuoyuna tamamen farklı bir şekilde aktardıkları dramatik olayların bütün ayrıntılarını (belgelerini) bilmektedirler. Ayrıca dönemin yaşayan (canlı) tanıklarıdır. Elbette bu ortak özellik onlar için esaslı bir üstünlüktür. Bu dönemin eserlerindeki tutarlı mantık; kullanılan materyalin kanıtlanabilir oluşu ve gücünü karşı tarafın belgelerinden alan anlatım üstünlüğü; yazarların, olayların tarihî arka planı ve derinliği hakkında doğrudan bilgi sahibi olmalarıyla ilgilidir.

1914 yılında Dünya Savaşı henüz başlarken; Doğu ve Güney Anadolu'da Müttfeik karargâhlarında planlanan Ermeni ayaklanmasının ve Osmanlı Hükümeti tarafından bununla ilgili alınan zorunlu önlemlerin “düşman” devletler tarafından çarpıtılarak nasıl bir savaş propagandasına dönüştürüldüğü ve günümüzde bile bu propagandanın bir haçlı seferi zihniyeti ile tek yanlı olarak ve acımasızca sürdürüldüğü bilinmektedir.¹⁰

Savaşın hemen başında Osmanlı Hükümeti Dahiliye Nezareti bu gelişmeler üzerine hiç vakit geçirmeksizin belgelerden oluşan bir kitap yayınlamıştır. 1916 tarihli bu ilk yayın, bir belgeler kitabıdır ve hemen ertesi yıl, 1917 yılında da Fransızcası basılmıştır:

¹⁰ Hikmet Özdemir, Arnold Toynbee'nin Ermeni Sorununa Bakışı, (Ankara, TÜBA, 2005).

(1916) [Dahiliye Nezareti Ermeni Masası, Ahmet Esat ve Nuri Beyler], *Ermeni Komitelerinin Âmâl ve Harekât-i İhtilâliyyesi İlanı Meşrutiyet'ten Evvel ve Sonra*, (İstanbul, Matbaa-i Amire, 323 s.). Elimizdeki bilgilere göre; bu ilk yayının hazırlanmasında Dâhiliye Nezareti Ermeni Masası Başkanı Ahmet Esat (Uras) ile İstanbullu Nuri (Nurettin) Efendi görev almışlardır.¹¹ Bu kişiler hakkındaki bilgiler şöyledir: Sultan II. Abdülhamit, Ermenice yayınları okuyabilen Türklerin eksikliğini gidermek için Amasyalı Esat ve İstanbullu Nurettin adlı iki çocuğu özel ödenekle orta ve lise öğrenimlerinde ve ondan sonra eski ve yaşayan Ermeniceyi öğrenmeleri için vazifelendirmiştir. Daha sonra bu iki öğrenci, Ermeni komitelerinin evrakları ve ilgili Ermeni yayınları üzerinde çalışmışlardır. Nurettin Bey, 1934 Soyadı Kanunundan önce vefat etmiştir ve şahsi bir eseri yayınlanmamıştır.¹²

Türk İstiklal Savaşında Şark Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa'nın Fatih Askeri Rüstiyesinden sınıf arkadaşı Ahmet Esat (Uras) Bey ise, Kars Muahedesi sırasında Kars Valisi ve Kâzım Karabekir Paşa'nın Ermeni işleri danışmanı olarak bir süre görev almıştır.¹³

Dahiliye Nezareti Ermeni Masası tarafından hazırlanan bu önemli kitabın birinci kısmında, Ermeni meselesinin ilk devrelerindeki siyasî şahsiyetler ve komitelerin Dünya Savaşı'na kadar olan faaliyetleri; ikinci kısmında bundan sonraki zaman diliminde Ermeni milislerin yaptıkları katliamlar ve vahşetler anlatılmaktadır. 1916 yılında birinci ve ikinci hamur olarak iki kez ve 1917 yılında da yeniden birinci hamura üçüncü kez basılmıştır. 1917 yılında (ekleri hariç 323 sayfa) bu kitabın Fransızca basımı da yapılmıştır: *Aspirations et agissements révolutionnaires des Comités Arméniens avant et après la proclamation de la Constitution Ottomane*, (Constantinople, 1917).

2001 yılında (ilk basımdan 86 yıl sonra) Devlet Arşivleri tarafından bu ilk kitabın Fransızca ikinci basımı yeniden yapılmıştır: *Aspirations et agissements révolutionnaires des Comités Arméniens avant et après la proclamation de la Constitution Ottomane*, (Ankara, des Archives d'Etat, 416, 146 s.). Yeni harflerle sadeleştirilmiş Türkçe basımı için bkz: *Ermeni*

¹¹ M. Fahrettin Kırzioğlu, "Van'ın Düşman İşgalinden Kurtuluşunu Anarken", Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu, Van, 2-5 Nisan 1990, (Ankara, 1990), s. 80.

¹² M. Fahrettin Kırzioğlu, "Osmanlıların H. 1140/M. 1727 Tarihli Son Gence (Karabağ) Eyaleti Tahrir Defterinde: Sancaklar, Nahiye ve Gence Eyaleti Kanunu ile Yaylakçı-Kışlakçı Göçebe Oymaklar", Türk Milli Bütünlüğü İçinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Sempozyumu Bildirileri, Kayseri, 23 Mart 1990, (Kayseri, Erciyes Üniversitesi), s. 84-85.

¹³ Kâzım Karabekir, İstiklal Harbimiz, (İstanbul, Türkiye Y., 1960), s. 1043 ve dn. 1.

Meselesi ve Türkiye (Sad. Abdullah Yaman), (İstanbul, Otağ, 1973, 568 s.). Yeni harflerle özetlenmiş Türkçe basımı için bkz: *Ermeni Komitelerinin İhtilâl Hareketleri ve Besledikleri Emeller*, (Haz. İsmet Parmaksızoglu), (Ankara, Başbakanlık, 1981, 201 s.). Eserin aslının yeni harflerle Türkçe basımı için bkz: *Ermeni Komitelerinin A'mâl ve Harekât-ı İhtilâliyyesi, İlân-ı Meşrutiyet'ten Evvel ve Sonra* (Haz. H. Erdoğan Cengiz), (Ankara, Başbakanlık, 1983, 432 s.), dizin vardır. Aynı çalışmanın diğer basımları için bkz: *Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilâl Hareketleri*, (Haz. Mehmet Kanar), (İstanbul, Der, 2001, 558 s.), dizin vardır. Genelkurmay Başkanlığı tarafından sadeleştirilerek yayınlanan, *Ermeni Komitelerinin Amaçları ve İhtilâl Hareketleri (Meşrutiyet'in İlanından Önce ve Sonra)*, (Ankara, ATASE, 2003 ve 2004, 264 s.) ve Talât Paşa, *Ermeni Vahşeti ve Ermeni Komitelerinin Amâl ve Harekât-ı İhtilâliyyesi (İlan-ı Meşrutiyet'ten Evvel ve Sonra) 1916*, (Ed. Nurer Uğurlu), (İstanbul, Örgün, 2005) içinde ss. 255-665.

1916 tarihli bu kitabın söz konusu basımları dışında belgeler ve fotoğraflarla Türkçe, Almanca, Fransızca ve İngilizce olarak aynı yıl yapılan çok kısa bilgi notlu albüm basımı için bkz: *Ermeni Âmâl ve Harekât-i İhtilâliyyesi Tesâvîr ve Vesâik/The Armenian Aspirations and Revolutionary Movements/Aspirations et Mouvements Revolutionnaires Armeniens/Die Ziele und Taten Armenischer Revolutionäre/Albüm No. 1-2*, (İstanbul, 64+64 s.). Bu albümün 1983 ve 2002 yıllarında yeniden basımı için bkz: Mehmet Ali Birant ve İbrahim Erol Ataer (Yay.), *Ermeni Terörü/Armenian Terror/Armenischer Terrorismus/Terreur Armenienne*, (İstanbul, And Ofset, 1983, 175 s.) [1983 basımına ASALA kurbanları ile ilgili kısım eklenmiştir]; Mehmet Seyitdanlıoğlu (Haz.), *Ermeni Âmâl ve Harekât-i İhtilâliyyesi Tesâvîr ve Vesâik/The Armenian Aspirations and Revolutionary Movements/Aspirations et Mouvements Revolutionnaires Armeniens/Die Ziele und Taten Armenischer Revolutionäre*, (Ankara, Matbaacılar Ciltçiler ve Sanatkârlar Odası, 2002, 64 s.).

(1917) *Documents sur les Atrocités Arméno-Russes*, (Constantinople, Société Anonyme de Paperterie et d'Imprimerie, 83 s.). 1917 yılında basılan bu kitaptaki belgeler, Ermeni ve Ruslar tarafından Türk ahaliye yapılan mezalimle ilgili görgü tanıklarının ifadeleridir. Kitapta yer alan tanık anlatımları, katliam olaylarını yerinde inceleyen komisyonlar ve yetkili şahıslar tarafından yeminli olarak alınmış ve tutanaklarla saptanmıştır. 1914-1916 yıllarında Bitlis, Muş, Van, Hakkâri, Siirt, Erzurum, Erzincan ve Trabzon vilayetlerinde masum Müslüman ahaliye yapılan Ermeni ve Rus mezaliminin bir kısmını ortaya koyan bu belgelerin Fransızca basımının noksan bir tercümesi, 1970 yılında Ahmet Hulki Saral'ın *Ermeni Meselesi* (Ankara, ATASE, s. 441-446) adlı eserinde yayınlanmıştır. 1996'da yeniden basımı için bkz: Erdal İlter, *Ermeni ve Rus Mezalimi (1914-1916), Tanık*

İfadeleri, (Ankara, Azerbaycan Kültür Derneği, 199 s.). Tanık ifadelerine dayalı bu kitap 1999 yılında Erdal İlter tarafından yeniden basılmıştır: (Kök, 196 s.). İkinci basımın İngilizcesi için bkz: Erdal İlter, *Armenian and Russian Oppression 1914-1916, (Testimonies of Witnesses)*, (Ankara, Kök, 1999, 202 s.). Erdal İlter tarafından eser yeniden yayına hazırlanırken, tanık anlatımları orijinal belgelerle de karşılaştırılmış ve ayrıca ayrıntılı bir dizin hazırlanmıştır.

(1918) [Harbiye Nezareti İsmet İnönü Komisyonu], *İslam Ahalinin Duçar Oldukları Mezalim Hakkında Vesaike Müstenid Malumat*, (İstanbul, 70 s. ve 69 fotoğraf). Raporun girişinde “bu yayında yer alan belge ve resimler muhafaza edilmektedir” ibaresi bulunmaktadır ve “mezalim” dosyalarının isimleri yıl, konu ve dosya düzeninde liste olarak en sona eklenmiştir.

Bu raporda;

- Osmanlı ve Rus ordularından komutanların kendi aralarında mezalimle ilgili yazışmaları;

- Karma Mütareke Heyeti’nin yazışmaları;

- Ermenilerin zulmünden canlarını kurtaran ve Osmanlı birliklerine sığınan Müslüman ahalinin maruz kaldıkları kötü muamele ve uğradıkları katliamlara dair verdikleri ifadeler;

- Rusların istila ettikleri Doğu vilayetlerini işgalden kurtaran Türk birliklerinin harabeye dönen şehirlerde katliama uğrayan halkla ilgili bilgiler ve raporlar; Rus subayların ve komutanların, Ermeni çetelerinin katliamlarına ait anıları ve gözlemleri;

- Yabancı basın mensuplarının da yapılan incelemelerde hazır bulundukları çeşitli katliamlara ait 69 fotoğraf;

- Rus Ordusu tarafından işgal edilen toprakları gösteren bir harita.

General Kâzım Karabekir, 1918 yılında kendi tavsiyesiyle bu önemli raporun İsmet (İnönü) Bey’in başkanlığında bir komisyon tarafından yayına hazırlanması hakkında *İstiklal Harbimiz* adlı eserinde şunları aktarmıştır:

“(…) 30 Kasım 1918’de Harbiye Nazırı Abdullah Paşa’yı ziyaret ettim. Kendisine iki mesele hakkında mütalâamı söyledim. Biri tahliye olunacak Şark havalisinde İtilaf heyetleri bulunmazsa Ermeni ve Gürcülerin İslamları katledecekleri; diğeri de İstanbul matbuatımızın Ermeni katliamlarından bahsetmeleri. Gazetelerimiz güya firârî İttihat erkânına her şeyi isnatla milleti kurtaracaklarını zannederek lüzumsuz ve pek zararlı neşriyatta bulunuyorlardı. Hâlbuki Ermenilerin Erzincan, Erzurum, Van, Evliye-i Selâse ve daha şarklarda yaptıkları İslâm katliamları kat kat fazla olduğu gibi yeniden başlayacakları da tam bir imha olacaktı. Yapılanların fotoğraflarını 1917 bidayetlerinde istirdat ve ileri harekâtında karargâhtan aldırılmış ve İstanbul’a da göndermiştim. Şark memleketlerimiz yakılarak

viraneye çevrilmiş halkı yığın yığın cesetler halinde bulunmuştur. Gazetelerimizin neden tenvir olunmadığını [bilgilendirilmediğini] sordum. Abdullah Paşa hayretle bunlardan hiç haberim yok söylediklerini yaz da Meclis-i Vükela'ya [Bakanlar Kuruluna] okuyayım. Elimizde de bir vesika bulunsun, dedi. Erkân-ı Harbiye Reisi Cevat Paşa'ya da bunları anlattım ve mütalaatımı yazdım, verdim. Gönderdiğim vesikaları da şurada burada buldurdum. Matbuat tenvir olundu [bilgilendirildi] ve İsmet Bey'in riyasetinde bir komisyon bu vesika ve fotoğrafları bir risale halinde neşretti."¹⁴

1918 yılında Harbiye Nezareti Müsteşarı İsmet (İnönü) başkanlığında bir komisyonun yayınladığı raporun ilk baskısı fanatik Ermeniler tarafından para ile piyasadan ve kütüphanelerden toplatıldığı için derhal 1919 Şubat ayında ikinci baskısı (İstanbul, Millî Kongre, 68 s. 69 fotoğraf) yayınlanmıştır. Aynı yıl, Fransızca nüshası *Documents Relatifs Aux Atrocites Comises par les Armeniens sur la Population Musulmane*, (Constantinople, Publication du Congres National, 73 s. ve 69 fotoğraf) adıyla basılmıştır. Kâzım Karabekir, 1939 yılında, *İslam Ahalinin Duçar Oldukları Mezalim Hakkında Vesaike Müstenid Malumat* adlı kitabın "Müsteşar Miralay İsmet Beyin delâletıyla Türkçe ve Fransızca" yayınlandığını (dipnot bilgisi olarak) açıklamıştır.¹⁵

(1918) [Rus Yarbay Twerdohlebof], *Tarihçe*, Rusça aslından Mehmet Sadık tarafından aktarılan bu tercüme "kitapçık" ilk olarak Erzurum (veya Trabzon)'da basılmıştır; 1919 yılında da Fransızca yayınlanmıştır: *Notes d'un officier superieur russe sur les atrocites d'Erzeroum, Extrait des memoires du Lieutenant Colonel Twerdo-Khlebof, Commandant du deuxieme regiment d'Artillerie de forteresse russe, qui a tenu garnison a Erzeroum jusqu'a la reprise de la ville par les Turcs, le 27 Fevrier 1918*, (Traduit du manuscrit original russe, 12 s.). Rus Yarbay Twerdohlebof'un bu raporuna, 1939'da, Kâzım Karabekir'in *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, (İstanbul, ss. 229-296) adlı kitabında ve yine Kâzım Karabekir'in *Kalemi'nden Doğu'nun Kurtuluşu*, (Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası, 1990, ss.156-176) ile Kâzım Karabekir'in *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, (Ankara, Türk Metal Sendikası, 2001, (ss. 208-237) adlı sonraki basımlarında da yer verilmiştir. Rusçadan aktarılan bu tercümenin sadeleştirilmiş bir diğer özeti, 1970'te, Ahmet Hulki Saral tarafından yayınlanmıştır (*Ermeni Meselesi*, ss. 388-396). Yine 1970'te bu tercümenin tümü bu defa Fahrettin Kırzioğlu tarafından "sonsöz" ve notlar eklenmek

¹⁴ Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s. 8.

¹⁵ Kâzım Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, (İstanbul, Koşkun, 1939), s. 133.

suretiyle ve sadeleştirilerek yayınlanmıştır: *Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi, 1918-1920*, (Ankara, Kardeş, 135 s.). 1999'da aynı kitabın tekrar basımı için bkz: (Ankara, Kök, 135 s.). 2007 yılında Rus Yarbay Tverdohlebof'un bu tarihi tanıklığı Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı tarafından *Gördüklerim Yaşadıklarım/Witnissed and Lived Through/Ce que j'ai vu et vecu moi-meme*, (Erzurum 1917-1918), (Ankara, ATASE, 188 s.) adıyla Rusça aslı (tıpkıbasım), Türkçe, İngilizce ve Fransızca olarak yeniden ulusal ve uluslararası kamuoyunun incelemesine sunulmuştur. Doğu Anadolu'nun Ruslar tarafından işgalinde Ermeniler tarafından bölgenin sivil Türk ahalisine yönelik gerçekleştirilen katliamların birinci derecede tanıklarından Erzurum-Rus Kalesi Topçu Alay Komutanı Yarbay Tverdohlebof'un gördükleri ve yaşadıkları son derece önemlidir.

(1918) Ali Emiri, *Osmanlı Vilayat-ı Şarkiyesi*, (İstanbul, Evkaf-ı İslâm, 112 s.). Diyarbakırlı Ali Emiri Efendi, dönemin saygın şahsiyetlerinden ve kütüphane ve kitap dostlarındandır. Osmanlıcılık tezini benimseyen Ali Emiri Efendi, Taşnak ve Hınçak Komitelerinin Birinci Dünya Savaşında; Doğu Anadolu'daki katliamlarına ve Mütareke sonrasında da batı kaynaklı "Ermenistan projesinin" eleştirisine bu eserinde yer vermiştir. 1992 yılında bu eser, sadeleştirilerek yeniden yayınlanmıştır: Ali Emiri Efendi, (Sad. Abdülkadir Yuvalı ve Ahmet Halaçoğlu), *Osmanlı Şark Vilayetleri*, (Kayseri Erciyes Üniversitesi Y., 1992, 99 s.). Eserin bu basımına dizin eklenmiştir.

AVRUPA'DAKİ YAYINLAR

Bilindiği gibi, Dünya Savaşı yıllarında Cenevre'de öğrenim yapan Türk öğrenciler bir cemiyet kurmuşlardır. Bu cemiyetin üyeleri arasında daha sonra Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında önemli görevler alan şahsiyetler vardır. Başkanlığını Şükrü Saraçoğlu'nun yaptığı cemiyetin bazı üyeleri şunlardır: Bilâl Aziz, Nurullah Ataç, Prof. Sedat, Ahmet Dino, Prof. Şekip, Numan Menemencioğlu, Cevat Açıkalın, Muallim Rahmi Balaban, Dr. Cevdet Nasuhî, Heykeltıraş Nejat, Selim Nüzhet, Mahmut Esat (Adliye Vekili), Cemal Hüsnü (Maarif Vekili), Ahmet Bedevî, Fahri Tandoğan, İbrahim Alaattin, Sadrettin Celal.¹⁶

15 Mayıs 1919 tarihinde İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali üzerine, Şükrü Saraçoğlu ve Mahmut Esat Bozkurt gizlice Kuşadası'na gelerek Yunanlılara karşı silahlı direniş hareketine katılmışlardır.¹⁷

¹⁶ S. Mümtaz, "Cihan Harbinden Hatıralar: 8 Ekim 1941, Cenevre'de Tahsilde Bulunan Türk Gençliği", Genç Türk, Cilt I, Sayı 5 (Temmuz 1942), ss. 3-4'ten: Hakkı Uyar, Mahmut Esat Bozkurt, (İstanbul, Büke Y., 2000), s. 17, dn. 8.

¹⁷ Cihan Yamakoğlu, M. Esat Bozkurt, (Ankara, Kültür Bakanlığı Y., 1987), s. 5.

Ahmed Bedevî Kuran, (bu dönem Avrupa şehirlerindeki faaliyetlerin tanıklarından) özellikle İsviçre’de “Türk Menfaatlerini Koruma Cemiyeti” adıyla bir örgütlenmeye gidilmesi ve “*Le Droit du Turc*” adlı broşürün yayımlanması ile Kara Şemsi (Reşit Safvet Atabinen) ve Mehmet Ali Tevfik Bey’in çalışmalarından övgüyle söz etmektedir:

“Mondros Mütarekesi’nin imzalanması ve bunu takip eden elim hadiseler İsviçre’de Türkler’i büyük bir yeis ve ümitsizliğe düşürmüştü. Avrupa gazetelerinin aleyhimizdeki neşriyatı pek ağır ve İstanbul’dan gelen haberler ise büsbütün fena idi. İsviçre’de yaşayan Türkler, aralarındaki fikir ayrılıklarını bir kenara bırakarak büyük tehlikeler geçiren millî şerefi ve varlığı kurtarmak ve korumak azmi ile adeta elele vermiş, vatan davasında birleşmişti. Orada toplanan bir avuç Türk genci, ihtiyarı, muhalifi, muvafığı; vatanın istikbalini temin gayesiyle bazı hayırlı teşebbüslere girişmişler ve birtakım tasavvurlara kuvvet vermişlerdir.”¹⁸

İmparatorluğun Roma Büyükelçisi Galip Kemali Söylemezoğlu’nun Avrupa şehirlerindeki bu faaliyetlerle ilgili yazdıkları şöyledir:

“(…) Avrupa’nın her tarafına sıkışıp kalmış bulunan bazı devlet adamlarımız, her tabakaî ilim ve irfana mensup diğer hamiyetli vatandaşlarımız gibi, oldukları yerlerde millî davayı tanıtmak için ellerinden geldiği kadar çalışıyorlardı. Bu meyanda en evvel eski Ayan Reisi ve Meşrutiyetin babası, Ahmet Rıza Bey’i büyük bir hürmet ve saygı ile anarım. Doktor Reşat Nihat Bey’in gayret ve himmetleri de her türlü sitayişin üstündedir. Viyana Sabıkı Sefirimiz Hüseyin Hilmi Paşa ile Berlin Sabıkı Sefirimiz Mahmut Muhtar Paşa’nın, hatta çoktan siyasetle alakasını kesmiş bulunan Sabıkı Paris Sefirimiz Münir Paşa’nın bile meşkur faaliyetleri geçmiştir.”

“İsviçre’de ilk mücadeleye atılan *İkdam* gazetesi sahibi Ahmet Cevdet Bey olmuştur. Esat Fuat, Reşit Safvet, Ahmet İhsan ve Harun Aliçe Bey’lerin de efkârı mahalliyeyle lehimize çevirmek hususunda kalemleri yardımcıları dokunmuştur.”¹⁹

Büyükelçi Galip Kemali Bey’in, Berlin’de bulunan eski Sadrazam (Başbakan) Talât Paşa’dan aldığı bir mektupta şu bilgiler yer almaktadır:

“(…) Roma’dan avdetten sonra Berlin’de bir matbuat bürosu tesis ettik, mesaisi üç esasa istinat edecektir.”

“1-Resen makalat ve telgrafnameler,”

“2-Tekzipler,”

¹⁸ Ahmet Bedevî Kuran, Osmanlı İmparatorluğu’nda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele, (İstanbul, Çeltüt, 1959), s. 694 vd.

¹⁹ Galip Kemali Söylemezoğlu, Başımıza Gelenler, (İstanbul, Kanaat K., 1939), s. 165.

“3-Cevaplar.”

“Büroda sizin İtalya’daki mesainizden kemali şükranla bahsettim ve sizinle temasa girmelerini söyledim. Müttefikler kabul edildi. Şu mektubumla ben takdim muamelesi yapıyorum. Buna dair başka defa size yazmayacağım. Kendileri sizinle doğrudan muhavere edecekler.”

“Büro, şeraiti sulhiyenin bizim delegelere tebliğinden sonra bir miting akdederek reisi hükümetlere, bizim delegelere ve *Humanite* gazetesine protesto telgrafları yazacaktır. Siz de orada böyle bir miting akdine muvaffak olursanız az çok faide temin eder. Burada Türkler, Mısırlılar, Araplar, Hintliler, Azerbaycanlılar mitinge davet edileceklerdir. (...)”

21 Mayıs 1920 günü, Berlin’de, Talât Paşa’nın sözünü ettiği miting yapılmış ve savaştan ve tarafsız devletler başkanlarına, meclislerine ve basınına tebliğ edilmek üzere bir muhtıra kararlaştırılmıştır.²⁰

Avrupa şehirlerinde Ermeni iddialarına karşı Türk tezini açıklayan ilk dönem çalışmaları arasında çoğu Fransızca basılan bu yayınlar şunlardır:

(1918) Ahmed Rustem Bey, *Le Guerre Mondiale et la Question Turco-Arménienne*, (Berne, Imprimerie Stämpfli, 204 s.) ve Ahmed Rustem Bey, *The World War and the Turco-Armenian Question*, (Berne, Imprimerie Stämpfli, 198 s.) Osmanlı İmparatorluğu’nun eski ABD Büyükelçisi Ahmet Rüstem tarafından Fransızca ve İngilizce olarak İsviçre’nin Bern şehrinde basılan bu çalışma gerçekten önemlidir: Bu çalışmanın ancak 85 yıl sonra İstanbul’da yayınlanan Türkçe basımı için bkz: Ahmed Rüstem Bey, (Çev. Cengiz Aydın), *Cihan Harbi ve Türk-Ermeni Meselesi*, (İstanbul, Bilge, 2001, 215 s.).

(1918) [yazarı belirlenemedi], *L’Angleterre et les Armeniens, 1839-1904*, (S-Gravenhage, M. Van Der Beek’s Hofboekhandel, 48 s.); (1994) orijinal dilde tıpkıbasım ve Türkçesi için bkz: Bayram Kodaman, *Türkler-Ermeniler ve Avrupa*, içinde (Isparta, Süleyman Demirel Üniversitesi, 57 s.). Candan Badem’in çalışmasında bu kitabın da Kara Schemsi (Reşit Safvet Atabinen) tarafından hazırlandığı belirtilmiştir (Bkz: *Türk-Ermeni Sorunu Bibliyografyası*, İstanbul, Aras, 2007, s. 185, no. 2080).

1931’de Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti (Türk Tarih Kurumu) kurucularından da olan Reşit Safvet Atabinen, 1918-1920 yıllarında İsviçre’de Türklerin bağımsızlığı üzerine kitap ve makaleler yazmış ve konferanslar vermiştir.²¹

Reşit Safvet Atabinen tarafından “Kara Schemsi” imzasıyla basılan iki kitap ilk dönemin önemli yayınlarından:

²⁰ Galip Kemalî Söylemezoğlu, *Başımıza Gelenler*, ss. 168-169.

²¹ Müftüoğlu, “Reşid Safvet Atabinen”, *Kızılelma*, 9 (26 Aralık 1947), s. 11.

(1918) Kara Schemsi [Reşit Safvet Atabinen], *Les Turcs et la Question d'Arménie*, (Genève, Impr. P. Richter, 14 s.).

(1919) Kara Schemsi [Reşit Safvet Atabinen], *Turcs et Armeniens, Devant l'Histoire*, (Genève, Imprimerie Nationale, 123 s.).

Reşit Safvet Atabinen'in "Kara Schemsi" takma adıyla İsviçre'de yayınladığı (Fransızca) 14 sayfalık bu kitapçık ile yine Fransızca olarak aynı ülkede basılan fakat yazarı belirlenemeyen 48 sayfalık bir başka yayın; Sinop'ta Dr. Rıza Nur Kitaplığında Prof. Bayram Kodaman tarafından bulunmuş ve orijinal dilde tıpkıbasımları ile Türkçe basımı 1994 yılında okurun bilgisine sunulmuştur: Bayram Kodaman, *Türkler-Ermeniler ve Avrupa*, içinde (Isparta, Süleyman Demirel Üniversitesi, 57 s.).

(1919) Le Turc-Yourdu de Lausanne, *l'asie mineure et ses population*, (Lausanne, Imprimerie A. Bovard-Giddey, 6 s.). Lozan Türk Yurdu imzasıyla hazırlanan bu rapor, vilayetlere göre Anadolu'daki Rum, Ermeni ve Türk nüfusu ile dağılımlarla ilgili istatistiklerden oluşmaktadır ve ABD Başkanı Wilson'a sunulmuştur.

(1919) A[hmed] Réchid, *Lettre Ouverte à M. W. Wilson, Président des Etats-Unis d'Amérique*, (Genève, Imprimerie du 'Journal Genève', 38 s.).

(1919) Hamdullah Suphi [Tanrıöver], *La Question armenienne et un point de vue Turc*, (Berlin, 13 s.). Bu broşür, Berlin'de yayınlanmıştır. Halim Seraslan'ın, *Hamdullah Suphi Tanrıöver*, (Ankara, TKAE Y., 1995) adlı eserinde yer alan bilgiye göre bu broşür bulunamamıştır (s. 237). TBMM Kütüphanesi'nde 76.003.256 numara ile söz konusu broşür kayıtlıdır.

(1919) [Kâzım Karabekir], *Atrocités Arméniennes: Commises contre les Musulmans du Caucase durant le moi du Juillet 1919*, (Constantinople, L'Etat Major Général Ottoman, 15 s.); aynı yıl basılan Türkçe metin için bkz: [Kâzım Karabekir], 335 [1919] *Senesi Temmuz Ayı Zarfında Kafkasya'da İslamlara Karşı İcra Olunduğu Haber Alınan Ermeni Mezalimi*, (İstanbul, Osmanlı Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Dairesi, 15 s.).

Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz* adlı yapıtında, 1918 İstanbul'unda, İmparatorluğun içine düştüğü kriz ve İstanbul basını hakkında gözlemlerini aktarırken bu broşürün yayınlanma öyküsünden söz etmiştir:

"Hükümet ve devairin elim vaziyetini birkaç gün içinde gördüm. Harbi Umumi'de lâyüsel vaziyette istediğini yapan daireler şimdi beş para sarfı için mesuliyetten korkuyorlardı. Gazeteler de şuna buna en ufak meselelerden dolayı hücumlar yaptığından herkes gazetelerimizden de yılmıştı. Ermeni katliamı risalesinin Fransızcaya tercüme parasını verecek mesture yok idi ve kimse de onbeş altın kadar tutan bu parayı veremiyordu. Teşkilâtı icraatı şahsına bağlayanların kendilerinin aradan çekilivermesiyle ne olabileceğine hazin bir misaldi. İsmet Bey'in Komisyonunu mahcubiyetten kurtarmak ve Hükümetimizin bu elim vaziyetini bir yabancı

unsura göstermemek için derhal cebimden masrafı verdim. Matbuattan Mahmut Sadık Bey, mühim hususlara mesture verilmesi elzem olacağı hakkında neşriyat yaptı, bundan cesaret getirerek paramı iade ettiler. (...)”

“Matbuatı ben de bildiklerim vasıtasıyla tenvire [bilgilendirmeye] çalıştım. Ermeni meselesi hakkında Süleyman Nazif Bey’in arzusu üzerine bir makale de ben yazdım. (...)”²²

1919 yılı Ağustos ayında Osmanlı Harbiye Nezareti tarafından yapılan bu yayın, Kâzım Karabekir, Erzurum’da XV. Kolordu Komutanı iken Erzurum Kongresi’ne katılmak için Kağızman, Kars ve Ardahan Kazalarından “seçim mazbataları” ile gelen ancak, 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi hudutları esas alındığından Kongre’ye katılamayan “mümessillerden” alınan katliam bilgileri, resmî hudut karakolları raporları ile de doğrulandıktan sonra bir broşür şeklinde hazırlanmıştır.²³

1970 yılında, Türkçe ve Fransızca metinlerin bazı kısımları kısaltılmış olarak Kırzioğlu M. Fahrettin’in *Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi, 1918-1920*, (Ankara, TBMM, 135 s.) adlı kitabında yer almıştır. 1999’da aynı kitabın tekrar basımı için bkz: (Ankara, Kök, 135 s.).

(1919) [Kâzım Karabekir], *Verite sur le Mouvement Revolutionnaire armenien et les mesures gouvernementales, Journal de guerre, du deuxieme regiment d’Artillerie de forteresse russe, d’Erzeroum depuis sa formation jusqu’a la reprise de la ville par les Turcs, le 12 Mars 1918*, (Constantinople, Traduit du manuscrit original russe, 54 s.).

1917 ve 1918 yıllarında Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu’da ve Kafkasya’da Türk halkına Ermenilerin yaptığı mezalimi anlatan Rus belgeleri 1919 yılında Fransızca yayınlanmıştır. Aynı Rus belgeleri daha sonra, yeni Türkçe harflerle, Ahmet Hulki Saral’ın *Ermeni Meselesi*, (Ankara, 1970) ve Kırzioğlu M. Fahrettin’in *Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi, 1918-1920*, (Ankara, Kars Turizm ve Tanıtma Derneği, 1970, ss. 43-52) adlı yayınlarında basılmıştır (ss. 447-478). Kırzioğlu’nun aktardığı kısım, 1878 sınırı doğusunda yapılan Ermeni katliamları ile ilgilidir. Fransızca metnin “Ermeni Kıtaatının Zulüm ve Vahşeti” başlıklı kısmı ise, Alper Gazigiray’ın *Osmanlılardan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeniler*, (İstanbul, Gözen, 1982, ss. 486-495) adlı yayınında yer almıştır. 1982 yılında Halil Kemal Türközü [Erdal İlter] aynı belgeleri orijinalleriyle karşılaştırılmış ve yeni harflerle Türkçe basımı yayınlanmıştır: *Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezalimi*, (Ankara, TKAE, 115 s.) üçüncü basım, 1995. Bu kitabın İngilizce basımı için bkz: Halil Kemal Türközü

²² Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, ss. 8-9.

²³ M. Fahrettin Kırzioğlu, Kâzım Karabekir, (Ankara, Kültür Bakanlığı, 1991), s. 47.

[Erdal İlter], *Armenian Atrocity According to Ottoman and Russian Documents*, (Ankara, Institute for the Study of Turkish Culture, 1986, 93 s). Kâzım Karabekir'in XV. Kolordu ve Doğu Cephesi Komutanı iken 1918-1920 yıllarında Doğu'da topladığı Ermeni mezalimi ile ilgili bütün belgeler ve resmî yazışmalar, Kâzım Karabekir, *Soykırım Yalanı, Ermeni Mezalimi*, (Haz. Ömer Hakan Özalp), (İstanbul, Emre, 2005, 384 s.) adıyla tek ciltlik bir kitapta toplanmıştır. Aynı yayın, 2006 yılında da Emin Kutluğ tarafından *Ermeni Katliamı, İslam Ahalinin Düçar Oldukları Mezalim Hakkında Vesaika Müstenid Ma'lumat*, (İstanbul, Şehbal, 86 s.) adıyla sadeleştirilmiş metin, fotoğraflar ve tıpkıbasım olarak yayınlanmıştır.

(1919) [Kâzım Karabekir], *Birinci Kafkas Kolordusu'nun 1918 Yılındaki Hareketleri ve Gördükleri*, (Erzurum, Onbeşinci Kolordu Basımevi, 1335). "General Harbord Başkanlığında Amerikan Heyeti'ne Verilen Rapor" olarak bilinen bu metin, bölgede Ermeniler tarafından yapılan katliamların tartışılmaz önemde bir başka kanıtıdır. Prof. Kırzioğlu bu raporun, Kâzım Karabekir tarafından hazırlandığının metnin sonunda belirtildiğini yazmıştır.²⁴

Yine ilk dönemde Büyük Savaş yıllarının önemli tanıklarından Ahmet Refik (Altınay) ise, 1919 yılında kendi gözlemlerinin yer aldığı iki kitapçık yayınlamıştır:

(1919) Ahmet Refik [Altınay], *İki Komite-İki Kıtıl*, (İstanbul, Matbaa-i Orhaniye, 79 s.). Bu kitabın yeni Türkçe harflerle basımı için bkz: (Haz. Hamide Koyukan), (Ankara, Kebikeç, 1994), 87 s. Ahmet Refik'in 1919 yılında basılan öteki kitabı ise Ahmet Refik, *Kafkas Yollarında: Hatıralar ve Tahassüsler*, (İstanbul, Matbaa-i Orhaniye, 87 s.). Bu kitabın yeni Türkçe harflerle basımı için bkz: (Haz. Yunus Zeyrek), *Kafkas Yollarında*, (Ankara, Kültür Bakanlığı, 1981), 93 s. ve (Haz. İbrahim Demirci), *Kafkas Yollarında-Hatıralar ve Tahassüsler*, (İstanbul, Öncü, 1992), 87 s. Her iki kitabın birlikte basımı için bkz: (Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, *Kafkas Yollarında, İki Komite İki Kıtıl*, İstanbul, Temel, 1998), 223 s.

(1919) *The Turco-Armenian Question: The Turkish Point of View*, (Constantinople, The National Congress of Turkey, 157 s.). Belgelere dayalı olarak hazırlanan bu kitabın aynı yıl yapılan Fransızca basımı için bkz: *Documents relatifs aux atrocites commises par les Armeniens sur la population musulmane*, (Constantinople, publication du congres national, 1919). Bu kitabın yeni Türk harfleriyle 1975 yılında yapılan basımı için bkz: *Türk-Ermeni Meselesinin İcyüzü*, (Çevriyazı, Ayhan Yalçın), (İstanbul, Ünsal, 201 s.).

²⁴ M. Fahrettin Kırzioğlu, Kâzım Karabekir, s. 48.

(1919) *Un Appel a la justice, Publie par la Societe de defence des droits ottomans et approuve par la Congres National, reuni a Smyrne le 17 Mars 1919*, (Constantinople, Zellich Freres, 10 s.). 17 Mart 1919 günü toplanan Millî Kongre kararlarının bulunduğu bu kitapçık Fransızca yayınlanmıştır. Aydın vilayetindeki nüfusun çoğunluğunu oluşturan Türk unsurunun zaman aşımına bağlı olmayan haklarını Batı dünyasına tanıtmak amacıyla İzmir’de kurulan Osmanlı Müdafaa Cemiyeti’nin hazırladığı istatistikler de “Adalet Bir Çağrı” başlıklı bu tarihî belge de yer almıştır.

(1919) Ghalib Kemaly, *Le martyre d’un peuple, Les Turcs demandent une paix juste, prompte et durable*, (Rome, 56 s.). Roma’da yayınlanan bu önemli kitabın birinci basımı, 5 Temmuz 1919; ikinci basımı, 25 Eylül 1919’dur.

(1919) Semih Mümtaz Bey, *Lettre ouverte aux armeniens*, (Cenevre, Impprimeri H. Koch, s. ?).

(1920) Ali Reşad, 18 inci ve 19 uncu Asırlarda Tarih-i Umumî ve Osmanî, (İstanbul, Mülkiye M.), Mübeyyiz (=notları yazan) Cemal Yeşil.

Mülkiye Mektebi öğrencileri için ders notları olarak basılmıştır. Kitabın 376-415 sayfaları arasında “Ermeni Meselesi” anlatılmaktadır.

(1920) Galip Kemalî [Söylemezoğlu], *Assassiant d’un Peuple Suite Au-Martire d’un Peuple*, (Roma, Imprimerie Riccardo Garroni, 76 s.). İmparatorluğun Roma Büyükelçisi Galip Kemalî Bey’in ilk önce Fransızca basılan bu kitabı, 1957 yılında Türkçe olarak *Yok Edilmek İstenen Millet*, (İstanbul, Selek, 90 s.) adıyla yayınlanmıştır. 2001 yılında yapılan bir diğer Türkçe baskısı için bkz: (İstanbul, Cumhuriyet, 102 s.).

Galip Kemalî Söylemezoğlu, bu ikinci kitabını niçin ve nasıl yazdığını şöyle anlatmıştır:

“Sorrento’da ‘*L’assassinat d’un peuple*’ isminde ikinci bir kitap yazarak, bu paçavranın²⁵ behemehal yırtılacağını Türk milletinin hakkını son dereceye kadar müdafaa eyleyeceğini söyledikten sonra Lloyd George’un siyasetinin ne kadar sakim ve mantıksız olduğunu, bütün nutuklarındaki mübayenetlerle ispat ederek davamızın meşruiyetini bir daha Avrupa efkârı umumiyesi nazarına arz ettim. Bu kitabı tekmil hükümdarlara, reisi devletler, başvekiller, millî meclisler reisleriyle, cemiyetlere ve belli başlı gazeteler idarehanelerine ve tekmil İtalyan mebus ve ayanına gönderdim.”²⁶

²⁵ Sevres Anlaşması/HÖ.

²⁶ Galip Kemalî Söylemezoğlu, *Başımıza Gelenler*, ss. 253-254.

İstanbul'da ise Damat Ferid Paşa Hükümeti, Osmanlı İmparatorluğu Roma Büyükelçisi Galip Kemalî Bey'in bu faaliyetini "suç olarak" kabul etmiş ve kendisinin memuriyetine son vermiştir.²⁷

16 Mart 1920'de İstanbul'un işgali sırasında da, 7 Nisan 1920 günü Roma Büyükelçisi Galip Kemalî Bey'in hayli şiddetli ve kararlı bir çabası olmuştur: "Bu işgalin dehşet saçan tafsilatını alır almaz, 'Appel aux peuples civilises' (medeni milletlerden istimdat) serlevhasıyla bütün devletler meclisi mebusanına ve Roma'da İtalyanca tercümesi tekmil ayan ve mebusan azasına" kendi deyimiyle bir "feryâtname" göndermiştir.²⁸

Galip Kemalî Söylemezoğlu, Roma'da görevliken öteki Avrupa merkezlerine de çeşitli vesilelerle ziyaretler yapmıştır. Büyükelçi bu ziyaretlerin etkisiyle olmalı, Türk milletinin davasının yurt dışında tanıtımı için neler yapılması gerektiği üzerine gözlem ve önerilerini bir rapor olarak yetkililere göndermiştir:

"Hulâsa Kopenhag'da kalabildiğim bir hafta zarfında imkân dairesinde cevelan edilmiş ve hâsıl olan kanaat milletimizin bu küçük memlekette dahi pek bîkes bir mevkide bulunmuş olması ve Avrupa'nın her tarafında olduğu gibi Danimarka'da dahi büyük bir dinî taassupla Türk ve Müslüman düşmanlığı cari bulunmasıdır."

"Babîlî'ye dahi arz eylediğim veçhile, inşallah yakın ve şanlı bir sulthan sonra, şimdiye kadar ihmal ettiğimiz Maarif Nezareti yanına bir de propaganda nezareti ihdas eylemeliyiz. Ulemamız, mütefekkirlerimiz, şübbanımız, Türk nedir? Mazisi, hâli, atisi nedir? Kabiliyeti medeniyesi var mıdır? Medeniyete ne derece yardım etmiştir? Neler icat eylemiştir? On iki asırdan beri, meskûn olduğu kıtaatı arzda neler vücuda getirmiştir? Bu babda müdellel, mufasssal ve her lisanda muntazam ve muttarit eserler neşir etmek bu nezaretin vazifei asliyesinden olmalıdır. Çünkü yemeğe davet ettiğim (gene Ermeni hamisi) müsteşrikinden Profesör Arthur Christensen, Türklerin mukallit [taklitçi] bir millet olduğunu, diğer milletler gibi medeniyete, fenne, sanata esaslı hizmetleri olmadığını; birçok faziletlerini, hasletlerini tasdik etmekle beraber, fennî kıyaslarla iddia etti. Kendisine vakıa lazım gelen cevapları verdim ise de, Darülfünun kürsüsünde binlerce talebeye fen ve irfan eden, böyle yüzlerce muallimin, asırlardan beri rubu meskûnda saçtıkları düsturlara, gene fen dairesinde cevap verilmesi ve Türk milletinin medeniyete kabiliyeti hakkında tarihî ve fennî risaleler neşri elzemdir."²⁹

²⁷ Galip Kemalî Söylemezoğlu, *Yok Edilmek İstenen Millet*, (İstanbul, Selek Y., 1957), s. 5.

²⁸ Galip Kemalî Söylemezoğlu, *Başımıza Gelenler*, ss. 188-190.

²⁹ Galip Kemalî Söylemezoğlu, *Başımıza Gelenler*, ss. 294-295. Türk Büyükelçisinin İsveçli Prof. Arthur Christensen ile görüşmesinin ayrıntıları için bkz: Ghalib Kemaly

(1920) [Mehmet Niyazi Ramazanoğlu], *La Province d'Adana aperçu historique, ethnographique et statistique*, (Constantinople, Societe Anonyme de Paperterie et d'Imprimerie, 90 s.).

Bu araştırma, Budapeşte, Viyana ve Paris'te Bibliotheque Nationale'de orijinal eserlerin ve yazmaların incelemesinden sonra hazırlanmıştır ve zengin bir bibliyografyası vardır. Kitabın ikinci bölümünde yabancı kaynaklara göre Adana bölgesindeki nüfus istatistiklerine yer verilmektedir ve vilayetin etnografik durumu anlatılmaktadır. Hilmi Ziya Ülken'in aktardığına göre; Mülkiyeli Mehmet Niyazi Ramazanoğlu tarafından hazırlanan bu eser, Lozan görüşmelerinde bugünkü Türkiye sınırlarını savunurken Türk Heyeti'nin önemli kanıtlarından biri olmuştur ve öteki ülkelerin temsilcilerine dağıtılmıştır.³⁰

Adanalı Mehmet Niyazi Ramazanoğlu, 1919 yılı Şubat ayında lise müdürlüğü yaptığı memleketi Adana'da işgal kuvvetleri tarafından işten el çektirildikten sonra İstanbul'a gitmiş ve Kilikya Cemiyeti'ne katılarak Çukurova'nın kurtuluşu için çalışmalara katılmış ve 1921 yılında da heyet müşaviri olarak Londra ve Paris görüşmelerine katılmıştır.³¹

(1920) Türk Yurdu of Lausanne, *The Minorities in Turkey*, (Lausanne, Imprimerie Peter Giesser and Held).

(1921) [Kâzım Karabekir], *1919 ve 1920 Yıllarında Kafkasya'da İslamlara Karşı Yapıldığı Belir[le]n Ermeni Mezalimi*, (Kars, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Şark Cephesi Kumandanlığı X. Şubesi). 1 Ocak 1921 tarihli bu yayının giriş kısmında yer alan açıklamada; “(...) Zulüm gören İslamların uğradıkları (...) acıklı sahneler zinciri Avrupa'da, Amerika'da, kısacası her yerdeki Ermeni propagandacıları eliyle, hep İslamlar tarafından yapılmış cinayetler biçiminde duyurulmakta ve İslamların karşılaştıkları ve yıkım ve musibetlerden, zulüm ve kırgınlardan yine İslamlar aleyhine binlerce bühtan ve iftira vesileleri bulunmaktadır. Bu uydurma iftiralara açık bir cevap olmak üzere daha önce [yine Kâzım Karabekir tarafından] bir yayın yapılmıştır.” Kâzım Karabekir tarafından hazırlanan bu ikinci yayının yeni harflerle basımı için bkz: Kırzioğlu M. Fahrettin, *Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi, 1918-1920*, (Ankara,

Söylemezoğlu, Hariciye Hizmetinde 30 Sene, IV. Cildin Son Kısım, (İstanbul, Maarif B., 1955), ss. 102-108.

³⁰ Hilmi Ziya Ülken, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, (Konya, Selçuk Y., 1966), ss. 681-682.

³¹ Kasım Ener, Çukurova'nın İşgali ve Kurtuluş Savaşı, (İstanbul, Berksoy M., 1963), ss. 17-18.

Kardeş, 135 s.). 1999'da aynı kitabın tekrar basımı için bkz: (Ankara, Kök, 135 s.).

(1921) *The League of Nations and the Greek and Armenians in Turkey*, (Constantinople, The Ministry of Interior); (1921) Eski Türkçesi, *Cemiyet-i Akvam ve Türkiye'de Ermeniler ve Rumlar*, (İstanbul, Dâhiliye Nezareti Muhacirin Müdüriyeti, 46 s.). Dahiliye Nezareti Muhacirin Müdürlüğü tarafından hazırlanan bu raporda 1917 yılına kadar savaş sırasında ve Ermeni katliamları nedeniyle sahipsiz kalan çocukların himaye edildikleri Darü'l-Eytamların en son istatistiklere yer verilmiştir. 2001 yılında Dr. Ali Güler bu raporu yeni Türkçe harflerle ve tıpkıbasım şeklinde yayına hazırlamıştır: *Tarihin Tanıklığında Ermeniler ve Rumlar*, (Ankara, Türk-Metal Sendikası, 104 s.).

(1921) Mustafa Rıfat Mansur, *Das Gheimnis der Emordung Talaat Paschas*, (Berlin, Morgen und Abendland Verlag, 98 s.).

(1921) Mustafa Rıfat Mansur, *Talaat Paschas Prozess, sein Verlauf und sein Ende, Ein letztes Wort zur armenischen Frage*, (Berlin, Morgen und Abendland Verlag, 60 s.).

(1921) Schekib Arslan, *Das armenische Lügengewebe*, (Berlin, Morgen und Abendland Verlag, 31 s.).

(1922) Ahmed Cemaleddin [Saraçoğlu], *Torlakyan Muhakemesi*, (İstanbul, Ali Şükrü, 256 s.). 18 Temmuz 1921 günü Pera Palas önünde Azerbaycan Eski Dahiliye Nazırı Behbud Han Cevanşir, Misak Torlakyan adlı bir Ermeni suikastçı tarafından öldürülmüştür. Katil, İstanbul o sırada İngiliz işgalinde bulunduğu İngiliz Askerî Mahkemesi'nde beraat ettirilmiştir. *İleri* gazetesinden Ahmed Cemaleddin Bey, Ermeniler ve Türkler arasında bir hesaplaşmaya dönüşen bu tarihî mahkemeyi titizlikle izlemiş ve gazete dizisinde İngiliz sansürüne uğrayan kısımları da ekleyerek bütün tutanakları kitap olarak yayınlamıştır. 1990 yılında aynı kitap yeni Türkçe harflerle basılmıştır. Bkz: Murat Çulcu (Haz.), *Ermeni Entrikalarının Perde Arkası: Torlakyan Davası*, (İstanbul, Kastaş, 338 s.).

(1920) [Yusuf Hikmet Bayur], *Türk Muahede-i Sulhiyyesi ve Mahiyet-i Hakikiyesi*, (Ankara, Vilayet M., 48.). Bu raporla ilgili olarak Prof. Mete Tunçay, 1979 yılında *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*'nde belgenin çevrim yazısı yayınlanırken Halide Edip Adivar'ın *The Turkish Ordeal*, (New York, 1928, ss. 173-174) adlı yapıtında verdiği bir bilgiye dayanarak imzasız basılan bu önemli çalışmanın Yusuf Hikmet Bayur'a ait olduğunu vurgulamıştır.³²

³² Mete Tunçay, "Sevres'e Karşı Anadolu'nun Bir Yayı", AÜSBFD, Cilt XXXIV, No 1-4, (Ocak-Aralık 1979), ss. 111-146.

Ord. Prof. Yusuf Hikmet Bayur'un aktardığına göre;

“Türk Kurtuluş Savaşı'nın sonu yaklaştığı anlaşıncı, 1922 ilkbaharında Ankara'da Dışişleri Bakanlığında türlü konular üzerinde bilgi ve belge toplayarak gelecek barış konferansında Türk Delegation'una gerekince başvurabileceği kaynaklar hazırlanmasına karar verilir ve türlü raporlar hazırlanır. Bunların en önemlileri Osmanlı Devletindeki Hristiyan azınlıkların durumu ile Kapitülasyonlarla ilgili olan raporlardır.”

“Burada Hristiyan azınlıklara ilgili raporun Ermenilere ait kısmını ele alacağız. Bu raporda tarihsel olaylar anılırken daima yabancı resmi veya genel olarak ciddiyeti tartışma götürmeyen kaynaklardan deliller toplamaya dikkat edilmiştir.”

“Lausanne Konferansı'nda, Türk Baş Delegatesi İsmet Paşa (İnönü) bu raporu okuduğu vakit kimse bundaki kanıtları tartışmaya veya reddetmeye kalkışmamıştır. Daha çok, ‘geçmişi bırakıp bugünkü konu ile yani Hristiyan azınlıkların yasal durumunun bundan böyle ne olacağını saptamakla meşgul olalım,’ yolunda düşünceler ileri sürülmüştür.”

“Karşımızda sekiz devletin delegeleri bulunuyordu. Bunlar bizimle ya doğrudan doğruya veya dolayısıyla savaşmış olan devletleri temsil ediyorlardı. Her konudaki yurt çıkarlarını çetinlikle savunan Türk delegasyonunu yenik veya hiç olmazsa mahcup duruma düşürmek, o dayattıkça ona karşı bütün Batı âleminin çok duygulu olduğu, Hristiyanları korumak gibi insancılığa bürünmüş olan yalan ve iftiraları tekrarlayarak onu sindirmek ümidiyle bu 12 Aralık 1922 toplantısı karşı tarafça beklenilmekteydi.”³³

(1922) Mıgırdıç Agop, *Türkiye Ermenileri*, (İstanbul, Ali Şükrü, 1922), Mıgırdıç Agop imzasıyla yayınlanan bu kitapçık, “Karabetyan Mezunları Cemiyeti”nin 22 Aralık 1922 günü olağanüstü kongresinde alınan kararla Türk-Ermeni Teali Cemiyeti'ne dönüştürüldüğünü ve TBMM İstanbul Temsilciliği eliyle Lozan Baş Temsilcisi İsmet Paşa'ya bir bağlılık telgrafi gönderilmesine karar verildiğini ve cemiyetle ilgili öteki gelişmeleri anlatmaktadır. Bu kitapçığın Yeni Türkçe harflerle basımı için bkz: *Armenians In The Ottoman Empire and Modern Turkey, (1912-1926)*, (İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi, 1992), içinde Prof. Mim Kemal Öke'nin “The Responses of Turkish Armenians to the Armenian Question, 1919-1926” başlıklı tebliğinin eki (ss. 89-96).

³³ Hikmet Bayur, Ermeniler, (Yayınlanmamış Çalışma), s. 2.

TALÂT PAŞA'NIN ANILARI

1918'de Birinci Dünya Savaşı'nı bitiren Mondros ateşkesinin ardından bir kısım arkadaşlarıyla Almanya'ya sığınan eski Sadrazam (Başbakan) Talât Paşa'nın Almanya'da, öteki Avrupa şehirlerinde ve uluslararası kuruluşlar nezdinde yoğun ve başarılı bir yayın faaliyetini başarıyla sürdürdükleri bilinmektedir.³⁴

15 Mart 1921 günü Berlin'de bir Ermeni suikastçının kurşunlarıyla can veren Talât Paşa, vatan topraklarında Anadolu'da Millî Mücadele'nin lideri Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği 22 Aralık 1919 tarihli uzun mektubunda kendisinin ve arkadaşlarının bu faaliyetlerini aktarmıştır:

“Avrupa'da bulunduğum bir sene zarfında propaganda için yapılan teşebbüsat ve teşkilat;”

“Lahey'de bir Türk istihbarat bürosunun teşkil ve memleketimiz lehinde gerek Hollanda ve gerek diğer bitaraf memleketler matbuatında neşriyat icrası. Bu teşkilat atiyen [gelecekte] hükümete raptolunabilir.”

“Amsterdam'da inikat eden [toplanan] Beynelmilel Sosyalist Kongresi'nde, Beynelmilel Sosyalistler Kâtib-i Umumisi Huysmans ile mülâkat ettim. Ermeni vekâyiinin suret-i cereyanını buna izah ve Müslümanların Ermeniler tarafından duçar-ı tecavüz olduğuna kendisini iknaa çalıştım. Amsterdam'da Kongre'ye iştirak için gelen Gürcü Hükümeti Muvakkat Reisi Çengili ile de görüştüm. Ve Ermeni vekâyii hakkında nokta-i nazarımızı kendisine izah ettim. Çengili, inikat eden [toplanan] Bern Sosyalist Konferansı'na Ermeniler aleyhinde irad-ı nutuk ederek Türkiye'de cereyan eden Ermeni vekâyiinin müsebbip ve mesul-i hakikilerinin bizzat Ermeniler olduğuna, yaptığı tahkikat üzerine kanaat-ı kâmile getirdiğini serd ve beyan eylemiştir.”³⁵

Talât Paşa, 1918 yılı sonunda zorunlu olarak bulunduğu Almanya'da anılarını yazmaya nasıl karar verdiğini “Hatırâlarımı Neden Kaleme Aldım?” başlığı altında şöyle anlatmıştır:

“Birçok kimseler hatıratımı yazmak için beni teşvik ettiler, muhtelif cemiyetler bu maksatla bana müracaat hatta bu hususta maddî menfaat teklif ettiler. Meşrutiyet'ten önce ve sonra ‘İttihat ve Terakki Fırkası’nın kurulması

³⁴ Ayrıntılar için bkz: Hikmet Özdemir, Üç Jöntürk'ün Ölümü: Talat, Cemal, Enver, (İstanbul, Remzi K., 2007).

³⁵ İlhan Tekeli-Selim İlkin, “Kurtuluş Savaşı'nda Talât Paşa ile Kemal Paşa'nın Mektuplaşmaları”, Belleten, Cilt XLIV, Sayı 174 (Nisan 1980), s. 318.

hakkında hatıralarımı ve o zamanki iç ve dış siyasete müteallik hadiseleri siyasî bir hatıra defteri şeklinde değil, fakat tarihî bir tenkit halinde sonradan yazmayı tasavvur etmişim. Ancak asırlardan beri devam ede gelmiş sinsi bir siyasetin bugün [1919] Osmanlı devletine arzu ettiği şekli vermek üzere ileri sürdüğü haksız ithamlara tahammül edemeyeceğimden aşağıdaki izahları mufassal hatıralarıma giriş ve aynı zamanda da haksız ithamlara cevap olarak yazmaya karar verdim. Bildiğim hadise ve hakikatleri burada tam olarak sıralamaya imkân yoktur. Fakat söyleyeceklerimin hepsi hakiki hadisattan ibarettir.”

Talât Paşa, burada tarihî olaylardan oluşan kişisel deneyimini -bir devlet adamı olarak- büyük bir açık yüreklilikle yazmıştır:

“Şark meselesi gösterildiği gibi bir insanlık ve Hıristiyanlık meselesi değil, bilâkis bir nefret ve menfaat meselesidir. Türk devletinin dâhilî işlerine yapılan müdahaleler hep buna müstenittir. (...)”³⁶

Talât Paşa’nın yakın çevresinden Ali Münif Bey; “Rahmetli Sadrazam Talât Paşa’nın, yazılmış hatıratı yoktur. Hatırat diye kaleme aldığı hususlar, yalnız Ermeni meselesini muhtevîdir, Zira Ermeni tehciri meselesi, İttihat ve Terakki Cemiyeti aleyhine fazla istismar edilen bir mevzu olmuştur,” demektedir.³⁷

Bununla birlikte o dönemde yazılan ve çok sonraki yıllarda ortaya çıkarılan mektuplaşmalardan Talât Paşa’nın bir hatırat yazdığı anlaşılmaktadır.

Talât Paşa, İsviçre’de ziyaret ettiği Cavit Bey’e Berlin dönüşü yazdığı 21 Eylül 1919 tarihli mektubunda; “ 'Hatırat'ın ilân-ı harbe ait faslını sana gelecek mektupla göndereceğim. Diğer fasıllar seni o kadar alâkadar etmez sanırım. Ben yokken Türkçesi’ni Rusûhi Bey tab’a vermiş. Basıldıktan sonra sana gönderirim. Daha evvel neşrettirmem. Yalnız buradakiler Türkçesi’nin bir an evvel İstanbul’a gönderilmesini istiyorlar,” diye bilgi aktarmıştır.³⁸

Talât Paşa 21 Ekim 1919 tarihinde Cemal Paşa’ya gönderdiği mektupta da Cavit Bey’in incelemek istemesi üzerine anıların basımını ertelediğini bildirmiştir:

³⁶ Talât Paşa’nın Hatıraları, (Haz. Enver Bolayır), (İstanbul, Güven, 1946), s. 9.

³⁷ Taha Toros, Ali Münif Bey’in Hatıraları, (İstanbul, İSİS, 1996), s. 77.

³⁸ Hüseyin Cahit Yalçın, İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları, (Haz. Osman Selim Kocahanoğlu), (İstanbul, Temel Y., 2002), s. 145.

“Ermenilere ait Reşit Safvet'in kitabını gönderiyorum.[³⁹]”

“Tehcir'den evvel Ermeni ihtilâlini musavver kitaptan da bir nüshasını göndereceğim. Tafsilat-ı lâzıme'yi alırsın. Her ihtimale karşı ben hatıratımın neşrini bir müddet tehir ettim. Cavit bir defa görmek arzusunu gösterdi. Bittikten sonra senin hatıratı da bir defa ben görsem iyi olur kanaatindeyim. Yine sen bilirsın.”⁴⁰

Talât Paşa, katledilmesinden 25 gün önce yine Cavit Bey'e yazdığı 18 Şubat 1921 tarihli mektupta da hatıratını nasıl yazdığını ayrıntılı olarak anlatmıştır:

“Her şeyden evvel sana şu eser meselesini izah edeyim. Berlin'e geldiğimiz zaman, Almanya'dan istenilmekliğimiz ihtimaline karşı Masliyah'la birlikte Hollanda'ya gitmiştim. Orada iken Masliyah bir müdafaaname yazmaklığını ihtar ve teşvik etti. Ben de müsvedde şeklinde bir şeyler karaladım. Maksadım fırkayı ve fırkanın hükümetlerini, takip ettikleri siyaset-i dâhiliye ve hariciyeden dolayı müdafaa etmekte. Berlin'e avdetle arkadaşlara okudum. Cemiyeti müdafaa nokta-ı nazarından pek hoşlandılar. Bastırarak memlekete göndermeyi tavsiye ettiler. Ben de tekrar okumaya mecbur oldum. İkinci ve üçüncü defa okuduğum zaman beğenmedim. İleride tashih ve tafsil ederiz, dedim. Buna rağmen, benim İsviçre ve Roma seyahatim sırasında Baha Bey'le, Rusûhi Bey, Arif Cemal Bey vasıtasıyla tabettirmişler. Doğru bulmadım ve nüshalarını saklattım. Hatta hiç kimseye okumak için dahi verilmesine razı olmadım. İşte mesele bundan ibarettir.”⁴¹

Talât Paşa 18 Şubat 1921 tarihli bu mektubunda hatıratın muhtevası hakkında ilginç bilgiler vermiştir:

“Muhteviyatına gelince; ilân-ı Meşrutiyet'ten evvel Makedonya'daki vaziyeti siyasiyeden mukaddimede bir nebze bahsettim. Cemiyetin anasır-ı saireye karşı ne derece *tolérant* olduğunu ve buna karşı Rumların, Bulgarların, Ermenilerin ayrılmak fikirlerini izah ettim. İlân-ı Meşrutiyetten evvel Bulgarların Avusturyalılara ilhaklarına karşı Paris ve Berlin Muahedelerini izah eden devletlerin sukutu ve İtalya'nın Trablus'u işgali Türkiye'yi taksim tehlikesine maruz kıldığından mevcut muvazene-i siyasiyelerden birine girmenin mecburiyetini ispata çalıştım. Harb-i

³⁹ Reşit Safvet (Atabinen) tarafından Kara Schemsi takma adıyla ve Fransızca yazılan, "Turcs et Armeniens. Devant L'Histoire" (Cenève, Imprimerie Nationale, 1919) başlıklı kitap kastedilmektedir.

⁴⁰ Hüseyin Cahit Yalçın, İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları, s. 187.

⁴¹ Hüseyin Cahit Yalçın, İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları, s. 182.

Umumiye sureti duhulü izah ettikten sonra harp esnasında askerler tarafından vukua getirilen suistimalatın neden dolayı önü alınamadığından da bahsediyorum. Ne Ali Bey'e [Enver Paşa] ve ne de başkalarına karşı hiç bir itham yoktur. Berlin'e avdette emin bir vasıta bulursam sana bir nüsha gönderirim.”⁴²

1943 yılında Hüseyin Cahit Yalçın'ın *Talât Paşa*, (İstanbul, Yedigün, 1943) başlıklı monografisinde; “Vakıa, Talât Paşa hatıralarını yazmaya teşebbüs etmiştir. Harp içinde, Cavit'in rica ve ısrarı üzerine hatıralarını yazmaya başlayan Talât, bunları ikmale muvaffak olamadı. Almanya'da neşredilen bir mukaddeme Türk okuyucularına meçhul kalmıştır.” diye yazarken bu “toplatılan” yayını kastetmiş olabilir.⁴³

15 Mart 1921 günü Berlin'de gündüz vakti cadde ortasında Tehleryan adlı Ermeni suikastçı tarafından katledilen Talât Paşa anılarını kaleme alırken, olaylarla ilgili yanında bir belge koleksiyonu bulunmamaktadır. Nitekim olayları anlatırken bazı resmî belgeleri (raporlar) kanıt olarak eklemesi gerektiğinde; “Bu resmî raporlar, Hükümet tarafından Türkçe ve Fransızca olarak neşredilmiş olan bir eserden alınmıştır. Türkçe metin elimde olmadığından Fransızca metni esas ittihaz ettim.” Bir başka yerde de, “Bu vesikaların aslı Babîâlî Arşivi'ndedir,” şeklinde açıklama notları yazmıştır.⁴⁴

“Talât Paşa'nın Hatıraları” Türkiye'de ilk kez *Yeni Şark* gazetesinde 29 Kasım-29 Aralık 1921 günlerinde (Sadrazam'ın katledilmesinden sekiz ay sonra) tefrika edilmiş ve ancak 85 yıl sonra, 2006 yılında Kaynak Yayınları tarafından kitap olarak basılmıştır.⁴⁵

Almanca'dan aktarılan hatırat, 1945 yılında (ilk tefrikadan 24 yıl sonra), 3 Nisan-1 Haziran 1945 günlerinde *Tanin* gazetesinde Hüseyin Cahit Yalçın tarafından yayınlanmıştır. Fakat gazetenin 1921 Aralık ayında *Yeni Şark* gazetesinde tefrika olunan ilk metinden haberli olmadığı anlaşılmaktadır.

1945 yılında Almancadan aktarılan metni gazetesinde yayınlayan Hüseyin Cahit Yalçın'ın hissettiği “bir endişe” gerçekte cumhuriyetçi liderliğin benimsedikleri “barışçı” devlet tezinin açık bir yansımasıdır:

“*Tanin* gazetesinde Talât Paşa'nın hatıralarını neşretmek istediğimiz vakit, bunun zaman itibarıyla münasip bir hareket olup olmayacağını

⁴² Hüseyin Cahit Yalçın, İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları, s. 182.

⁴³ Hüseyin Cahit Yalçın, Talât Paşa, (İstanbul, Yedigün N., 1943), s. 8.

⁴⁴ Talât Paşa'nın Hatıraları (Haz. Enver Bolayır), (İstanbul, Güven, 1946), s. 79 ve 89.

⁴⁵ Talât Paşa, Hatıralarım ve Müdafaam, (İstanbul, Kaynak Y., 2006), s. 9.

düşünmüştüm. Çünkü Meşrutiyet devrinin sadrazamı o devrin acı hakikatlerinden söz ediyordu. Osmanlı İmparatorluğu tasfiye edilmiş, bunun harabeleri arasından yepyeni ve diri bir millî Türk Cumhuriyeti çıkmış olduğu için, eski hatıralar üzerinden sünger geçirerek maziye unutmak ve yeni devrin vatandaşları halinde yaşamak şartlarını kuvvetlendirmek bir vazife idi.”

“Fakat tarih ortadan kaldırılamaz. Onun her tarafını aydınlatmaya çalışmak istikbali daha emin surette hazırlamak hususunda faydalı olur. İşte bu mülâhazaya mebnidir ki bugünkü mesut neticelere varıncaya kadar ne zor ve karanlık yollardan geçtiğimizi ortaya koyan bu vesikayı matbuata tevdi etmekte tereddüt etmemiştim.”

“O günlerde tamamen mazi demek olan bu hatıralar, bugünün [1946 yılı] şartları içinde tam bir aktüalite halini aldı. Zamana, tarihe, eski günlerin hallerine bakılmaksızın, Türk şeref ve haysiyetine düşmanlar tarafından hücumlar, Türk’ün hakkını gasp için iftiralı faaliyetler başlamış bulunuyor. Bu durum içinde, Talât Paşa’nın hatıraları hususî bir ehemmiyet ve kıymet kesbediyor.”⁴⁶

Tanin gazetesinde yayınlanan anıların 1946 yılında kitap olarak basımı için bkz: *Talât Paşa’nın Hatıraları* (Haz. Enver Bolayır), (İstanbul, Güven, 149 s.). Hüseyin Cahit Yalçın’ın “İlksöz” başlıklı sunuşuyla yayınlanan bu tercümenin sonraki yıllarda çeşitli basımları yapılmıştır: *Talât Paşa’nın Anıları* (Haz. Mehmet Kasım), (İstanbul, Say, 1986); *Talât Paşa’nın Anıları* (Haz. Alpay Kabacalı), (İstanbul, İletişim, 1990 ve 1994 ve 2006 yılında yeniden basılmıştır: *Talât Paşa’nın Anıları*, (İstanbul, T. İş Bankası, 169 s.); *Talât Paşa’nın Hatıraları*, (İstanbul, Cumhuriyet, 2003), 2 cilt; *Talât Paşa, Ermeni Vahşeti ve Ermeni Komitelerinin Amâl ve Harekât-ı İhtilâliyesi* (Ed. Ö. Andaç Ugurlu), (İstanbul, Örgün, 2005) içinde ss. 83-253.

Ord. Prof. Yusuf Hikmet Bayur, 1945 yılındaki bu yayın için, “eseri yayınlayanlar onda epey değişiklik yapmışa benziyorlar, her halde Talât Paşa’nın ölümünden pek çok yıl sonra dilimize girmiş olan ‘subay’ ve ‘kültürel’ gibi kelimelerin (s. 18 ve 19) onda bulunması şaşırtıcı özdedir ve eserin uğradığı düzeltmelerin genişliği hakkında şüpheleri uyandırarak onun değerini çok azaltmaktadır,” diye yazmıştır.⁴⁷

⁴⁶ Hüseyin Cahit Yalçın, “İlksöz”, *Talât Paşa’nın Hatıraları*, ss. 5-6.

⁴⁷ Hikmet Bayur, *Türk İnkılâp Tarihi*, Cilt 2, Kısım 3, (Ankara, TTK Y., 1964), s. 485.

2006 yılında Kaynak Yayınları tarafından Talât Paşa, *Hatıralarım ve Müdafaa*, (İstanbul, Kaynak, 2006) adlı kitabın yayınlanması ile bir büyük eksiklik de ortadan kaldırılmıştır.⁴⁸

Kaynak Yayınları basımına “sunuş” yazan Doğu Perinçek’e göre; 1945’te *Tanin* gazetesinde basılan tefrika Türkçeden Almancaya, ardından da Almancadan Türkçeye yeniden tercüme edilmiştir ve 1945’te yayınlayan -o yıllarda- 1921’deki Türkçe tefrikadan haberli değildir. 2006’da Kaynak Yayınları tarafından kitap olarak basılan bu metin; Türkiye’de ilk kez *Yeni Şark* Gazetesinde 29 Kasım-29 Aralık 1921 günlerinde dizi olarak yayınlanmıştır.⁴⁹

Talât Paşa’nın bir de 1983 yılında Cemal Kutay’ın *Şehit Sadrazam’ın Gurbet Hatıraları* adlı kitabında (biraz karışık bir şekilde) yayınlanan günlük notları vardır. Talât Paşa’nın anlatımıyla yazılan bu notların önemli bir kısmı Dr. Nazım’ın Berlin’de bulunan yeğeni Hamit Ortaç⁵⁰ ve son bölümü de Mithat Şükrü Bleda’nın yine Berlin’de öğrenci olan oğlu Turgut Bleda tarafından kaydedilmiştir.⁵¹

CEMAL PAŞA’NIN ANILARI

Cemal Paşa’nın anıları, 1922 yılında önce Münih’te Almanca ve daha sonra Londra’da İngilizce ve İstanbul’da Türkçe⁵² ve ertesi yıl 1923’te de ilginçtir öldürüldüğü şehir, Tiflis’te ve Rusça olarak yayınlanmıştır.⁵³

Ahmed Djemal Pascha, *Erinnerungen Eines Türkischen Staatsmannes*, (München, Drei Masken Verlag, 393 s.) ve Djemal Pascha, *Memories of a Turkish Statesman, 1913-1919*, (London, Hutchinson, 302 s.). Aynı yıl Türkçe olarak İstanbul’da da basılmıştır: Cemal Paşa, *Hatırat, 1913-1919*, (İstanbul, Ahmet İhsan, 282 s.). İngilizce ikinci basım için bkz: (New York, Arno, 1973, 302 s.). 1923 yılında Rusça basımı için bkz: *Zapiski Djemala Paşi, 1913-1919*, (Çev. B. T. Rudenko), (Tiflis, Rusya Komünist Partisi (Bolşevik) Kafkasya Bölgesi Y., 240 s.). Cemal Paşa’nın anıları yeni Türkçe

⁴⁸ Talât Paşa’nın anılarında söz ettiği veya kullandığı belgelerin asılları çerçeve içinde (Kaynak Y., 2006) basımında metne eklenmiştir (HÖ).

⁴⁹ Doğu Perinçek, “Sunuş”, Talât Paşa, *Hatıralarım ve Müdafaa*, (İstanbul, Kaynak Y., 2006), s. 9-10.

⁵⁰ Cemal Kutay, Talât Paşa’nın *Gurbet Hatıraları I*, (İstanbul, Kültür Y., 1983), s. 21.

⁵¹ Cemal Kutay, Talât Paşa’nın *Gurbet Hatıraları III*, (İstanbul, Kültür Y., 1983), s. 1122.

⁵² Şükrü Hanioglu, “Cemal Paşa (1872-1922)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 7 (1993), s. 307.

⁵³ Candan Badem, *Türk-Ermeni Sorunu Bibliyografyası, Kitaplar, Makaleler, Tezler*, (İstanbul, Aras, 2007), s. 84.

harflerle 1933 yılında da *Vakit* gazetesi tarafından kitap halinde basılmıştır: *Hatıralar ve Vesikalar, Cemal Paşa'nın Hatıratı Üzerine Tetkikler*, (İstanbul, Vakit, 1933), 512 s.

Aynı yıl (1933) *Vakit* gazetesi tarafından *Hatıralar ve Vesikalar* dizisinin ikinci cildi olarak *Harp Kabinelerinin İsticvabı* adıyla 1920 yılındaki Meclis-i Mebusan Soruşturması'nın tutanakları basılmıştır (607 s.). 1998 yılında bu tutanakların yeniden basımı için bkz: Osman Selim Kocahanoğlu (Ed.), *İttihat ve Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması (1918-1919), Meclis-i Mebusan Zabıtları*, (İstanbul, Temel, 648 s.). Ord. Prof. Hikmet Bayur, İttihat ve Terakki hükümetlerinin Avrupa'ya gitmeyen üyelerinin Meclis-i Mebusan'daki sorgulamalarını aktaran bu yayın için, "o devrin siyasasını iyi aydınlatmaktadır," görüşündedir. Bu yayında Meclis-i Mebusan'ın 5. Şubesinde Sait Halim ve Talât Paşa hükümetleri üyelerinden Avrupa'ya iltica etmeyen (İstanbul'da bulunan) kişilerin sorguları bulunmaktadır.⁵⁴

Cemal Paşa'nın anılarının yeni harflerle Türkçe basımları (oğlu) Behçet Cemal tarafından yayına hazırlanmıştır: Bkz: (Tamamlayan ve Tertipleyen Behçet Cemal), *Hatıralar*, (İstanbul, Selek, 1959, 381 s.); (Bugünkü Türkçeye Çeviren ve Tamamlayan Behçet Cemal), *Hatıralar*, (İstanbul, Çağdaş, 1977, 468 s.). Behçet Cemal tarafından yapılan bu basımlar Almanca baskıdan, anıların el yazı müsveddesinden ve "izahat" başlıklı açıklama notundan yararlanmak suretiyle ve ayrıca Cemal Paşa tarafından yazılan fakat yayınlanmasında sakınca görerek üstünü çizdiği yerler de dipnotlar şeklinde eklenmek suretiyle hazırlanmıştır.⁵⁵

Daha sonra başka yayınevleri tarafından yapılan basımlar için bkz: (Haz. Metin Martı), *Hatırat*, (İstanbul, Arma, 1996, 399 s.); (Haz. Alpay Kabacalı), *Hatıralar*, (İstanbul, İş Bankası, 2001, 429 s. ve 2006 yılında 456 s.) ve (Haz. Ahmet Zeki İzgöer), *Cemal Paşa, Hatırat, 1913-1922*, (İstanbul, Nehir, 2006, 520 s.). Bu sonuncu basımda Cemal Paşa'nın yaşamı ile ilgili bilgiler (54 s.) ve konuyla ilgili orijinal belgelerin kopyaları ve dizin vardır.

Cemal Paşa'nın anıları, siyasî koşulların izin verdiği ölçüde Almanya'da yazılmıştır.⁵⁶ Kimi bölümler oldukça uzun tutulmuştur. Birinci Dünya Savaşı sırasındaki etkinlikleri ayrıntılı açıklanmıştır. Talât Paşa gibi o da, İttihatçılara ve kendisine yöneltilen suçlamalara karşı savunma gereksinimi duymuş; bunlara yanıt vermiştir. Özellikle ABD Büyükelçisi Henry Morgenthau ve Rusya Maslahatgüzarı A. Mandelstam'ın kitaplarında ortaya atılan iddialardan ve gerçek dışı bilgilerden rahatsız olduğu, bu iki yabancı diplomatın isimlerini sık sık anmasından ve bunların yazdıklarını çürütmeye yönelmesinden anlaşılmaktadır. Cemal Paşa, anılarında tehcir

⁵⁴ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâp Tarihi*, Cilt 2, Kısım 1, (Ankara, TTK Y., 1964), s. XXIII ve XXV.

⁵⁵ Cemal Paşa, *Hatıralar* (Haz. Alpay Kabacalı), (İstanbul, İş Bankası Y., 2001), s. 18.

⁵⁶ Cemal Paşa, *Hatıralar*, (İstanbul, Çağdaş Y., 1977), s. 8.

olayı ile ilgili olarak ABD Büyükelçisi Henry Morgentau'nun gerçekdışı anlatımlarını hedef almış ve bunda önemli ölçüde başarılı da olmuştur.⁵⁷

Prof. İnci Enginün'e göre; Cemal Paşa anılarında, "kendi heyecanlarını okuyucusuna nakil kabiliyetine sahip" gözükmektedir.⁵⁸

Cemal Paşa, kimi zaman birtakım siyasî konulara da değinmemiş, açıklamak istemediği kişilerin isimlerini vermemiş, sözü gereksiz uzatmamak için ayrıntılara girmemiş; konuları bilinçli bir şekilde eksik bırakmış ve önemli bulduğu kimi olayları "vatanına dönünce" ve "belgelere dayanarak" yayımlamak üzere ertelemiştir.⁵⁹

Ord. Prof. Yusuf Hikmet Bayur, Cemal Paşa'nın anıları ile ilgili olarak da "birçok çevrelerde bu hatıratın yalan ve uydurmalarla dolu olduğu söylenmiş ise de onu nerede yabancı belgelerle karşılaştırabildiysek ayrıntılar bir yana bırakılırsa genel olarak doğru bulduk," diye yazmıştır.⁶⁰

Bu tür eleştiriler Cavit Bey'in günlük notlarına da yansımıştır.

Cavit Bey, Cemal Paşa'nın anılarını basımından önce okumuş ve bazı değişiklik önerilerinde bulunmuştur:

"7 Aralık 1919, Çarşamba"

"Cemal Paşa, okuyup mütalaa beyan etmek üzere hatıratını verdi."⁶¹

"9 Ocak 1920, Cuma"

"Cemal Paşa'nın hatıratını okuyup iade ettim. Bazı lüzumsuz şeyleri tay etmesini, bazı bahisleri çıkarmasını, bazılarını da tadil etmesini yazdım. Yalnız darbe-i hükümet kısmını büsbütün çıkarmasını, Fransızlarla benim müzakereme dair olan bahsi tay etmesi[ni], (...) muahede hakkında verdiği izahat hep yanlış. Harp-i umumiden haftalarca evvel imza edildiğini söylüyor. Harp-i umumi ile bizim harbe girmemiz arasına geçen müddete ait verdiği izahatta da birçok yanlışlar var: Mesela para meselesinden bahsetmişim. Aldatmak fikriyle Fransa ve Fransa Sefiri ile teması muhafazayı kabul etmişim; gemiler meselesinden maada mukarrerat ve müzakeratın kâffesine iştirak eylemişim. Bunları da kâmilten çıkarmasını yazdım. Tekzibe uğramaması için..."⁶²

⁵⁷ Alpay Kabacalı, "Cemal Paşa ve Anıları", Cemal Paşa, Hatıralar, (Haz. Alpay Kabacalı), (İstanbul, İş Bankası Y., 2001), s. 20.

⁵⁸ İnci Enginün, "Cemal Paşa'nın Hatıraları", Hisar, Cilt XVII, Sayı 171 (1978), s. 11.

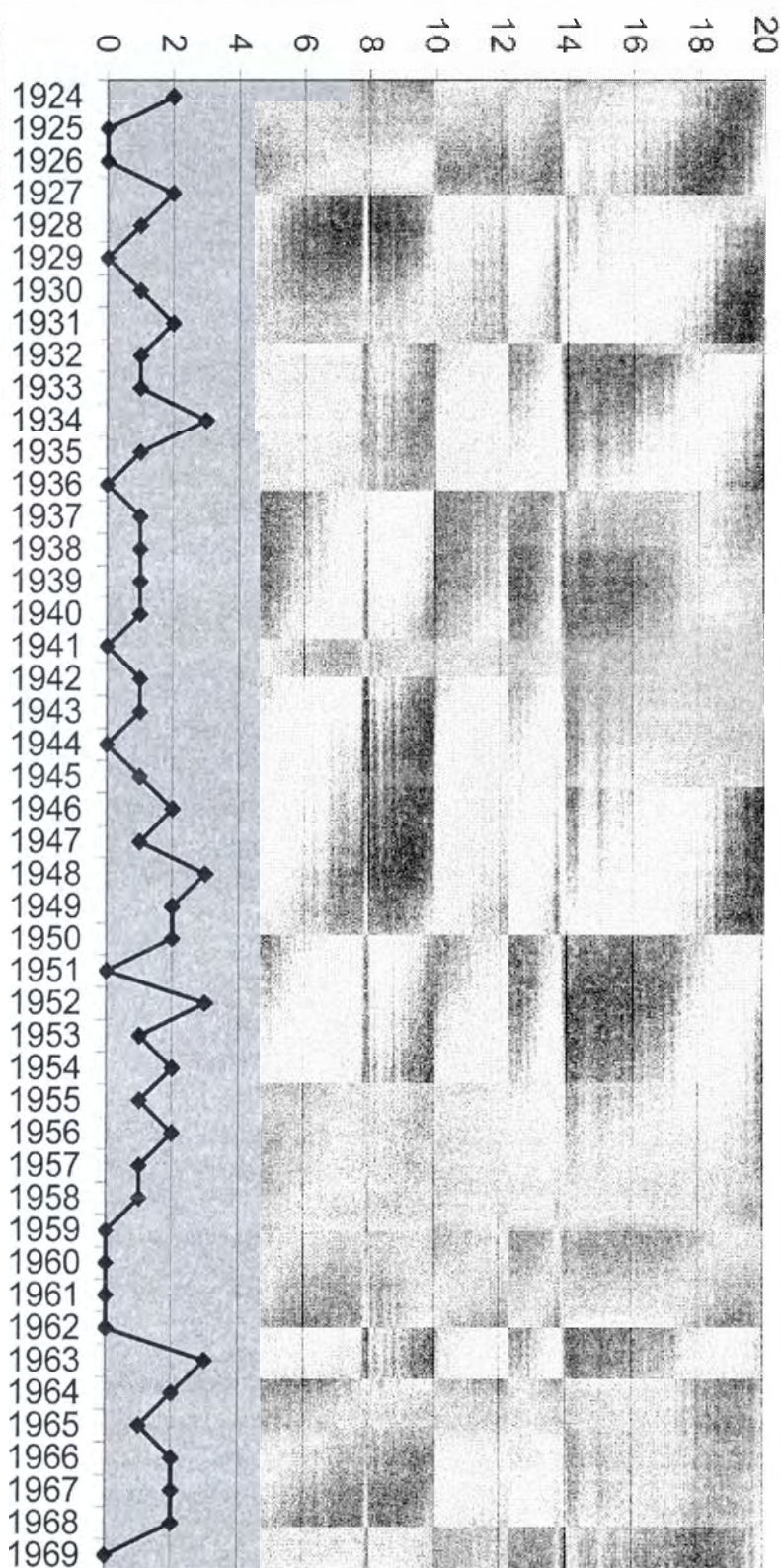
⁵⁹ Ahmet Zeki İzgöer, "Önsöz", Hatırat, Cemal Paşa, Hatırat, 1913–1922, (İstanbul, Nehir, 2006), s. LII.

⁶⁰ Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılâp Tarihi, Cilt 2, Kısım 1, s. XXIII ve XXV.

⁶¹ Maliye Nazırı Cavid Bey Felaket Günleri, Mütareke Devrinin Feci Tarihi, (Yay. Osman Selim Kocahanoğlu), (İstanbul, Temel Y., 2000), s. 281.

⁶² Maliye Nazırı Cavid Bey Felaket Günleri, Mütareke Devrinin Feci Tarihi, s. 282.

TÜRKÇE YAYINLAR 1924-1969

III – “LOZAN BARIŞI”NDAN “KALEMLİ BAŞKALDIRI”YA

Baştan söylemek gerekirse; 1923 Lozan Barış Antlaşması’ndan 2007 yılına kadar Ermeni faaliyetleri ve iddiaları karşısında Türkiye’nin politikası “Lozan Barışı” ve “Kalemlî Başkaldırı” kavramları ile açıklanabilir. İki ayrı tutum söz konusudur çünkü. Resmî olarak 1923’ten 1980’ler başına kadar etkin olan “Lozan Barışı” politikası yıllar içinde bir tür rehaveti de beraberinde taşımıştır. Bu iklimde, geçen on yıllar boyunca doğal olarak diplomasiiden maârife; ticaretten, edebiyata, sanata ve siyasete kadar her alanda bir rehavet, hatta umursamazlık yayılmıştır. O kadar ki, bir kısım kamu görevlileri arasında “Ermenileri kırarız, dostlarımızı ve komşularımızı gücendiririz,” türü bir gaflet anlayışı bile yerleşmiştir.

1976 yılında Mersin’de bir lisenin 2. sınıfında tarih dersinde Selçuklu Türkleri ile Moğollar arasındaki 1243 Köseadağ Savaşı anlatılmaktadır. Öğretmen, Türklerin Ermenilere yönetim ve din alanlarında hoşgörölü davrandıklarını, Ermenilerin ise, Selçuklu Sultanının kendilerine sığınan annesi ve kız kardeşini Moğollara teslim ettiklerini, Hristiyanlar hakkında hep iyi yazmış olan Süryani Tarihçisi Ebul Farac tarafından bu olayın kınandığını; son yıllarda ise Ermenilerin dış güçlerin tahrikleri ile Türkiye’nin dış temsilciliklerine, diplomatlarına saldırdıklarını söylemiştir. Dersi dinleyen bakanlık müfettişi daha sonra öğretmene, “Aman hocam, siyasî ortamı düşünelim, Ermeni konusunu bu şekilde işlemeyelim,” diyebilmiştir.⁶³

Fakat Atatürk ve İnönü Türkiye’sinde barıştan kaynaklanan bir rehavetten söz etmek mümkün değildir. Hele, “dostlarımızı ve komşularımızı gücendiririz” anlayışından eser yoktur; ciddi, titiz ve inatçı bir hassasiyet vardır. Bu inatçı hassasiyet özellikle Sovyet Ermenistanı ile komşuluk ilişkilerinde de bir engel oluşturmamıştır.

1950’li ve 60’lı yıllar boyunca ABD’de, Kanada’da ve Avrupa’da 1915 olayları ile ilgili olarak Türkiye aleyhinde sürdürölen yoğun faaliyetler inanılmaz bir tırmanış kabiliyeti sergilerken; Türkiye’nin bir “rehavet” içinde bulunmasında acaba “Soğuk Savaş” koşulları hangi ölçüde etkilidir?

Atatürk ve İnönü dönemlerinde gösterilen aşırı “hassasiyet” nasıl olmuş da yerini sonraki dönemlerde “rehavet” diye tanımlanabilecek bir umursamazlığa bırakmıştır?

Atatürk ve İnönü dönemlerinde Ermeni diasporasının faaliyetleri karşısında devlet çeşitli kademelerinde gösterilen aşırı “hassasiyet” ile ilgili bazı örnekler şunlardır:

⁶³ Erdal İlter, “Geç Kalmadık”, Türk Yurdu, 226 (Haziran 2006), s. 47.

VENEZUELALI SUBAY NOGALES'E TEPKİ (1931)

Birinci Dünya Savaşı'nda Ermenilerin 1915 Van ayaklanmasında Osmanlı ordusunda görevli Venezuelalı Rafael de Nogales, Türkiye'den ayrıldıktan sonra, *Vier Jahre unter dem Halbmond* (Berlin, 1925) adlı kitabı ile yankı uyandırmıştır. Bu kitap hemen ertesi yıl, İngilizce olarak da yayınlanmıştır: *Four Years Beneath the Crescent*, (New York, Scribner's, 1926). (Türkçesi 73 yıl sonra 2007 yılında basılmıştır: Rafael de Nogales, *Osmanlı Ordusunda Dört Yıl, 1915-1919*, (Çev. Vedii İlmen), İstanbul, Yaba, 301 s.). Fakat Osmanlı Ordusu'ndaki eski silah arkadaşları bazı olaylarla ilgili onun kitabında yer alan anlatımları ve bilgi yanlışlarını derhal eleştiri konusu yapmışlardır. Bu eleştiri-yanıt, kitaptan aktarılan çeviri kısımla birlikte (50 sayfa) Büyük Erkân Harbiye Riyaseti X. Şube Yayınları arasında basılmıştır. (Çeviren ve tenkit eden: Kaymakam Hakkı, *Hilâl Altında Dört Sene ve Buna Ait Bir Cevap*, (İstanbul, Büyük Erkân Harbiye Riyaseti Onuncu Şube, 1931, 76 s.). Kaymakam Hakkı imzasıyla basılan çeviri metnin ardına ek olarak konulan bu eleştiri metni 20 sayfadır.).

Kaymakam Hakkı Bey, Venezuelalı Rafael de Nogales'in gerçeğe uymayan fikir ve yorumlarını; (1) Ordunun sevk ve idaresi ile ilgili hususlar; (2) Kürtler ve Ermeniler hakkında etnografik bilgiler ve (3) Ermeni tehciri ve Ermenilere reva görülen muamele başlıkları altında titiz bir şekilde eleştirmiş ve şöyle yazmıştır: “Bunlar hakkındaki malumatın doğrusunu yazmayı vicdani, milli, vatani bir vazife telakki ettim.”⁶⁴

Kaymakam Hakkı Bey'in yazdıkları, 1915 Van ayaklanmasının birinci el belgeler ışığında -belki- en iyi özeti olmak yanında, 1915 Mayıs ayında Osmanlı Hükümeti tarafından savaş koşullarında bir kısım Ermeni ahaliye uygulanan zorunlu göç kararının tek gerekçesidir:

“Hükümetin Ermenilere karşı mukabelesi ıstırari (zorunlu) müdafaadan başka bir şey değildi. Bu müdafaa esnasında her iki taraftan da zayıat olmuştur.”

“Nogales sadece Bitlis, Siirt havalisinde Ermeni muhacirlerine yapılan muameleleri bertafsil ediyor. Bitlis, Muş vilayetleri dâhilindeki Ermeni köylerinin esnayı ihtilâlde Türkler ve Kürtler aleyhine irtikâp eyledikleri şenaat ve fecaatten hiç bahsetmiyor.”

“Filhakika Bitlis, Muş havalisinde katliamlar olmuştur. Fakat buna sebep olan ve bu uğurda ilk silah atan Ermenilerdir. (...) Buna ait malûmat 3. Osmanlı Ordusu'nun Ermeni mezalim dosyasında mevcuttur.”⁶⁵

⁶⁴ Kaymakam Hakkı, *Hilâl Altında Dört Sene ve Buna Ait Bir Cevap*, (İstanbul, Büyük Erkân Harbiye Riyaseti Onuncu Şube, 1931), s. 57.

⁶⁵ Kaymakam Hakkı, *Hilâl Altında Dört Sene ve Buna Ait Bir Cevap*, s. 76.

1997 yılında Karakas Simon Bolivar Üniversitesi'nde Nogales üzerine hazırlanan bir yüksek lisans tezinde Venezuelalı subayın bu kitabı hakkında yapılan değerlendirme Kaymakam Hakkı Bey'in yazdıklarını haklı çıkartmaktadır:

“Türk ahlak ve değerlerine saygılı ve ait olduğu cesur ve disiplinli orduya hayran olan Nogales, Van hikâyesini yazdığı anda veya ilgili konulara döndüğünde adeta başka biri gibi görünmektedir. Nogales, Türkiye için bir Türk gibi davranmış ve savaşmıştır. Ancak çoğu zaman, kararlı ve sadık bir biçimde karşısında savaştığı Ermeni tarafının davasına bir Batılı ve Hristiyan olarak kişisel bir sempati duyduğunu hissetmiş ve bunu yazılı olarak ifade etmiştir. Bunun için iki sebep öne sürebilirim: Ya savaşta kendisi gibi Hristiyanları öldürünce vicdani bir rahatsızlık hissetmiş ve bu kabahatinden geç ve tutarsızca da olsa arınmak istemiştir. Ya da müsveddesini Talât Paşa gibi çok önemli bir Osmanlı şahsiyetinin öldürüldüğü ve yüzüne kapıların kapatıldığı Berlin'deki yayıncıya götürünce kendisine neler olabileceğinden korkmuştur. Böylece Van hikâyesi yüzünden iki taraf da onu reddetmiştir. Ermeniler, onun, ‘Ermenistan Cellâdı’ olduğu mitini yayarken, Osmanlı'daki dört yıllık görevi üzerine yazılmış tek Türkçe kitap (Kaymakam Hakkı, 1931) yalnızca Ermeni hikâyesini ele alarak Nogales'i kılıcını veren eli ısırarak nankör bir yabancı olarak göstermiştir.”

“Kanımca Nogales'in Van'daki üç hafta süren savaş veya Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeniler hakkında yazdıkları ne Türklere ne de Ermenilere yaramaktadır. Bunun sebebi de, daha sonra hayâl ettiği bir dengeyi ararken sürekli taraflardan birinin hoşuna gider diye yeni görüşler ortaya koymasıdır. Bu sayede her iki tarafın da, Van'la ilgili ifadelerini bir bütün olarak kullanması imkânsız hale gelmiştir. Zira iki tarafın Nogales'den başka bir alıntıyla verebileceği yanıtı her zaman hazırdır. Nogales ayrıca mantık ve sağduyu ile bağdaşmayan korkunç olayları uydurmaktan geri kalmamıştır. Eğer General Nogales'in biyografisini ben yazıyor olsaydım Van ve ilgili yorumları parantezler içine alır ve bu ifadelerinin gerçek ağırlığını ve değerini saptamayı Türk, Ermeni, Venezuelalı, Alman ve herhangi ulus ve ülkenin tarihçilerine bırakırdım.”⁶⁶

PROF. LEON KAWAN'A TEPKİ (1931)

1931 yılında Roma'da yapılan Dünya Nüfus Kongresi'nde Leon Kawan'ın sunduğu “Toptangöçler (Les Exodes)” başlıklı tebliğ, 1935 yılında Türkçe olarak basıma hazırlanırken asıl metne eklenen iki açıklama notu,

⁶⁶ Kaldone G. Nweihed, Venezuelalı Nogales Bey'in Dünyası, (Ankara, Venezuela Bolivar Cumhuriyeti Büyükelçiliği Y., 2005), s. 93.

bazı çarpıtmalarına karşılık tebliğ sahibine verilen sert bir yanıttır. Leon Kawan'ın değerlendirmesi ve Çevirmen (Enis Behiç Koryürek) tarafından dipnot olarak metne eklenen birinci açıklama şöyledir:

Leon Kawan'ın değerlendirmesi:

“(c) Slav ahalinin Osmanlı Hükümeti'nce sıkıştırılması çok kere başkaldırma hareketlerine sebep oldu ve bunların kanla bastırılması başkaldıranları kaçmaya mecbur etti.”

“Böylece Makedonyalıların 1903 başkaldırmasından sonra, Bulgar aslından 30,000 Makedonyalı Bulgarya'ya sığındı. 1878'den 1912'ye değin Makedonya ve Trakya'dan 250,000 Bulgar kaçağının Bulgarya'ya geçtiği sayılmıştır.”

“(d) Gene böyle, Ermenilerin sıkıştırılması da Türkiye'de aynı neticeleri verdi.”

“1895 ve 1896'da Abdülhamit'in emriyle 200,000 Ermeni öldürüldü. 1909'da Genç Türkler'in hükümete geçmesinden sonra, o elem verici olağanlar tekrarlandı ve 25,000 kişi öldürüldü.”

Çevirmen Enis Behiç Koryürek dayanamamış ve şu dipnotunu eklemiştir:

“Bu izerin sahibi Leon Kawan Türkiye'deki Ermeni ve Bulgar ayaklanmalarında öyle bir dil kullanıyor ki, işin aslını biz bilmesek sanki durup dururken bunları kılıçtan geçirmişiz sanırsız! İlim adamı olanların, ilim için yazdıkları bir kitapta bu yolu tutmalarını gülünç bir ayıp diye görmek yeter; bunlara cevap vermeye değmez.”

Leon Kawan, daha sonra devam ediyor ve Enis Behiç Koryürek bu defa parantez içinde özel bir açıklama daha yapmak gereği duyuyor:

“1895 ve 1900 yılları arasında bu yıldıraklar sebebiyle 215,000 Ermeni dünyanın birçok memleketlerine sığındılar.”

“Fakat Ermeniler için en korkunç saat, Genel Savaş'ın başlangıcında çaldı. Bu devrede ölenlerin sayısı 500 bin ile 1 milyon arasında oranlanıyor. (Buradaki sözleri Türkçeleştirmekte ilim bakımından bir fayda görmediğimden atlayıp geçiyorum. Kawan Cenapları sanki Haç propagandası yapan Cizvit Papazıdır!”⁶⁷

ERMENİ DİLBİLİMCİLER İSTANBUL'DA (1932)

1932 yılında İstanbul'da düzenlenen Birinci Türk Dili Kongresi katılımcıları arasında dilbilimci Agop Martayan da vardır.⁶⁸ İstanbul

⁶⁷ Leon Kawan, Toptangöçler (Les Exodes), (Çev. Enis Behiç Koryürek), (Ankara, İstatistik Umum Müdürlüğü Y., 1935), s. 10.

⁶⁸ Birinci Türk Dili Kurultayı, (İstanbul, Devlet M., 1933), s. XI.

Ermenileri tarafından yayınlanan *Jamanak*, *Aztahar* ve *Norlur* gazetelerinin haberlerine göre, Agop Martayan ve öteki dilbilimcilerin Dil Kongresine davet edilmeleri İstanbul Ermenileri ve öteki ülkelerdeki dost Ermeniler arasında sevinç uyandırmıştır.⁶⁹

Kongreye Bulgaristan'dan davet edilen dilbilimci Agop Martayan'ın öyküsü hayli ilginçtir. Martayan, Sirkeci İstasyonunda basın mensupları tarafından karşılanmıştır; Dolmabahçe Sarayı'nda yeniden Atatürk'ün huzurundadır; bu sıradaki duygularını ve Atatürk'le arasında geçen konuşmayı Cahit Külebi'ye şöyle anlatmıştır:

“Dolmabahçe Sarayı'nın giriş salonunda bekliyordum. Çok heyecanlıydım. Birden Mustafa Kemal Paşa'yı gördüm. İnönü ve arkadaşlarıyla, dilciler yanındaydı. Beni uzaktan tanıdı. Arkadaşlarına ‘evet, o’ anlamında başıyla bir işaret yaptı. Merdivenlere koştum. Elleri sarıldım.”

“On altı yıl sonra Atatürk'ün huzuruna çıktığımda, O, yurdumuzu düşmandan kurtarmış, devletin başına geçmiş, yeni harflerimizi kabul ettirmiş ve ulusu kültür alanında da yükselme yoluna koymuş bulunuyordu. (...)”

Türkiye Reisicumhuru Kemal Atatürk, Agop Martayan'ı 1917 yılında Şam'daki karargâhında yaptığı bir alfabe tartışması nedeniyle tanımaktadır. Osmanlı ordusunun Ermeni kökenli asteğmenlerinden İstanbullu Agop Martayan, esir İngiliz subaylarına yardım ettiği gerekçesiyle casusluk suçuyla ve gözetimli olarak Mustafa Kemal Paşa'nın huzuruna çıkarılmıştır. Asteğmenin eşyaları arasında bir de kitap vardır ve bu durum Komutan'ın ilgisini uyandırmış; kendisiyle sohbete başlamış ve oldukça etkilenmiştir. İşte Martayan, 1917 yılındaki o asteğmendir. Savaş bitince İstanbul'dan Bulgaristan'a geçmiş ve orada yerleşmiştir. Şimdi, Atatürk tarafından Dil Kongresi'ne davet edilmiştir.⁷⁰

Ankara'da Türk Dil Kurumu'nda yıllarca çalışan A. Dilaçar, işte o Martayan'dır ve “Dilaçar” soyadını da ona Atatürk vermiştir.

FRANZ WERFEL'İN KİTABINA TEPKİLER (1934)

1933 yılında Türkiye Cumhurbaşkanlığı Köşkü'nde göreve başlayan Haldun Derin, Cumhuriyet'in genç bir memuru olarak Franz Werfel'in *Musa Dağı'nda Kırk Gün* adlı kitabına Çankaya'da Atatürk'ün talimatıyla

⁶⁹ Cumhuriyet, 15 Ekim 1932.

⁷⁰ Kaya Türkay, A. Dilaçar, (Ankara, TDK Y., 1982), s. 45 vd.

gösterilen şiddetli tepkinin yakın tanıklarındandır ve günlüğüne şunları yazmıştır:

“Tanınmış Avusturyalı yazar Franz Werfel’in 1934’de yayımladığı *The Fourty Days of Musa Dagh* adlı yapıt özellikle Amerika’da epey yankılar uyandırmıştı. Osmanlı İmparatorluğu dönemindeki ‘Ermeni patırtıları’ konusunu işleyen kitabı ayrıca Metro-Goldwyn-Mayer’ın film halinde canlandıracağı son zamanlarda gelen haberler arasındaydı.”

“Nihayet, İstanbul’daki Ermeni vatandaşlarda uyanan tepki üzerine, Aralık ayında, kitabın bir nüshası Pangaltı Ermeni Kilisesi’nde törenle yakıldı.”⁷¹

1936 yılı Mayıs ayında Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliğine Dahiliye Vekili Şükrü Kaya imzasıyla gönderilen 40892 nolu yazıdan anlaşılmaktadır ki; Atatürk, söz konusu kitabın opera olarak bestelendiğini öğrenince; derhal İtalyan Dışişleri Bakanlığı nezdinde girişimde bulunulmasını istemiştir.⁷²

1938 yılı Mayıs ayında Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliğine yine Dahiliye Vekili Şükrü Kaya imzasıyla gönderilen 26210 nolu yazıda; Torino’da operanın sahneye konulduğunun haber alındığı ve “aleyhimizde kuvvetli bir propaganda teşkil edecek olan bu temsilin oynatılmaması için gereken teşebbüslere girişilmesi” hakkında Hariciye Vekaletinin bilgilendirildiği aktarılmıştır.⁷³

Elbette bu yazışmaların yapıldığı sırada İtalya ile Türkiye’nin çok ciddi bir kriz içinde oldukları da ayrıca vurgulanmalıdır.

Atatürk Türkiye’si’nin Franz Werfel’in propaganda kitabı ve bu kitaptan film yapımı ile ilgili olarak ABD nezdinde girişimde bulunduğu ve bundan da sonuç alındığını gösteren önemli bir yazışmanın belgesinde şu bilgiler yer almaktadır:

“Washington Büyükelçiliğinin 23 İlkânun 1938 tarihli ve 1152/437 sayılı yazısı örneği.”

“*Musa Dağı’nda Kırk Gün* filmi hakkındaki 15.12.1938 tarihli ve 1224/428 sayılı yazıya ektir.”

“Bu filmin neşrinin tekrar mutasavver olduğu hakkındaki haberlerin gazete dedikodularından ibaret ve yakıştırma şeyler olduğunun, böyle bir tasavvur mevcut olmadığının ve filmin neşrine bu gün Türkiye Cumhuriyeti’nin evvelce olduğu kadar muhalif bulunduğu nazarı dikkate

⁷¹ Haldun Derin, Çankaya Özel Kalemmini Anımsarken (1933-1951), (İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Y., 1995), s. 114.

⁷² Cumhurbaşkanlığı Atatürk Arşivi.

⁷³ Cumhurbaşkanlığı Atatürk Arşivi.

alınmış olduğunun şirketten öğrenilmiş olduğunu bu hususta sebbeden teşebbüsatıma cevaben Birleşik Amerika Hariciye Nezaretinden haber aldığımı, derin saygılarımla arz ederim.”

“İmza: Ramazanoğlu”⁷⁴

Washington’daki Türkiye Büyükelçiliğinden Ankara’ya gönderilen bu şifre, yeni Cumhurbaşkanı İsmet İnönü içindir.

Bunun nedeni ise hayli ilginçtir: 1998 yılında Rıfat Bali’nin *Tarih ve Toplum* dergisinde yayınlanan bir incelemesine göre; 22 Kasım 1938 tarihinde, *The Boston Evening* gazetesinde, Atatürk’ün ölümünden sonra MGM’nin söz konusu filmin tekrar çekimi için teşebbüse giriştiği haberinin yer alması üzerine Türkiye Büyükelçisi Mehmet Münir Ertegün, Türkiye’nin bu konudaki tavrının Atatürk’ün ölümünden sonra da değişmediğini tekrarlamıştır. Musa Dağı filminin çevrilmesi söylentilerinin basında yer alması üzerine ABD Dışişleri Bakanlığı Motion Pictures Şirketi nezdinde girişimde bulunmuş ve ABD-Türkiye ilişkilerinin “mükemmel” olduğu bir dönemde özel şirketlerden bu durumun kötüleşmesini sağlayacak hiçbir girişimde bulunmamalarını istemiştir. Bunun üzerine Motion Pictures Şirketi tekrar yaptığı değerlendirmede ABD Dışişleri Bakanlığına MGM’nin söz konusu filmi yapma niyeti olmadığını belirtmiştir.⁷⁵

BAŞBAKAN İNÖNÜ ERMENİSTAN’DA! (1935)

Ne var ki, Ermeni propagandası karşısındaki bu kararlı tutum, Türkiye ile Ermenistan arasında sıcak temasları ortadan kaldırmamaktadır. Nitekim 1935 yılında Başbakanı İsmet İnönü’nün Ermenistan’a tarihin gölgesinde kalmış çok kısa bir ziyareti vardır:

17 Temmuz 1935 günü, Türkiye’nin doğu sınırlarını ziyaret eden Başbakan İsmet İnönü, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras ve yanındakiler, Ermenistan yetkililerinin daveti üzerine Iğdır’dan Karakale’ye geçmişlerdir. Türk Başbakan ve yanındakilerin bu ziyaretinde Ermenistan Başbakanı Tiflis’te olmadığından Sovyet Ermenistan’ı Başbakan Yardımcısı ile Sovyet Ermenistan’ı Ziraat Komiseri ve Sulama İşleri Şefi, Hudut Tugayı Komutanı ile bir Politeknik Mektebi Profesöründen oluşan bir heyet hazır bulunmuşlardır. Türk Başbakan ve yanındakiler Sardarabad Barajının nasıl işlediğini ayrıntısına kadar görmüşler ve hazırlanan bir salonda sabah

⁷⁴ Cumhurbaşkanlığı İsmet İnönü Arşivi.

⁷⁵ Rıfat N. Bali, “Musa Dağ’da Kırk Gün’ün Hikayesi”, *Tarih ve Toplum*, Sayı 170 (Şubat 1998), s. 32-33. Bu konuda ayrıca bkz: Nalan Turna, “Musa Dağ’da Kırk Gün”, *Tarih ve Toplum*, Sayı 198 (Haziran 2000), s. 67 vd.

kahvaltısından sonra karşılıklı dostluk konuşmaları yapılmıştır. 19 Temmuz 1935 günlü *Ulus* ve *Cumhuriyet* gazetelerine göre; “Kabul çok yürekten olmuştur.”⁷⁶

21 Temmuz 1935 günlü *Kurun* gazetesinde Asım Us, Başbakan’ın ve beraberindekilerin sınır-ötesi ziyaretlerinden ve Ermenistan yetkililerinin gösterdikleri kabulden memnun olduğunu fakat Ankara-Erivan ilişkilerinde bazı önemli sıkıntıların da görmezden gelinmemesini vurgulamıştır:

“Vakıa memleketimizde geniş Türk-Sovyet dostluğu çerçevesi içinde Doğu sınırlarımızdaki komşu Ermenistan’ı hâlâ karanlık bir nokta gibi görenler vardır. Bunların sayısı da az değildir. Bunun sebebi Ankara ile Erivan arasında doğrudan doğruya pek az münasebet bulunmasıdır. Bundan başka eski devirlerden arta kalan bir takım kötü elemanlar fırsat buldukça dostluk duygularını körletmeye çalışmaktadırlar.”

“Nitekim biz epeyce bir zaman önce Fransızca *Tan* gazetesinde çıkmış bir mektubu hatırlıyoruz. Bir Ermeni kaleminden çıkmış olduğu anlaşılan bu mektupta, Erivan hükümetinin Doğu sınırlarımızda bir Kürt milliyeti yaratmak için çalıştığı, Erivan’da Kürt dili ile öğretmen okulu (muallim mektebi) açıldığı yazılıyordu. Acaba bu sözler yalan mıdır? Yalan değilse neden şimdiye kadar tekzibe uğramamıştır? Bu türlü yazıları okuyan Türkler, Erivan hükümetinin Türkiye’ye karşı dostluğunun gerçekliğinden şüpheye düşerlerse hak vermemek de elden gelmez ve öyle sanırsınız ki, Ankara-Erivan dostluğunu korumak için Türklerin yüreklerinden bu türlü bir şüpheyi silmek gerekli ise bu ödev bizim üzerimize düşmez.”⁷⁷

CUMHURBAŞKANI İNÖNÜ UYARIYOR (1946)

3 Mayıs 1946 günü Eskişehir Halkevi’nde yaptığı konuşmada Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, dış politikada ilginç bir gelişmeyi kamuoyuna anlatmaktadır:

“Geçen sene [1945] Haziran’da Ruslarla aramızda feshettikleri dostluk mukavelesini yenilemek için temasa geldiğimiz vakit, Molotof, Büyükelçimize, yakın münasebet kurmayı arzu ettiklerini; bunun için evvel bazı gerginlikleri ortadan kaldırmak gerektiğini söyledi. 1920 senesinde yapılmış muahedede, şart ittihaz olunan arazi değişikliklerinin düzeltilmesini; Kars ve Ardahan vilayetlerinin tekrar Rusya’ya iadesi lazım geldiğini, Boğazlarda kendilerine üs verilmesi icap ettiğini söylediler. Kat’i olarak reddettik. Sebep olarak, 1920’de bu muahedeyi yaptıkları zaman

⁷⁶ Cumhuriyet ve Ulus, 19 Temmuz 1935.

⁷⁷ Asım Us, “Ankara-Erivan”, *Kurun*, 21 Temmuz 1935’ten: Ayın Tarihi, 20 (Ağustos 1935), s. 36. Ayrıca bkz: İsmet İnönü, *Defterler I*, (İstanbul, YKY, 2001), s. 174.

Ruslar zayıf vaziyette imişler. Şimdi vaziyet değişmiş. Endişeli günler geçirmişler. Karadeniz’de bir tehlike zuhur etmek ihtimali bakımından endişeli vaziyete düşmemek isterlermiş. Gerçi Türkler, hüsn-i niyetle hareket etmişler ama... Akdeniz’den gelecek büyük devletlerin tecavüzlerine karşı Boğazlarda hazırlık yapmaları lazım gelirmiş. Bu tezi müdafaa ettiler. Kat’i olarak reddettik.”

“Bir hafta sonra, 7 Haziran’da tekrar konuşuldu. Ondan sonra müzakere edilmedi. Teyit etmek için birçok nümayişli tedbirlerden geri kalmadılar. Amerika’da türlü türlü Ermeni komiteleri kuruldu. Ermenilerin farklı taleplerle ortaya çıkmalarını, arkasından hemen askerî hareketler ve silahlı ihtilaflar çıkacak şeklinde anlamak istiyorduk. Büyük hazırlıklar yaptık. Derhal umumî seferberlik ilanına karar verdik. Silahlı bir ihtilafı kendi telaşımızla çabuklaştırmamak için ihtiyatlı bulunmayı, hakikati dünya milletlerine anlatmayı tecrübeye karar verdik. Aramızdaki ihtilafın politikasını bütün meclis bilir. Bütün mebuslara anlatılmıştır. Hatta efkârı umumiyyeye resmî beyanatla bu talepleri söylemeyi düşündük. Bir noktadan dolayı resmî beyanata lüzum görmedik. O nokta şudur: Talepler, Rus Başvekilinden Türk Büyükelçisine söylenmiştir. Fakat henüz kâğıt üzerine konmamıştır. Resmî beyanatla kâğıt üzerinde konduktan sonra bu beyanatla konduktan sonra bu taleplerin geri alınması Ruslar için daha güç olur. Halkı haberdar etmek için bütün vasıtalarından istifade ettik. Gazetelerden enternasyonal neşriyata intikal etti. Meseleleri bilmeyen kalmadı.”

“Bir noktanın sizce iyi anlaşılmasını isterim. ‘Ruslar böyle birtakım talepler ileri sürmüşler midir?’ diye menfî propaganda yapmak isteyenler ve birtakım rivayetler vardır. Ne kadar manasız olduğunu kabul edersiniz. (...)”

“Bütün dünya işleri tasfiye olunacağı zamanlarda (dünyanın dört köşesinde Ermeni komitelerini ayaklandırmaya başladılar) demokrasi hayatında önümüzdeki sene bu memleketin kararı ve idraki nedir? Bunun, milletin reyi ile meydana çıkması, esaslı bir yaşama meselesidir.”⁷⁸

Sovyetler Birliği’nin Türkiye’den istekleri, 19 Mart 1945 günü bu devletin 1925 Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşmasını feshetmek istediğini bildirmesiyle başlayan süreçtir. Türkiye’nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper bu ihbarın ardından Ankara’ya dönerek istişarelerde bulunduktan sonra yeniden Moskova’ya gitmiş ve 7 Haziran 1945 günü Sovyet Dışişleri Bakanı Molotof ile görüşmüştür. Molotof kendisine, 1921 Antlaşmasıyla belirlenen sınırda değişiklik (Kars ve Ardahan’ın SSCB’ye verilmesi) ile Boğazlarda güvenliğin sağlanması için üs istekleri bulunduğunu iletmıştır.

⁷⁸ Haldun Derin, Çankaya Özel Kalemimi Anımsarken (1933-1951), ss. 186-189.

Bu arada, 1945 yılı Nisan ayından itibaren de Sovyet basınında Türkiye aleyhinde bir kampanya başlatılmıştır.⁷⁹

GENELKURMAY'IN DURUM RAPORU (1949)

Topçu Yüzbaşı (sonra Korgeneral) Atıf Erçikan'ın Genelkurmay Başkanlığı tarafından yayınlanan “gizli” damgalı *Tarihte Türk-Ermeni Münasebetleri* başlıklı çalışması Ermeni diasporasının özellikle dünyadaki faaliyetleri hakkında önemli bilgileri içermektedir. 53 sayfa ve Ermeni taleplerini gösteren bir harita ile birlikte basılan bu çalışmada; Ermeni tarihi; Ermeni ayrılıkçılığının doğuşu ve yükselişi; özellikle 1877-78 Harbi; 1894 Sasun İsyanı, 1908 Meşrutiyeti; Birinci Cihan Harbi ve nihayet son dönemdeki Ermeni faaliyetleri olarak gayet özlü bilgilerle anlatılmaktadır. Bu haliyle söz konusu çalışma adeta bir Türk-Ermeni ihtilafının kısa kronolojisi şeklinde hazırlanmıştır. Bugün aynı konuda kapsamlı bir akademik kitap yazılmak istenilse yapılabilecek plan ancak böyle olabilir.

Topçu Yüzbaşı Atıf Erçikan (Korgeneral Atıf Erçikan) bu gerçekten önemli bilgiler içeren çalışmasını anlamlı bir soru ile bitirmiştir:

“Sözü bitirmeden bir de; Sovyetlerin bir gafından bahsetmek lazım geliyor: Sovyetler, ötedenberi Türklerin barbarlığını, caniliğini ispat etmek için I. Cihan Harbinde yarım milyon Ermeni'yi tehciye tabi tuttuğunu söylerler. Hâlbuki Sovyet makamları II. Cihan Harbinden beri kaç defa feci ve felaketli muhacerete sebep olmuşlardır. Bunu şöyle hülâsa edebiliriz: 1940-41 yıllarında 1 milyon Polonyalı; 65 bin Litvanyalı; 62 bin Letonyalı; 61 bin Estonyalı; 28 Ağustos 1941'de 400 bin Volga Almanı; 1943'te 149 bin Karaçaylı ve 160 bin Kalmık; 1944'te 407 bin Çeçen, 92 bin İnkuş ve 2 milyon Kırımli...”

“Nihayet 1948'de bütün Ahıska, Ahılkelek, Tsaltinski bölgeleri Türkleri Sibirya'ya ve Kazakistan'a sürülmüştür. Yüzbinlercesi yollarda ölen ve geri kalanı da en denî zulümler altında sefaletin pençesinde inleyen bu beş milyon insanın bu akibete giriftar edilmesine sebep olarak, Kremlin, ‘bunlar düşmana karşı gelmemişlerdir’ demektedir. O halde Rusların gösterdiği bu sebep bizim için neden makbul bulunmuyor?”⁸⁰

⁷⁹ Erel Tellal, “SSCB'nin Türkiye'den İstekleri: Soğuk Savaş Sonrası Bir Değerlendirme”, Prof. Dr. Cevat Geray'a Armağan, (Ankara, Mülkiyeliler Vakfı Y., 2001), s. 747 vd.

⁸⁰ A[tıf] Erçikan, *Tarihte Türk-Ermeni Münasebetleri*, (Ankara, Genelkurmay Y., 1949), s. 52-53.

ESAT URAS'TAN BİR KLASİK (1950)

Soğuk Savaş'ın Kore Kriziyle büyük bir tırmanış kaydettiği 1950 yılında TBMM Üyesi Ahmet Esat Uras'ın alanında tek olan klasik çalışması, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, (Ankara, Yeni Matbaa, 785 s.) adlı yapıtı basılmıştır. CHP Milletvekili Esat Uras'ın, 10 Nisan 1950 günü tamamladığı “önsöz”de bir özel duyarlılık vardır ki ve bu durum “devlet politikası” açısından son derece önemlidir:

“Bu kitapta ‘Ermenilere matuf olarak ileri sürülen mütalâalar, Osmanlı hâkimiyeti altında geçtikten sonra, asırlarca Türklerle beraber çalışan, iyi bir vatandaş olarak yaşamış olan Ermenilere ait değildir. Bunlar, mukadderatlarını Türkiye’ye bağlamış, aynı duygu ile ömrünü geçirmiş, bu memlekette ilim, irfan, sanat sahalarında hizmetler etmiş, iyi karakterli insanlardır. Kitapta bahis olunanlar ise, memleket zararına olarak istiklâl için uğraşan, her fırsattan istifade ederek ecnebi müdahalesini sokmak için çalışan bir Ermeni meselesi çıkaran ve bu suretle Ermeni milletini felakete sürükleyen, halkı, eserleri, şiirleri, romanları, muhayyel millî destanları ile kışkırtan muharirler, şairler ve halk üzerindeki nüfuzlarından istifade eden Katagikos, Patrik, Papaz gibi din reisleri ve komiteciliği yaşama vasıtası ittihaz eden kimselerdir. Bunu burada ifade etmeyi bir vatandaşlık borcu bilirim.”⁸¹

Kitabına bu önsözü yazarken Esat Uras, yöntemini şöyle açıklamıştır:

“Bu kitabın yazılmasında, her şeyden evvel, Ermeni membalarından [kaynaklarından] istifade olunmuştur. Bilhassa Ermeni yazarlarının verdikleri malumat bizzat tarafımdan tetkik ve tercüme edilerek ön plana alınmıştır. Bundan başka garp dillerinde (İngilizce, Fransızca) eserlere de müracaat edilmiş, siyasî muhaberele de [yazışmalar] yine tarafımdan tercüme olunmuştur.”

“İncelenen siyasî, tarihî mevzularda tamamıyla bitaraf [tarafsız] kalmayı, vesikaları aynen göstermeyi ve eseri takip edenlerin hükümlerini bizzat kendilerinin vermesini uygun buldum.”

“Bibliyografya kısmında gösterilen Ermeni yazısı ve dilinde yazılmış olan, kendi hususî kütüphanemde bulunan eserleri, yine bu mevzulara ait muhtelif ecnebi dillerinde kitapları B[üyük] M[illet] M[eclisi] Kitaplığı’na hediye ettim. Bu kitapları isteyenler adı geçen kitaplıkta tetkik edebilirler.”⁸²

1976 yılında Esat Uras'ın bu klasik yapıtının ikinci basımı Ertuğrul Zekai Ökte'nin editörlüğünde (İstanbul, Belge Y., 791 s.) ve 1987’de de

⁸¹ Esat Uras, “Önsöz”, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, (Ankara, Yeni Matbaa, 1950), s. IV.

⁸² Esat Uras, “Önsöz”, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s. V.

üçüncü basımı Tülay Duran'ın editörlüğünde (İstanbul, Belge Y., 1987, 798 s.) gerçekleştirilmiştir.

Türkiye'de Ermeni araştırmaları alanında orijinal dilinde Ermeni kaynaklarından yararlanan tek tartışmasız klasik olan bu yapının 1987 basımına Tülay Duran bir dizin ve Dr. Cengiz Kürşat yeni bilgi ve belgeler ışığında yazılmış "Lozan Barış Antlaşmasından Günümüze Kadar Ermeni Hareketleri ve Bir Ermeni Sorunu Çıkarma Çabaları" başlıklı 72 sayfalık önemli bir değerlendirme notu eklemişlerdir.

Ertuğrul Zekai Ökte, 1976 basımı için "sunuş" yazısında ilk basımın yapıldığı 1950'den itibaren dünya kitaplıklarında Ermenilerle ilgili eserlerin sayısının 26 bine ulaştığını vurgularken bu araştırmanın artı ve eksilerine de işaret etmiştir:

"Bilim [yöntemi] açısından Uras, tüm Ermeni kaynakların yayınlanmış bölümünü tarayarak eserini hazırlamıştı. Çok önemli ve gizli belgeler bu Ermeni kaynakları içerisinde bulunuyordu. Ancak, Uras, arşiv çalışmaları için yeterli zamanı bulamamıştı. Osmanlı, İngiliz, Fransız, Alman, Sovyet Rusya, Portekiz ve Ermeni (Erivan), ABD arşivlerinin belgeleri onun zamanında yeterince bilinmiyor, bilinse de yararlanmak olanakları güçlükle ve kısmen sağlanabiliyordu. Geçen süre içerisinde bu belgeleri muhafaza eden arşivler belgelerin toplanmasına, tasnif edilmesine ve araştırmacıların hizmetlerine verilmesine büyük çaba harcadılar. Buna rağmen Türkiye'de bu kaynaklara gidilmedi. Hissî yanları ağır basan birkaç yayınla yetinildi."

Esat Uras'ın bu muhteşem yapıtı beş bölümden oluşmaktadır ve bu bölümler kendi anlatımıyla şöyledir:

"I. Bölümde Ermeni yazarlarına göre, coğrafi malumat, tarih, dil, edebiyat ve mitoloji, Hristiyanlıkta Ermeni Kilisesi'nin mevkii, Ortodoks ve Katoliklerle münasebeti ve Ermenilerin nüfusu üzerinde durulmuştur."

"II. Bölümde ise, Orta Çağ'dan itibaren son zamanlara kadar Ermenilerin hâkimiyetleri altında bulundukları devletlerle olan münasebetleri gösterilmiş, sonra da ıslahat meselesi ve bunun geçirdiği safhalara temas edilmiştir. Berlin Konferansı'na takaddüm eden ve Berlin Konferansı'ndan sonraki devreye ait vaziyetler tetkik edilmiş, resmî kayıtlara göre siyasî müzakereler ve muhabereleler [yazışmalar] gösterilmiştir."

"III. Bölümün mevzuu, Ermenilerin hareket devresidir. Bu zamanlarda komiteler teşekkül etmiş ve isyanlar başlamıştır. Bu bölümde de, Ermeni komiteleri ve bunların siyasî programları, isyanlar tebarüz ettirilmiştir."

"IV. Bölümde 1908 Meşrutiyeti'nden Umumî Harbin sonuna kadar vakayı gösterilmiştir."

"V. Bölüm, Mütareke [ve] Türkiye Cumhuriyeti karşısında Ermenilik, Lozan ve bundan sonraki vaziyet üzerinde durulmuştur."

“Bu bölümlerde Ermenilerin İran, Rusya ve Türkiye’deki durumları mukayeseli olarak gösterilmiştir.”⁸³

Ertuğrul Zekai Ökte’nin kitabın başında yer alan değerlendirmesi, “ülküs el umursamazlık, bilimsel çekimserlikle aynı ölçüde yürüdü,” cümlesiyle tamamlanmıştır.⁸⁴

Ord. Prof. Hikmet Bayur’un aktardığına göre; Esat Uras, “Osmanlı emniyet teşkilatının içinde ve başında çalışmış ve Ermeni sorunuyla [ihtilafıyla] ayrıca uğraşmıştır; [çalışması] bu sorun [ihtilaf] üzerindeki Osmanlı görüşünü en kanıtlı ve ayrıntılı olarak belirten eserdir.”⁸⁵

EREMYA ÇELEBİ’NİN KİTABI (1952)

1952 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yönetim Kurulu kararı ile 1637-1695 yıllarında yaşamış Ermeni Tarihçi Eremya Çelebi’nin *İstanbul Tarihi (XVII Asır)*, adlı yapıtı, İstanbul Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Ermenice Okutmanı kadrosunda görevli fakat bu dersin yerine İngilizce okutan Hrand D. Andreasyan⁸⁶ tarafından tercüme edilmiş ve fakülte yayını olarak basılmıştır. Eremya Çelebi Kömürçüyan, *İstanbul Tarihi*, (İstanbul Edebiyat Fakültesi Y., 1952, 343 s.). 17. yüzyıla ait bu eserin, daha önce Viyana’da yayınlanan güncelleştirilmiş basımı için bkz: *Eremia Chelebi Keomiurchiani, Stambolo Badmutiun*, Edited and Annotated by Vahram H. Torkomian, (Vienna, Mkhitarist Press, 1913-1938, 872 s.).⁸⁷

1964 yılında da yine İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yönetim Kurulu kararı ile *Polonyalı Simeon’un Seyahatnamesi (1608-1619)*, adlı eser, Hrand D. Andreasyan tarafından Türkçeye kazandırılmıştır.⁸⁸

⁸³ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s. IV.

⁸⁴ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, (İstanbul, Belge Y., 1976), s. XIV.

⁸⁵ Hikmet Bayur, *Türk İnkılâp Tarihi*, Cilt 2, Kısım 2, (Ankara, TTK Y., 1964), s. 678.

⁸⁶ M. Fahrettin Kırzioğlu, “Osmanlıların H. 1140/M. 1727 Tarihli Son Gence (Karabağ) Eyaleti Tahrir Defterinde: Sancaklar, Nahiyeler ve Gence Eyaleti Kanunu ile Yaylakçı-Kışlakçı Göçebe Oymaklar”, *Türk Milli Bütünlüğü İçinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Sempozyumu Bildirileri*, Kayseri, 23 Mart 1990, (Kayseri, Erciyes Üniversitesi), s. 90.

⁸⁷ Eremya Çelebi Kömürçüyan, *İstanbul Tarihi*, (İstanbul Edebiyat Fakültesi Y., 1952), 343 s.

⁸⁸ *Polonyalı Simeon’un Seyahatnamesi (1608-1619)*, (İstanbul Edebiyat Fakültesi Y., 1964), 206 s.

YUSUF HİKMET BAYUR'UN DEĞERLENDİRMESİ (1957)

(1957) Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâp Tarihi*, (Ankara, TTK, 655 s.). Bayur, bu dizinin III. Cilt 3 Kısım kitabında 1915 Ermeni Ayaklanması ve Osmanlı Hükümeti'nin aldığı tedbirleri incelemiştir. Bu kitap 1983 yılında Türk Tarih Kurumu (TTK) tarafından yeniden basılmıştır. 1998 yılında da III. Ciltte yer alan Ermeni olayları ilgili kısımlar (1914'e kadar) Cumhuriyet Gazetesi tarafından ayrıca iki kitapçık olarak basılmıştır: Yusuf Hikmet Bayur, *Ermeni Meselesi*, (İstanbul, Cumhuriyet, 138 ve 144 s.).

Ord. Prof. Yusuf Hikmet Bayur'un Türkçe ve İngilizce olarak hazırlanmış "Ermeniler" başlıklı 14 bölümlük, Türkçesi 302+8 ve İngilizcesi 301 sayfalık bir çalışması daha vardır. 1985 yılında İsmail Arar tarafından, "Oeuvres Posthumes" (öldükten sonra basılan eser) olarak tanımlanan bu çalışmasının "yakında [?] Türk Tarih Kurumu tarafından" yayınlanacağı duyurulmuştur. İsmail Arar'a göre; Prof. Bayur bu çalışmasına, "Türkiye'de Ermeni Sorunu" adını koymak istemiştir.⁸⁹

Yusuf Hikmet Bayur, "Ermeniler" başlıklı bu çalışmasında "Konuya Genel Bakış" başlığı altında şunları yazmaktadır:

"Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili Ermeni sorunu tüm olarak ele alınırsa pek açık olarak şu yönler görülür."

"Osmanlı Asya'sına sınırdaş olan Rusya ve Akdeniz'deki büyük çıkarları dolayısıyla Anadolu ile ilgilenen İngiltere ve Fransa, Ermeni sorununu hiçbir vakit Ermenilerin çıkarları bakımından ele almayıp, bunun tam tersine Ermeniler sırtından kendilerine çıkar sağlamak amacıyla ele almış, bu ulusu bir araç gibi kullanarak onu Osmanlı Devletine karşı kışkırtarak ayaklandırmış ve bu ayaklanmayı bastırma hareketi sırasında güya insaniyet adına kıyametler koparmışlar, ürken Osmanlı Devletinden istediklerini alınca da Ermenileri kendi hallerine bırakmışlardır."

"Şu da bir gerçektir ki hiçbir vakit Türkler Hristiyan uyruklarına karşı, onlar ağır tahrip ve saldırılarda bulunmadıkça baskı ve birtakım Batılıların ileri sürdüklerine göre kırım (massacre) da bulunmamışlardır. Ancak tahripler ve ayaklanmalar Müslüman halkı öldürmek ve köylerini yakmak boyutuna ulaştıkça, başlangıçta gösterilen sabır ne ölçüde uzun sürmüşse Müslüman halkın ve Hükümetin tepkisi o ölçüde ağır olmuştur."

"İşin sonunda da ne Ermeniler ne de Türkler bir şey kazanmayıp zararlarıyla kalmış ve tek kazanan kışkırtıcı Büyük Devlet olmuştur."⁹⁰

⁸⁹ Ord. Prof. Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan, (Ankara, Türk Tarih Kurumu Y., 1985), s. 47.

⁹⁰ Prof. Hikmet Özdemir Arşivi.

CUMHURİYET SENATOSU'NDA TARİHİ UYARI! (1965)

1965 yılı Türk-Ermeni ihtilafında bir dönüm noktasıdır. İntikamcı Ermeni milliyetçiliği yalnızca Sovyet Ermenistan'ında değil, tüm dünya Ermenileri arasında güçlenmeye başlamıştır. Bu dönemde Ermeni milliyetçiliğini diriltten unsurlar, 1915 olayları ve Türk düşmanlığıdır. Buna karşın Türkiye'nin gelişmelere ilk tepkisi bu olayların komünist hareketin devamı olduğu şeklindedir ve ileride Türkiye'nin millî çıkarlarına bir tehdit oluşturacağına ihtimal verilmemiştir.⁹¹

1915 olaylarının ellinci yıldönümünde 1965 yılında Londra'da, bir kilisedeki anma toplantısını izleyen Türk gazeteci Doğan Uluç karşılaştığı saldırganlığı 41 yıl sonra şöyle aktarmıştır:

“Bazı Ermenilerde Türklere karşı tarihi bir öfke ve bunun ötesinde nefret duygusu var. Bunu ilk kez Londra muhabirliğim sırasında müşahade ettim. Sözde soykırımın 50. yıldönümünde bir kilise toplantısını takiben dışarıda fotoğraf çekerken Türk olduğumu öğrenen yaşlı Ermeniler, ‘Kars, Van, Erzurum, Ardahan bizim, geri vereceksiniz,’ diyerek yakama sarıldılar, tartaklamaya çalıştılar. Elllerinden güç kurtuldum.”⁹²

24 Nisan 1965’de dünyanın farklı başkentlerinde ve Beyrut’ta Ermeni yürüyüşleri üzerine; Türkiye’nin başkenti Ankara’da da Senatör Sadi Koçaş tarafından Ermenilerin bu faaliyetleri Cumhuriyet Senatosu gündemine taşınmıştır.⁹³

“Muhterem arkadaşlarım; Kıbrıs davasında dünya umumî efkârını kazanmak gayesiyle komşumuz Yunanistan’ın ve kendilerini destekleyen diğer kuvvetlerin teşebbüs ve yardımları ile iki gün evvel Beyrut, Paris ve New York’ta ve diğer yerlerde yaşayan bir kısım Ermeniler tarafından bazı nümayişler tertip edildiğini biliyorsunuz.”

“Ancak Türkleri olduğu kadar, 50 yıl evvel cereyan etmiş bir hadisenin hakikî mahiyetini de dünya umumî efkârına yanlış tanıtmaya çalışan bu faaliyet karşısında seyirci kalmamamız gerektiği kanaatindeyim.”

“Hadise birden zuhur etmedi. İki aydan beri bizim basınıımızı bile işgal etmektedir; biz ümit ediyoruz ki, karşı tarafın tarihi bile tahrif ederek gösterdikleri bu faaliyet karşısında, biz de hakikatleri dünya efkârına duyurmaya çalışalım. Yalnız Türkiye’de yaşayan Ermeni asıllı vatandaşlarımızın değil, Türkiye’den kaçıp gitmiş Ermenilerin bile benimsemedikleri için bir parça gayret sarfedelim. Ve bütün dünyaya bizim de bu işi yapmakla görevli teşkilatımız vardır.”

⁹¹ Sedat Laçiner, Türkler ve Ermeniler, (Ankara, USAK Y., 2005), s. 48 vd.

⁹² Doğan Uluç, “24 Nisan’ı Dışlayalım mı?”, Hürriyet-Pazar, 30 Nisan 2006.

⁹³ Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi, 27 Nisan 1965.

“Muhterem arkadaşlarım; hepiniz biliyorsunuz, tarihimizde Ermeni meselesi diye ortaya atılan hadise hiç de 50 senedir dünyaya yayıldığı gibi bir jenosit harekâtı değildir. Bu harekât asırlarca bir idare altında beraber yaşadığımız bu memleketin nan ve nimetinden en az Türkler kadar perverde olmuş Ermeni cemaatinin, politika oyunlarını şahsî menfaatleri için ve milletleri aleyhine kendilerine meslek edinmiş pek muayyen ve mahdud bir zümrenin, Hınçakların, Taşnakların tahrik ve teşvikleri sonunda, Birinci Dünya Savaşı içinde, kendi ordumuzu arkadan vurmaya ve asırlarca kardeş gibi yaşadıkları Türk kamuoyunu öldürtmeye teşebbüs eden ve öldürten bir kıyama karşı, Devletin aldığı tedbirlerle beraber, Türk halkının nefis müdafaası halindeki mukabelesinden ibarettir.”

“Bunu yalnız ben söylemiyorum. Bu birçok tarihî vesikalarla sabit bir hakikattir. Birinci Dünya Harbi sonunda bu hadiseleri tetkik ve tahkikle mükellef yabancı heyetlerin verdikleri raporları kadar, o sırada Doğu Anadolu’da bize karşı savaşan Rus ordusu subaylarının resmi raporları ile de sabittir. Yüzlerce vesika göstermek mümkündür. ([Senatör Koçaş, burada Rus Yarbay Twerdokhleboff’un günlüğünden Ermenilerin Türklere yönelik katliamları hakkında aktarma yapıyor.]”

“Muhterem arkadaşlarım; kıyama Ermeniler başlamış, Türk komşularını kütle halinde öldürmeye onlar teşebbüs etmişlerdir. Rus yarbayın dediği gibi rüzgâr eken fırtına biçer ve bir defa iki cemaat birbirine böylesine saldırtılırsa sonunun ne olacağını kimse bilemez.”

“İşte tarihteki Ermeni meselesi budur. Ne kadar tuhaf ve acıdır ki, hâlâ o Hınçaklar, Taşnaklar Ermeni milletin kaderi ile oynamaya çalışıyor; Yunanlılar, Fransızlar, Amerikalılar ve bilhassa Lübnanlı dostlarımız da bu oyuna alet ediliyorlar. Ve en acısı da, bu işin merkezinin, Ermenileri himayesiyle meşhur ve bilahare bir Ermeni kurşunu ile can veren Cemal Paşa’nın Ermenileri himayeye çalıştığı Beyrut oluşudur. Paris ve New York’tan hiç bahsetmeyeceğim. Zira bahsedersem onlara ait vereceğim misallerin en hafifinin bile Ermeni hadisesinden çok daha ağır ve yüzkızzartıcı hadiselerle ait olacaktır.”

“Bu işin bir cephesidir. Benim asıl üzerinde durmak, huzurunuzda getirmek isteğidim diğer bir cephesi vardır. Bu da kendi gafletimizdir. Hakikatler bu merkezde iken bile, bundan istifade edemeyişimizi mazur göremiyeceğim.”

“Türkiye’nin dünyaya yayılmış olan basın müşavirleri ... ve bunların maiyetleri vardır. Nedir bunların vazifeleri? Bu suali iki yıl evvel Bakanlık Teşkilat Kanunu müzakere edilirken yine sormuştum. Şimdi yine sormak mecburiyetinde kalıyorum.”

“Bizim anlayışımıza göre, bu temsilcilerimizin hiç olmazsa görevlerinden bir tanesi de, bulundukları merkezlerdeki basına müessir

olmaya çalışmaktır. Bu müessiriyet sözünden kastımız, hakkımızda çıkan haberleri kesip merkeze göndermekten ibaret değildir. Aleyhimizdeki neşriyata mani olsunlar da demiyorum. Buna güçlerinin yetmeyeceğini biliyorum.”

“Ama lütfetsinler, her biri birkaç basın organına, birkaç şöhretli yazara nüfuz etmesini becersinler. Bir kısmı aleyhimizde yazarken onlara da lehimizde bir şeyler yazmalarını temin edecek dokümanlar versinler.”

“Sayın Turizm ve Tanıtma Bakanından öğrenmek isterdim. Acaba şu Ermeni hadisesinde bu görevi hakkıyla yapan kaç temsilcimiz var dünyada?”

“Arkadaşlar; üzülerken arz edeceğim. Ermeni meselesi denince bunun mahiyetini belki de bilmeyen basın ataşemiz bile vardır. O halde soruyorum Bakanlığa, iki aydır Ermeni meselesi basınıımızı işgal ediyor. Basın ataşeliklerimiz bu meselede hangi dökümanlarla teçhiz edildiler?”

“Muhterem arkadaşlarım; Biz Turizm Bakanlığının bu işlerle uğraşmasının karşısındayız. Ama bakanlık ve bilhassa şu arada dışarıda en mühim postları işgal eden zevat bu kanunu kendileri hazırladılar. Binaenaleyh bu kanun değişinceye kadar bu soruları kendilerine sormaya devam edeceğiz. (...)”

“Sayın Turizm Bakanından, dış temsilcilerinin bu mevzuda bu güne kadarki, faaliyetlerini ve dış basına aksettirebildikleri gerçekleri belirten yazıların cins ve miktarını tahkik ettirmelerini ve bu kadar mühim, dünya çapında reaksiyonları olan millî bir konuda kılını kıpırdatmamış sadece seyretmiş veya merkeze aleyhimizdeki küpürleri göndermekle yetinmiş olanlar varsa, bu milletin boş yere döviz ödeyecek kudreti olmadığını hatırlayarak gereğine tevessül etmelerini istirham edeceğim.”⁹⁴

Senatör Sadi Koçaş Cumhuriyet Senatosu’nda bu konuşmayı yaptıktan sonrasını şöyle anlatmaktadır:

“Senato’da bu konuşmayı yaptığım gece, Çankaya’da Sayın [Cemal] Gürsel’e davetli idim. Uzun uzun Ermeni meselesinden konuştuk. Çok iyi biliyordu konuyu. Lübnan’da karşılaştığım durumu ve teklifleri de anlatınca büsbütün ilgilenmişti.”

“Sayın Gürsel bu konuda bir kitap hazırlayarak olayın gerçek yönünü dünyaya duyurmamı emretmişlerdi. (...)”

“[Cumhurbaşkanı Cemal] Gürsel’in vasiyet saydığım emirlerini iki yıllık incelemeden sonra bir kitap yayınlayarak yerine getirdim. Konu evvelâ *Cumhuriyet* ve İngilizce *Daily News* gazetelerinde tefrika edilmiş ve

⁹⁴ Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi, Dönem 1, Cilt 20, Toplantı 4, 73. Birleşim (27 Nisan 1965), s. 804-806.

dünyanın dört köşesinden lehte aleyhte mektuplar, makaleler yağmaya başlamıştı. Ama asıl kıyamet kitap çıktıktan sonra koptu.”

“Bu kitabın başka ve büyük bir yararı oldu. Bütün basın konuya eğildi ve 50 yıl süsün Türk toplumu 5-6 yıl içinde, aynı konuda 5-6 eser verdi. Bu bile benim için iyi bir sonuçtu.(...)”⁹⁵

Senatör Sadi Koçaş'ın sözünü ettiği bu kitap, 1967 yılında, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*, (Ankara, Altınok, 326 s.) adıyla iki baskı birden yapmıştır. 1970 baskısı için ayrıca bkz: (Ankara, Truva); Azerice tercümesi için bkz: M. Sadi Koçaş, *Tarihte Ermeniler ve Türk-Ermeni Münasebetleri*, (Bakı, Azerbaycan Ensiklopediyası, 1998, 158 s.). 2005 yılında bu kitabın yeniden basımı için bkz: *Tarihte Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*, (İstanbul, Kastaş, 458 s.).

“KALEMLİ BAŞKALDIRI”... İLK ÖNCÜLER...

1965'ten itibaren uluslararası kamuoyunda Türkiye aleyhinde gerçekleştirilen faaliyetler karşısında Türk aydınlarından gelen ilk “kalemlî başkaldırı”, 1967 Ekiminde yayına başlayan mütevazı bir tarih dergisiyle gerçekleştirilmiştir. Hukukçu Ertuğrul Zekai Ökte öncülüğündeki *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, bir açıdan Türk Tarih Kurumu (TTK) ve onun resmi yayın organı *Belleten*'in Türk-Ermeni ihtilafına ilgisizliğine karşı da anlamlı bir tepkidir.

Belgelerle Türk Tarihi Dergisi'nin daimi yazı kurulunda; Münir Aktepe, Semavi Eyice, Bahaaddin Ögel, Bedi Şahsuvaroğlu, Şahabettin Tekindağ, Nejat Göyünç, Cengiz Orhonlu, Halil Sahillioğlu, Cengiz Kürşat, Afif Büyüktuğrul, Zeki Arıkan, Hamdi Atamer, Rukiye Bulut, Cevdet Çulpan, Çetin Derin, Muzaffer Erdoğan, M. Guboğlu, Baha Gürfırat, Talât Hasırcioğlu, Turgut Işıksal, Hayri Mutluçağ, N. Sami Özerdim, Mithat Sertoğlu, Nazmi Sevgen, Münir Sirer, Rauf Tuncay, Cevdet Türkay, Tahsin Ünal gibi tanınmış akademisyenler ve aydınlar yer almışlardır.⁹⁶

Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, bir araştırma enstitüsü işlevi ile çalışmalarını sürdürmüş ve 1972 yılında, Büyükelçi Joseph C. Grew ve Büyükelçi Charles H. Sherrill dönemlerine ait ve ABD Millî Arşivi'nde bulunan Türkiye ile ilgili bir kısım belgeleri dergi arşivine kazandırmıştır. Ancak, kendi ifadesiyle “bu [ilk] çalışma yetersizdir” ve “gerçekte, bu gibi konulara devletin resmî kuruluşlarının ve görevlilerinin sahip çıkması gerekir. Bizde ise daha bu ihtiyaç hissedilmemekte, tarihî çalışmalar ise ancak 1900 yılı görüşünden bir adım ileri gidememekte veya birkaç şahsın

⁹⁵ Sadi Koçaş, Atatürk'ten 12 Mart'a Anılar, (İstanbul, May Y., 1977), ss. 1576-1577.

⁹⁶ *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, (Ekim 1967-Mart 1968) ilk 6 sayı.

tekeline bulunmaktadır. Hiç kimsenin ve hiçbir kuruluşun şüphesi olmasın ki gelecek nesiller bizi ilk önce bu durumumuzla ayıplayacak ve suçlayacaklardır.”⁹⁷

1923 Lozan Barış Antlaşması’ndan sonra devlet kademelerinde yaygınlık kazanan “Ermeni meselesi çözülmüştür,” şeklindeki ilk tutum, o yıllar için elbette normaldir. Ancak, 1915 Krizinden elli yıl geçtikten sonra, 1965’te, dünyanın önemli şehirlerinde Osmanlı Ermenilerinin ikinci ve üçüncü kuşakları, Türkiye aleyhinde gösteriler yaparken; Türk devlet liderliğinin 1923’teki değerlendirmeyi gözden geçirerek yeni bir strateji belirlemeleri kaçınılmaz bir sorumluluk olarak değerlendirilmektedir.

2000 yılında Büyükelçi Bilâl N. Şimşir’in *Şehit Diplomatlarımız* adlı eserinde yer alan çarpıcı bir bilgi, Türkiye Cumhuriyeti yetkililerinin yaklaşık 1980’ler başına kadar süren tarihî aymazlığını göz önüne sermektedir. 27 Ocak 1973 günü ABD’de Santa Barbara’da, Ermeni katil Mıgırdıç Yanıkyan’ın Türk diplomatlar, Başkonsolos Mehmet Baydar ve Konsolos Bahadır Demir’i öldürmesi ile ilgili cinayet mahkemesi sırasında Türkiye’nin Washington Büyükelçiliği ile Ankara’daki Dışişleri Bakanlığı arasında hayli acı veren birtakım tarihî yazışmalar yapılmıştır. Bilâl N. Şimşir’in aktardığına göre; Ermeni eylemci Mıgırdıç Yanıkyan, Türk-Ermeni ihtilafı konulu 188 sayfalık bir not yazmış ve bunu çoğaltarak cinayetten bir gün önce başlıca ABD gazetelerine ve dergilerine göndermiştir. Cinayet davasıyla görevli Santa Barbara Eyalet Savcı Yardımcısı tahkikat sırasında bu inceleme notunu okumuştur ve şimdi Türk-Ermeni ihtilafının tarihi kayıtları hakkında bilgi sahibi olmak istemektedir; sorunun çeşitli yönleriyle ilgili İngilizce kitaplar aramaktadır. ABD’li Savcı Yardımcısı bunun için Los Angeles Başkonsolosluğumuza başvurmuş ve kendisine Türk tezlerini anlatan kitap göndermelerini söylemiştir. Türkiye’nin Washington Büyükelçiliği hemen Ankara’ya yazmış ve “Ermeni sorunu ile ilgili olarak ilgili kurumlarımızın İngilizce olarak hazırlanmış kitap veya etüt niteliğinde yayınlar varsa bunların savcıya ulaştırılmak üzere acilen büyükelçiliğimize gönderilmesini” istemiştir.

Büyükelçi Bilâl N. Şimşir’in tanıklığı şöyle devam etmektedir:

“Büyükelçiliğin bu telgrafını alınca Dışişleri Bakanlığının ilgili dairesi hemen Ermenilerle ilgili kitap ve broşür aramaya koyuldu. Ermeniler yalan yanlış iddialarıyla dünya kitaplıklarını doldurdıkları halde, Ermeni iddialarına cevap olacak, Türk görüşünü yansıtacak şekilde, yabancı dilde tek bir kitap yoktu. Santa Barbara suikastı bizim bu alandaki boşluğumuzu

⁹⁷ “Amerikan Arşivlerinde Türkiye İle İlgili Önemli Belgeler”, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, 59 (Ağustos 1972), s. 44 vd.

açıkça ortaya çıkarmıştı. Belki geçmişin ‘Ermeni galesi’ Lozan’da tarihe gömülmüş ve artık eski defterleri karıştırıp zihinleri yormaya gerek kalmamıştır, diye düşünülmüştü. Üniversitelerimiz, enstitülerimiz, kurumlarımız, kuruluşlarımız, Ermeni sorunu üzerine hemen hemen hiç eğilmemişler, hiç eser vermemişlerdi. Araya araya sadece küçük bir broşür bulunabildi. Ocak 1971 tarihinde rahmetli Büyükelçi Taha Carım, Dışişleri Akademisinde, Ermeni sorunuyla ilgili bir konferans vermişti. Bu konferans metni, ‘Gerçek Nerededir?’ (Where is the truth?-Ou est la vérité?) başlığıyla İngilizce ve Fransızca olarak bastırılmıştı. Santa Barbara Savcılığına ulaştırılmak üzere o broşürden acele olarak Washington Büyükelçiliğimize ve San Francisco Başkonsolosluğumuza 10’ar adet gönderildi.”⁹⁸

Türkiye’nin, yabancı ülke başkentlerinde 1965 yılından itibaren ciddi bir ivme kazanan Ermeni diasporasının intikamcı faaliyetleri ve ardından planlı cinayetleri karşısında devlet liderliği düzeyinde sergilediği “umursamazlık”, 1980’e kadar aralıksız 15 yıl sürmüştür.

2007 yılında *Ölümcül Tahterevalli* adlı kitabında, 12 Ekim 1980 günü, Londra’da Türk Turizm Bürosu’na yönelik bombalama eylemi sırasında Türk Elçiliği görevlisi Ercan Çitlioğlu, Türkiye’nin bu “rehavet” politikasıyla ilgili bir tanıklığını şöyle anlatmıştır:

“Türk Turizm Bürosu Ermeni teröristlerce bombalandığında, Türkiye’nin Londra Büyükelçiliğindeki görevimiz sürmekteydi. (...) Büronun ön kısmı, vitrini ve geniş holü tamamen tahrip olmuştu. Büyükelçi Vahap Aşıroğlu, polisten olaylarla ilgili açıklama alırken, etrafımız bir anda basın mensupları ve televizyoncularla çevrildi. O günlerde İngiltere’de BBC 1, BBC 2 ve ITN olmak üzere yalnızca üç televizyon kanalı bulunuyordu. Büyükelçi, ‘soruları siz yanıtlayın’ dedikten sonra makam arabasına binerek olay yerinden ayrıldı. İlk soru BBC televizyon muhabirinden geldi: ‘1915 yılında Türkiye’de yaşanan Ermeni soykırımı hakkında ne düşünüyorsunuz?’”

“1915 yılı... Ermeniler ve soykırım...”

“Bu konuda tarih kitaplarında hiçbir şey okumamıştık. Yurtdışı görevine atanırken bize hiçbir bilgi verilmemiş, herhangi bir kursa tabi tutulmamıştık. Ermeni teröristlerin eylemlerinin tırmadığı günlerde merkezden sürekli bilgi ve belge talep etmemize karşın, sözde soykırımı kesinlikle reddetmemiz ve böyle bir olayın yaşanmadığının açıklanması dışında doyurucu bir yanıt alamıyorduk.”

⁹⁸ Bilâl N. Şimşir, Şehit Diplomatlarımız I, (Ankara, Bilgi Y., 2000), s. 108.

“1975 yılında başlayan Ermeni terörü beşinci yılına girmişti ve elimizde ne bir belge ne de doküman vardı.”⁹⁹

Türkiye’nin Londra Büyükelçiliği Basın Müşaviri Ercan Çitlioğlu, 10 Kasım 1980 günlü raporuyla Başbakanlık Basın Yayın Genel Müdürlüğüne şunları iletmıştır:

“1974 yılında eylemlere dayandırılarak başlayan Ermeni propagandalarının karşısına yeterli etkinlikte çıkılamadığı, Ermeniler ve Ermeni kuruluşları ile bu kuruluşlara yardımcı başka odaklarca gerçekleştirilen, gerek gerçeklerin saptırılması, gerek olayların abartılması temeline dayalı yayınların yanıtsız bırakıldığı malumlarıdır.”

“Nitekim yıllardır sistematik olarak yürütülen Ermeni katliamı propagandası, bu propagandaları çürütücü belgelerin açıklanması ile karşılanmadığından, tek yönlü bir iddia olmasına rağmen, karşı propaganda eksikliğinden yararlanarak Batı ülkeleri kamuoylarında gerçek olarak kabul edilmeye ve anlayış görmeye başlamıştır.”

“Ermeni ve Ermenistan olayının bir sorun olarak ortaya çıkışında ve beslenişinde, 1914–1923 yılları arasında Rusya, Fransa, İngiltere ve ABD’nin oynadıkları aktif roller düşünüldüğünde bu ülkeler hükümetlerinin geçmiş dönemlerde Osmanlı İmparatorluğu ve genç Türkiye Cumhuriyeti’ne yönelik politika ve emellerinden kaynaklanan davranışlarını bütünü ile reddetmeleri beklenmemelidir.”

“Osmanlı İmparatorluğu’nun parçalanması sırasında Ermenilerin yukarıda belirtilen devletlerce bir araç olarak kullanıldığına ve İstiklal Savaşı sırasında yine Ermenilerin işgalci devletler ve Yunanistan’a yardımcı olmak üzere örgütlendirildiklerine ve bu amaçla kendilerine yardım edildiğine ilişkin belgeler ilgili devletlerin arşivlerinde durmaktadır.”

“Bu arşivlerin gizlilik süreleri sona ererek her an yayınlanabileceği düşünüldüğünde, bugünkü Ermeni terörünün yaratılmasında pay ve sorumluluğu olan ülkelerin suskunluğunu, herhalde birazda bu açıdan değerlendirmek gerekmektedir.

“Bugün [1980 yılı] özellikle Fransa’da geniş bir Ermeni topluluğunun yaşamakta oluşu, (bilahare Amerika) finans piyasasından, seçimlere uzanan hesapların varlığı, herhalde vaktiyle Türklere karşı savaşmaları koşulu ile Ermenilere bağımsız bir devlet olma fikrini aşıl原因 ve bu amaçla yardımda bulunan ülkeleri (özellikle Fransa) Ermeni terörünün karşısında açık bir biçimde yer almaktan kaçınmaya zorlamaktadır.”

⁹⁹ Ercan Çitlioğlu, Ölümçül Tahterevalli Ermeni ve Kürt Sorunu, (Ankara, Destek Y., 2007), s. 64-65.

“Antakya üzerinden Ermenilere silah ve cephane yardımı yapan ve Toroslar’da Türklere karşı mukavemet hareketinin sorumluluğunu yazılı anlaşmalarla Ermenilere bırakan bir Fransa’nın; Ermenilerin, Türkiye’ye karşı askerî gücünün ne olabileceği üzerine araştırmalar yapan ve bu gücün nerede, ne şekilde Türklere karşı kullanabileceği üzerine Fransız, Rus ve Ermeni liderlerle görüşme yapıp yazışmalara giren bir İngiltere’nin; Osmanlı İmparatorluğunun parçalanması ile ilgili olarak ABD gizli servislerince devrin ABD Başkanına verilen raporlarda, Anadolu’da kurulan bir Ermenistan sınırlarını çizmekten öteye, müstakbel Ermenistan’ın nüfusu, ekonomik yapısının ne olacağını dahi hesaplayan bir ABD’nin; Ermenileri önce kendisi için bir tehdit olarak görüp Kürtlere kırdıran, daha sonra her iki topluluğa sağlanacak ayrı bağımsız ülke ve devletler için anlaşma sağlayarak, bu defa Ermenileri ve Kürtleri, Türklere karşı kullanan Çarlık Rusya’sı daha sonra SSCB’nin; bütün bu olayların belgeleri ortada iken, kendi ülkelerinde yaşamakta olan milyonlarca Ermeni’yi yok sayarak, Ermeni terörizmine açık bir biçimde karşı çıkmaları, çıkar ilişkileri bir yana, her şeyden önce geçmişteki ve bir bölümü ile günümüze de yansıyan öznel devlet politikaları ile çatışmaktadır.”

“1920’lerde, Türkiye’nin doğu illerinde Fransa’nın desteği altında Ermenilerin, Türklere karşı giriştikleri toplu katliamların İngilizlerin dahi tepkisine neden olduğu, bir süre sonra Fransızların, Ermenileri kontrol altında tutamadıklarından yakındıkları, İngiltere Dışişleri Bakanlığı ve İngiliz parlamentosunun gizlilik süresi sona eren belgeleri arasında durmaktadır.”

“Bütün bu ve daha da detaylandırılması mümkün gerçekler yeteri genişlikte, gerek dünya kamuoyuna, gerek kendi ülkelerinin kendi çıkarları uğruna kullandıkları Ermenilere anlatılamadığı ve aktarılamadığı için bugün Türkiye aleyhinde tek yönlü ve olumsuz bir kamuoyu oluşmuş bulunmaktadır.”

“Gerek Batılı ülkeler kamuoyuna, gerek özellikle üzerlerinde çeşitli mihraklar ve çeşitli nedenlerle yürütülen propagandaların baskısı altındaki yeni Ermeni nesillere, herhalde üzerlerinde oynanan oyunları sergileyerek anlatmak artık kaçınılmaz bir zorunluluk haline gelmiştir.”¹⁰⁰

SUİKASTLAR VE KİTAPLAR

20. Yüzyılda ilki 1918-1923 arası ve diğeri tam elli yıl sonra 1973-1994 arasında iki kanlı terör dalgası Ermeni katiller tarafından Türk devlet adamlarına ve diplomatlarına yönelik intikam suikastları gerçekleştirilmiştir.

¹⁰⁰ Ercan Çitlioğlu, Ölümçül Tahterevalli Ermeni ve Kürt Sorunu, s. 111-114.

İşte bu intikam suikastları modern tarihte tanık olunan propaganda savaşlarının en acımasız araçları olmuştur. Elli yıl arayla Türk hedeflerine yönelik her iki suikast dalgası, “intikamcılık” ve “diplomasi” ilişkisi açısından en somut propaganda türüdür. Burada “intikamcılık” ve “diplomasi” sözcüklerini birlikte kullanmaktan amaç, bu suikastçıların, bir tür kamu (devlet) ajanları olarak görev yaptıklarını vurgulamaktır. Suikastçılar, her cinayetlerinde, 1915 olaylarının intikamını aldıklarını; eylemlerini kutsal (!) davalarını dünya kamuoyunun gündemine taşımak için yaptıklarını söylemişlerdir. Türk milletinin evlatlarına karşı modern tarihin en kanlı cinayetler serisini gerçekleştiren Ermeni intikamcılar, söz konusu eylemleriyle 1915 olayları üstüne bir “kör inanç” (blind trust) âleminin yeniden üretilmesine de katkıda bulunmuşlardır.¹⁰¹

1920’lerin hemen başında birinci intikam dalgasında Ermeni katiller tarafından öldürülen Azerbaycan ve Türkiye Türklerinden devlet görevlileri suikast tarihlerine göre; Azerbaycan (E) Başbakanı Fetih Ali Han Hoylu, Türkiye Sadrazamı (Başbakan) Talât Paşa, Azerbaycan (E) İçişleri Bakanı Behbud Han Cevanşir, Türkiye Sadrazamı (Başbakan) Sait Halim Paşa, Bahaeddin Şakir, Cemal Azmi, Bahriye Bakanı ve 4. Ordu Komutanı Cemal Paşa ile birlikte yaverleri Şevket ve Süreyya Beyler ve nihayet Osmanlı Ordusu Başkomutan Vekili ve Harbiye Bakanı Enver Paşa’dır. (Enver Paşa’nın, 4 Ağustos 1922 günü Doğu Buhara’da Rus Kuvvetlerine karşı çarpışırken Karabağlı bir Ermeni olan Hakop Melkumyan tarafından öldürüldüğü bizzat Ermeni kaynakları tarafından iddia edilmiştir;/HÖ)¹⁰²

20. Yüzyıl Ermeni intikamcılığında ikinci dalga; 1973’ten itibaren Türkiye Cumhuriyeti’nin diplomatik ve ticari temsilciliklerine yönelik saldırılardır. Bu saldırılar; Kuzey Amerika, Asya, Avustralya ve çoğunluğu Batı Avrupa’dadır.

Saldırıların yıllara göre dağılımı şöyledir:

1979’da 29; 1980’de 38; 1981’de 47; 1982’de 26; 1983’te 13; 1984’te 6.¹⁰³

27 Ocak 1973 ve 4 Temmuz 1994 tarihleri arasında Türkiye’nin yurt dışındaki temsilcilerine ve yakınlarına 17 ülkede 27 saldırı düzenlenmiştir.

¹⁰¹ Hikmet Özdemir, Üç Jöntürk’ün Ölümü, s. 9-10.

¹⁰² Ayrıntılar için bkz: Hikmet Özdemir, Üç Jöntürk’ün Ölümü, s. 231 vd.

¹⁰³ Michael M. Gunter, Pursuing The Just Cause of Their People, A Study of Contemporary Terrorism, (New York, Green Wood Press, 1986), s. 67-68.

Toplam 34 Türk Dışışleri görevlisi ve 17 sivil yurttaş bu saldırılarda öldürölmüşlerdir.¹⁰⁴

7 Ağustos 1982 günü, Ankara'da da bir kanlı terör saldırısı olmuştur. ASALA terör örgütü en kanlı eylemlerinden olan Esenboğa Havalimanı baskınını gerçekleştirmiştir. Bu eylemde 5 kişi ölmüş ve 72 kişi de yaralanmıştır. Ne acıdır ki, bu kanlı terör eylemi, çeşitli yabancı ölkelerde kınandığı halde, Fransız televizyonlarında "mazur" gösterilmiştir.¹⁰⁵

...BİR DÖNEM KAPANIRKEN...

19 Mart 1981 günü Dışışleri Genel Sekreteri Kâmuran Gürün tarafından Milli Güvenlik Konseyi Başkanı ve Üyeleriyle Konsey Genel Sekreterine gönderilen gayri-resmi not, "devlet zirvesi" tarafından Türk-Ermeni ihtilafı üzerine yapılan bir durum değerdendirmesi olarak önemlidir:

"1-Paris'teki iki Türk görevlisinin şehadeti ile sonuçlanan son saldırıdan sonra, bu terörizm hareketlerini menşe ve sebepleri konusunda şimdiye kadar esasen düşünmekte olduğumuz bir husus artık katiyet kazanmıştır, diyebilecek duruma geldiğimizi zannediyorum."

"Türk diplomatlarına ve Türkiye'nin yabancı ölkelerdeki resmi bürolarına yapılan saldırılar karşısında nasıl bir hareket tarzı takip edileceği konusu da bu durumda daha bir açıklık kazanmış olmaktadır."

"Bu konulardaki görüşlerimi aşağıdaki paragraflarda belirtmekteyim."

"2-Birinci Cihan Savaşı süresince ortaya çıkan olaylar malumdur. Burada tekrarına şüphesiz lüzum yok. Ancak yürütölen Ermeni propagandasında, tehcir kararının alınmasına müncer olan olaylara değinilmediği gibi; güney bölgelerinin Fransa tarafından işgaline müteakip cereyan eden olayların da daima sakıt geçildiği görölmekte, sadece tehcir sırasında (tehcir=deportation) kelimesi dahi kullanılmadan, 1,5 milyon Ermeni'nin katledildiği tekrar edilmektedir."

"Bu rakam verilirken, savaşa takaddüm eden yıllarda neşredilmiş Batı kaynaklı eserlerde bütün Türkiye'deki Ermeni nüfusu için verilen en yüksek rakamın 1,5 milyon ancak bulmakta olduğu, bazı mehazların bunu daha az gösterdiği unutulmaktadır."

"Tehcir, Doğu ve Orta Anadolu vilayetlerinden yapılmıştır. Bu vilayetlerdeki Ermeni nüfusu olarak verilen en yüksek rakam 900,000'dir. Tehcire tâbi tutulanlar da bunlardır. Tehcir sırasında hayatını kaybedenler hakkında verilen en yüksek rakamlar da 500,000 civarındadır. Bütün bunlar Batı kaynaklarıdır."

¹⁰⁴ Bilâl N. Şimşir, Şehit Diplomatlarımız I, (Ankara, Bilgi K., 2000).

¹⁰⁵ Kenan Evren, Zorlu Yıllarım 1, (İstanbul, Milliyet Y., 1994), s. 472.

“3-Sürüp giden neşriyata bizden hiçbir cevap verilmedikçe dünya efkârı nazarında iddiaları kabullenir duruma gelmekteyiz.”

“Bu bakımdan hadiselerin, yani Ermenilerin bilhassa Birinci Dünya Savaşı içinde nasıl tahrik edildiklerinin, tehciye sebep teşkil eden olayların, tehcirin yapılış şeklinin, Mondros Mütarekesini müteakip Ermenilerin Doğu ve Güneydeki saldırılarının, Lozan’da Ermeni konusunun ele alınış şeklinin, en salahiyyetli ağızlardan biri tarafından Türkiye’de açıklanmasının veya en azından bu hususta yazılacak bir notun bütün Büyükelçiliklerimizce mahalli gazetelere gönderilmesinin ve icabında ilân şeklinde bastırılmasının isabetli olacağını düşünmekteyim.”

“4-Los Angeles’te 27 Ocak 1973 günü Mehmet Baydar ile Bahadır Demir’in şehadeti ile sonuçlanan ilk saldırı yarı meczup bir Ermeni’nin davranışı olarak kabul edilmişti.”

“Belki sahiden öyleydi. Zira, Lozan Antlaşmasının imzasından hemen sonra, Amerika’da oluşan Ermeni lobisi Lozan’da Türkiye ile ABD arasında müstakilen imzalanan bir antlaşmanın Kongre’de tasdikini önlemiş ve ilk Türk sefirinin Amerika’ya gitmesine kadar süren Türk aleyhtarı kesif faaliyet bundan sonra da, bir ölçüde azalsa bile, İkinci Cihan Harbine kadar devam etmişti. Ancak Kore Savaşı ile bu hava tamamen zail olmuş görünüyordu. Bu sebeple böyle bir saldırı için görünürde bir sebep yoktu.”

“Ancak 22 Ekim 1975’te Viyana Büyükelçimiz Daniş Tunalıgil’in, 24 Ekim 1975’te Paris Büyükelçimiz İsmail Erez ile makam şoförü Talip Yener’in katledilmeleri ile sonuçlanan saldırıları münhasıran Ermenilere mal etmek eksik bir müşahede gibi görünebilir. Hakikaten o tarihler, Kıbrıs harekâtından sonra, Ermenilerle Kıbrıslı Rumların ve bir ölçüde de Kürtlerin işbirliğine başladıklarını ilân etmelerinden sonraya rastlar. Dolayısıyla bu saldırıları, ‘Ermeni milletinin’ millet olarak isminin istismar edilmeye başlanışının ilk olayı diye kabul etmek, saldırıların asıl sebebinin, Ermeni davası değil, Türkiye’ye gaile çıkarmak politikasının bir unsuru olduğunu düşünmek mümkündür.”

“1978 senesinden itibaren, Türkiye’deki anarşinin şiddetlenmesi ile muvazi [paralel] şekilde artan bir saldırı silsilesi ile karşı karşıyayız. 1978 yılında 6 saldırı, 1979 yılında 11 saldırı, 1980 yılında 7’si 12 Eylül’den evvel olmak üzere 15 saldırı olayı görüyoruz. 12 Eylül’den bugüne kadar ise, 10 saldırı olmuştur.”

“Paris’teki 4 Mart 1981 tarihindeki son saldırıdan sonra, Beyrut’ta ASALA’nın yaptığı basın toplantısında, Ermeni davası artık tamamen bir kenara bırakılmış ve Türkiye’deki rejim hedef olarak alınmıştır.”

“6-Bu durumda Ermeni saldırıları ile hiç olmazsa son üç senedir güdülen asıl gayenin, Türkiye’yi içinden çökertmek politikasının bir vechesini teşkil ettiğini ve Türkiye ile diğer devletlerin münasebetlerini

bozmak için de bundan istifade edildiğini kabul etmek gerekir. 27 Eylül 1980’de Selçuk Bakkalbaşı’yı hedef alan saldırıdan beri, karşısında bulunduğumuz olayın, Ermeni davası değil, Batı’yı içinden çökertmeye matuf bir politikanın emrinde kullanılan bir milletlerarası tedhiş örgütünün marifetleri olduğuna kaniim.”

“[7]-Hakikaten benim düşünceme göre; Sovyetler Birliği’nin Afrika ve Asya’da takip ettiği ‘salam’ politikasının NATO devletleri içindeki tatbikatı iç iğtişas ve anarşiyi körüklemek şeklinde gelişmektedir. Bu politikanın tatbikine en müsait iki devlet olarak Türkiye ve İtalya seçilmiş görülmektedirler. Bu ülkelerdeki anarşi sadece o devletlerin kuvvet ve kudretlerini azaltmakla kalmamakta, Batı ile bağlarını gevşetmektedir. Türkiye’de 12 Eylül’den sonra anarşinin önlenmesi imkânı belirince, bu kere Batı devletleri ile münasebetlerin soğuması ve kesilmesinin hedef alınmış olduğu kabul edilebilir. Zira görüleceği üzere saldırılar daima Batı grubuna dâhil ülkelerde vukua gelmektedir. Afrika, Güney Amerika devletlerinde bir saldırıya rastlamadık. Hâlbuki saldırganların dışardan gelip vurup gittikleri artık hemen hemen sabittir.”

“Hadiselere bu zaviyeden bakınca, İtalya Cumhurbaşkanı’nın Rusya hakkında söylediklerinin ne ölçüde haklı olduğu da ortaya çıkmaktadır.”

“8-Bu düşüncenin diğer devletlerce de kabul edilip benimsenmesi halinde bu konuda, en azından Batı ülkelerinin işbirliğinin temin edileceği kanaatini beslemekteyim. Bugün büyük bir ölçüde bu noktaya gelmiş görünmekteyiz.”

“Ermeni saldırılarına karşı Arap devletlerini yanımıza alamadığımız bir vakiadır. Hâlbuki örgütün merkezinin Lübnan’da olduğu bilinen bir husustur. Bu gibi saldırılara karşı İsrail’in veya Yugoslavya’nın usullerine başvurmadığımız da bir vakiadır.”

“Saldırıların sonucu şu veya bu devletle münasebetlerimizi soğutmak veya kesmek belki maşeri vicdanı bir süre tatmin eder; ama saldırıların devam etmesini önleyemez. Bütün ülkelerle münasebetlerimizi kesmek ise, saldırılarda takip edilen politikayı gerçekleştirmek manasına gelir.”

“Bu sebeple Batı ile bu konuda işbirliğini geliştirmeye çalışmayı isabetli bir yol olarak görmekteyim.”¹⁰⁶

1981 yılı başından itibaren Millî Güvenlik Konseyi Sekreterliğinde Ermeni iddialarını karşılamak için neler yapılabileceği konusunda çalışmalar başlatılmıştır. Dışişleri Bakanlığı, Ermeni sorunu hakkında “ilmî ve belgesel bir kitap” hazırlanması düşüncesini ileri sürmüştür. Yapılan değerlendirmede bu öneri benimsenmiş ve 9 Şubat 1981 günü Başbakanlığın yazılı talimatıyla

¹⁰⁶ Kâmuran Gürün, Fırtınalı Yıllar, s. 286-289.

kitabın hazırlanması için koordinatörlük görevini Dışişleri Bakanlığı üstlenmiştir.¹⁰⁷

Büyükelçi Kâmuran Gürün'ün ifadesiyle iki önemli husus üzerinde yoğunlaşmıştır: Biri, Ermeni sorunu hakkında ilmî bir eser hazırlamak, konunun hem Türk hem de dünya kamuoyuna anlatılması; diğer, Batı ülkelerini Türkiye'nin yanına çekmektir. Bu da bir lobi oluşturulmasını zorunlu kılmaktadır.¹⁰⁸

Büyükelçi Kâmuran Gürün, bundan sonraki gelişmeleri anlatırken; 6 Nisan 1981 günü Devlet Başkanı Orgeneral Kenan Evren'i ziyaret ettiğini; kendisine Ermeni sorunu konusundaki gelişmeleri anlattığını ve çalışmalarını çok başlılıktan kurtarmak için tek bir komite kurulmasının faydasını arz ettiğini; Evren Paşa'nın, Genel Sekreter Saltık Paşa'nın da aynı görüşte olduğunu bildirdiğini söylemiştir. Daha sonra da Başbakanlıktan bölücü faaliyetlere karşı yürütülecek çalışmaların yeni bir kurumla yapılacağı bu alandaki işbirliğinin Dışişleri Bakanlığının koordinatörlüğünde gerçekleştirileceği bildirilmiştir. Bu kurumun adı, "İstihbarat ve Planlama Koordinasyon Kurulu"dur.¹⁰⁹

18 Haziran 1981 günü, Ankara'da Ermeni suikastları karşısında yapılması gereken karşı faaliyetin planlanması için, "İstihbarat ve Planlama Koordinasyon Kurulu"nın ilk toplantısı gerçekleştirilmiştir. Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Başkanlığında hazırlanan yönergede belirtilen kuruluşlar toplantıya katılmışlardır. Dışişleri Genel Sekreteri tarafından toplantıda "Ermeni Sorunu" başlıklı 70 sayfalık bir rapor sunulmuştur. Bu raporun önsözünde yer alan şu cümleler, Türk Dışişlerinin içinde bulunduğu trajik pozisyonun yine kurumun zirvesinde görevli seçkin bir diplomatın üslubuyla ve açık yürekle itirafıdır:

"(...) Biz Türkiye Dışişleri Bakanlığı mensupları olarak bu Ermeni sorununun hem izahçıları, hem de maatteessüf hedefleriyiz. Bu iki sıfatla bu sorunun her cephesini açık seçik bilmek zorundayız. Zira bilmediğimiz veya yanlış yahut eksik bildiğimiz bir konuyu müdafaa imkânımız yoktur."

"Mesela bugün, I. Cihan Harbi sırasında bir tehcir yapılmamıştır demek gülünçtür, çünkü yapılmıştır. Bunu görmemezlikten gelmek peşinen haksız duruma düşmek olur. Bu itibarla tehcir neden yapılmıştır, zaruri miydi, bunu araştırmaya mecburuz?"

"Aynı şekilde, tehcir sırasında nasıl hareket edilmiştir, suç işlenmiş midir? sorusuna hiç düşünmeden hayır demeye kalkarsak hata işlemiş oluruz.

¹⁰⁷ Kâmuran Gürün, Fırtınalı Yıllar, s. 286.

¹⁰⁸ Kâmuran Gürün, Fırtınalı Yıllar, s. 289-290.

¹⁰⁹ Kâmuran Gürün, Fırtınalı Yıllar, s. 290.

Çünkü suç işlendiği bizzat Talat ve Cemal Paşalar tarafından beyan edilmiş, Damat Ferit Kabinesi ise çok daha ilerilere gitmiştir.”¹¹⁰

SUİKASTLER... VE FRANSA?

4 Mart 1981 günü Fransa’da Türkiye’nin Çalışma Ataşesi Reşat Morali ve Din Görevlisi Tecelli Arı’nın öldürülmeleri üzerine; Fransa’daki Türkler, 21 Mart 1981 günü bir protesto yürüyüşü düzenlemişlerdir. Bu protesto yürüyüşü ardından Fransız Meclisi’nde bir Milletvekili, Lyon’daki Türk Başkonsolosu hakkında ne gibi işlem yapılacağını sormuş ve ilginçtir Fransa Dışişleri Bakanlığının buna yanıtı, 28 Eylül 1981 günü Fransa Resmî Gazetesi’nde yayınlanmıştır. Türkiye’nin Paris Büyükelçisi Adnan Bulak’ın Ankara’ya gönderdiği Fransa Dışişleri Bakanlığının 1915 olayları ile ilgili açıklama notu şöyledir:

“Bugünkü Türk makamlarının, 1915 olaylarını Doğu Anadolu Ermeni nüfusunun kökünü kazımaya yönelik bir jenosit olarak değil de, Rus ordusunun taarruzu ile paralel bir isyan şeklinde kabul etmekte ısrar etmesini Hükümet teessüfle karşılamaktadır. Dışişleri Bakanlığı, Ermeni terörizmine karşı gösteri organizasyonu komitesinin dağıttığı ilanlarda kullanılan dilin aşırılığını takbih etmektedir. Bununla beraber Lyon’daki Türk Konsolosuna karşı bir tedbir öngörmesi, bunlar konsolosların dokunulmazlıklarına dair Viyana Konvansiyonu çerçevesinde haklı görülmeyeceğinden, mümkün değildir. Gerçekten Türkiye Başkonsolosluğunun Lyon’daki 21 Mart nümayişine katılımının, nümayişçilerin sükûnet içinde dağılmaları yönünde bir çağrıdan ibaret kaldığı ve bu çağrının yapılacağını da polis müdüriyetine bildirilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu münasebetle, 1975 yılından beri, son ikisi 4 Mart 1981 tarihinde olmak üzere, Fransa’daki Türkiye Büyükelçiliğinin 4 memuru ile bir büyükelçinin, Ermenistan Kurtuluşu Gizli Ordusu tarafından öldürülmüş olduklarını hatırlatmak da faydadan hâlî değildir.”

Fransa Dışişleri Bakanlığının bu açıklaması Ankara’ya ulaştıktan sonra; doğal olarak Dışişleri Genel Sekreteri tarafından başkentteki Fransa Büyükelçisine şunlar söylenmiştir:

“Sizinle geçen gün de o olayları görüşmüştük. 1915 yılında bir ‘deportation’ yapıldığı bir vakıdır. Bu tehcir sırasında bazı gayri kanunî taşkınlıkların vuku bulmuş olduğunu, bu taşkınlık müsebbiplerinin mahkemeye sevk edilerek cezalandırılmış olduklarını, arşivlerde mevcut vesikalardan anlıyoruz. Bunların olmadığını söyleyen yoktur. Ancak jenosit kelimesinin belirli ve sarîh bir manası vardır. Eğer o devrin Osmanlı

¹¹⁰ Kâmuran Gürün, Fırtınalı Yıllar, s. 292.

Hükûmeti, Ermenileri topyekûn imha etmek istemiş olsa, bunları bulundukları ve harp sahası olan Doğu vilayetlerinde rahatlıkla ve kimsenin ruhu duymadan imha edebilmek imkânına muhakkak ki sahipti. Büyükçe bir topluluğu yüzlerce kilometre güneye nakledeceksiniz ve orada sayısız şahitler önünde imha edeceksiniz. Bunu yaparken de ‘American Relief Organization’ görevlilerinin çalışmasına müsaade edeceksiniz. Bunun mantıkla uyuşur tarafı var mıdır?”

“(…) Harp devam ederken tehcir suçlularının yakalanıp muhakeme edileceğini beyan etmişsiniz. Bu maksatla İstanbul’u işgal edince büyük bir tevkifatı gerçekleştirdiniz. Bu yakalananları muhakeme için Malta’ya sürdünüz. Sonra itham edecek delil aramaya koyuldunuz. Bütün Osmanlı arşivleri elinizdeydi. Hatta bu sebeptendir ki bugün pek çok Osmanlı dokümanı İtilaf devletleri arşivlerinde bulunmaktadır. Neticede hiçbir delil bulamayıp Malta sürgünlerini serbest bırakmak zorunda kaldınız. Her halde bu bir jenosit olsa idi, bunu en kolaylıkla ispat edebileceğiniz zaman o devirdi. Taahhüdünüze rağmen bu neticeye varamadınız ve bugün jenositiden bahsediyorsunuz.”¹¹¹

NİÇİN DİPLOMATLAR?

Evet, *Beyaz Kitap* niçin Türk Dışişleri tarafından yazılmıştır?

17 Mart 1984 günü Ankara’da yapılan “Bütün Yönleriyle Ermeni Sorunu” başlıklı açık oturum esasen akademisyenlerle diplomatlar arasında ilginç bir tartışmanın zemini olmuştur.

Ankara Barosu’nun ev sahipliğindeki bu toplantıda Prof. Muammer Aksoy’un, “Acaba, Hariciye görevini yapıyor mu?” sorusuna yanıt olarak (E) Büyükelçi Kâmuran Gürün şunları söylemiştir:

“(…) Bunu ben bir hariciye mensubu olarak tabiatıyla ‘yapıyor’ diye cevaplandırırım; ama ben de acaba Türkiye’deki ilim adamları bu konuda görevlerini yapıyor mu diye sormaktan kendimi alamayacağım.”

“Şu Ermeni konusu dediğimiz konuyu üç sene evvel biz ortaya çıkardığımız zaman Türkiye’deki ilim adamları bu konuyu bilmiyorlardı. Bunu da söylemeye mecburum. Üç seneden beri bu konuda çok ilerleme oldu ve bugün buraya bu kadar bir topluluğun böyle bir paneli dinlemek için gelmesi hakikaten ümit vericidir. Memleket, bir memleketin her ferdi o memleketin belirli bir davasını benimseyecek olursa o memleket o davada haklı olduğunu ortaya koyabilir. Ama Ermeni konusu 60 seneden beri mevcutken, bu konunun ne olduğunu daha doğru dürüst kimse bilmiyor idi isek, biz o zaman kabahat hariciyenin falan değil aslında, bize bu konuyu

¹¹¹ Kâmuran Gürün, *Fırtınalı Yıllar*, s. 340-342.

öğretmeyenlerin olması icap eder. Bu konunun öğretileceği yerler de nihayet ilim müesseseleridir diye düşünürüm.”¹¹²

Büyükelçi Kâmuran Gürün anılarında bu konuyu şöyle açıklamıştır:

“Ermeni sorununun tarih içindeki seyrini her yönüyle, tamamen objektif ve ilmî bir çalışma ile bir beyaz kitap haline getirmek konusunu, bu konunun hakikî sahibi olan Türk ilim adamlarına, Türk tarihçilerine tevdi etmek istiyorduk. Ayrıca yurt dışında radyo ve televizyonlarda tertiplenen ve Türklerin de davet edildikleri konuşmalara gidecek kimseleri bulmakta sıkıntı çekiyorduk. Bu gibi konuşmalara devlette resmî görevi olmayanların ve tercihen ilim adamlarının katılması halinde bir yarar sağlanabilirdi. Resmî sıfatı olanların söyledikleri, devlet politikasının tekrarı olarak kabul ediliyordu.”

“İşte bu maksatlarla Ankara, İstanbul, Hacettepe ve Boğaziçi Üniversitelerine birer yazı yazarak, 18 Aralık [1981] günü Bakanlığımızda yapılacak bir toplantıya temsilci yollamalarını rica etmiştik. Bu yazımıza cevaben Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesinden 5, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinden 2, Hukuk Fakültesinden 4, İlahiyat Fakültesinden 6; Hacettepe Üniversitesi Sosyal ve İdari Bilimler Fakültesinden 10, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi ile Siyasî İlimler Enstitüsünden 1’er; Boğaziçi Üniversitesi Temel Bilimler Fakültesi ile İdari Bilimler Fakültesinden 1’er öğretim görevlisinin isimleri de bildirilmek suretiyle toplantıya katılacaklarını bildirdi.”

“Biz böyle bir memnuniyetle 31 ilim adamımızla birlikte toplantı yapmayı beklemekteydik. Ne var ki toplantıya sadece 15 ilim adamı geldi.”

“Ne gelenlerin, ne de gelmeyenlerin isimlerini yazacak değilim, zira bu toplantıda gelenlerden de ciddi bir yardım göremeyeceğimiz ortaya çıktı. Gelen ilim adamları, kendilerinin ne yapabileceklerini ortaya koymak yerine, Dışişleri Bakanlığının ne yapması gerektiğini anlatmayı yeğlediler.”

“O gün sadece iki öğretim görevlisi, yurt dışında toplantılara katılabileceklerini ifade ettiler. Sonra zamanla diğer birkaç öğretim görevlisi daha, hem yurt dışı toplantılarına katılmaya, hem de bu konu üzerinde araştırma yapıp yazmaya başladılar, ama bu ilk toplantı bizim için ciddi bir üzüntü kaynağı oldu.”

“Beyaz Kitabın yazılması, ilim adamlarımızla yapılan toplantıda bir istekli bulamayışımız sonucu, düşüncenin sahibi olarak benim üzerimde kalmıştır.”¹¹³

¹¹² Kâmuran Gürün, “Bütün Yönleriyle Ermeni Sorunu” Açıkoturumu, (Ankara Barosu, 17 Mart 1984), s. 32.

¹¹³ Kâmuran Gürün, Fırtınalı Yıllar, s. 352-353.

Dışışleri Genel Sekreteri, 30 Temmuz 1982 Cuma günü defterine şunları yazmıştır:

“Beyaz Kitabın yazımı dün bitti. Bugün nüfus sorunu bahsini yeniden yazdım. O da yarın yazılır. Cumartesi ve Pazar son defa okuyup tashihlerini yaptıktan sonra, temize çekilmesi için Cevdet’e (benim sekreterim) bırakacağım.”¹¹⁴

Kâmuran Gürün’ün anılarına göre *Beyaz Kitap*’ın yazımında şu şekilde bir yol izlenmiştir:

“Kitabın planını yaptıktan sonra, her bahisle ilgili olarak istifade edilecek dokümanları ve yayınları toplayıp, ayrı ayrı zarflara koymak bir yıldan fazla zaman aldı.”

“Sonra birinci bahisten başlayarak, zarfları teker teker ele alıp bahislerin yazılması da yaklaşık 3 aydan fazla sürdü. İlk kısımlar, günlük mesaiden nefes alacak vakit buldukça, oldukça yavaş yürüdü. Son kısımlar, özellikle Haziran ayından itibaren, günlük işlerden uzaklaşarak münhasıran kitapla uğraşabildiğimden daha çabuk yazıldı ve yukarıda da belirttiğim gibi 29 Temmuz günü yazımı tamamladım.”

“Kitabın ismini ‘Beyaz Kitap’ koymayı düşünmekteydik. Ancak bakanlıktan ayrılacak oluşum kesinleşince; isim olarak ‘Ermeni Dosyası’¹¹⁵ni tercih ettim. Ben kitabın özel sektörde basılıp satılmasını düşünmekteydim. Bakanlık, Türk Tarih Kurumu’nu tercih etti. Türk Tarih Kurumu bunu kırmızı bir kapak ile basınca, beyaz kitap kırmızı kitap oluverdi.”

“Kitabın ilk baskısı bir-iki ayda satılıp bitti. İkinci ve üçüncü baskıları yapıldı. Daha sonra baskı hakkını Bilgi Yayınevi’ne devrettim. 4. baskısı bu yayınevi tarafından yapıldı. Bu defa metinde eksik olan bazı kısımları da tamamladım. (...)¹¹⁵”

Türk Beyaz Kitabı *Ermeni Dosyası*’nın yayın hakkı Bilgi Yayınevi’nden sonra İstanbul’da Remzi Kitabevi’ne devredilmiştir.¹¹⁶

TASK FORCE

Ankara’da 21 Eylül 1981 Çarşamba günü saat 14.00’te, Dışışleri Bakanlığı Genel Sekreteri Büyükelçi Kâmuran Gürün başkanlığında, dışışleri, savunma ve güvenlik kuruluşları üst düzey temsilcilerinin katıldıkları bir toplantı daha yapılmıştır. Bu toplantıya Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreteri adına katılan (E) Tuğgeneral (o sırada Albay) Abdullah Öztekin’e göre; alınan kararlar ilgili kuruluşlar tarafından titizlikle

¹¹⁴ Kâmuran Gürün, *Fırtınalı Yıllar*, s. 443.

¹¹⁵ Kâmuran Gürün, *Fırtınalı Yıllar*, s. 445.

¹¹⁶ Kitabın 6. baskısı 2005 yılı Haziran ayında yayınlanmıştır.

uygulanmıştır. *Task Force* diye bilinen uluslararası girişimin oluşturulması da bu çerçevededir.¹¹⁷

Büyükelçi Kâmuran Gürün'ün anılarında Ermeni sorunu ile ilgili bir *Task Force* kurulması ve bunun ilk katılımcıları hakkında şu bilgiler verilmiştir:

“Kendilerinden izin almamış olmakla beraber, 25 Ocak 1982 günü yapılan ilk toplantıya katılanların tam listesini vermekte bir mahzur görmüyorum; zira bu arkadaşlarımız kendiliklerinden, gönüllü olarak yürüttükleri çalışmalar hem yurt içinde, hem yurt dışında zaten bilinmekteydi. İsimler, soyadlarının alfabe sırasına göre yazılmıştır.”

Cerrahpaşa Tıp Fakültesinden Doçent Dr. Garabet Arman,
Sanayici Dr. Norayr Berberyan;
Edebiyat ve Tarih Uzmanı Selim Dırvana;
Avukat Mordo Dinar;
İstanbul Hukuk Fakültesinden Prof. Halit Kemal Elbir;
Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesinden Prof. Dr. Turhan Feyzioğlu;
İstanbul Edebiyat Fakültesinden Prof. Nejat Göyünç;
Marmara Gazetesi Müdürü Rober Haddeler;
Sanayici Jak Kamhi;
Jamanak Gazetesi Sahibi Ara Koçunyan;
Topkapı Ermeni Kilisesi Yönetim Kurulu Başkanı Dikran Kevorkyan;
Milliyet Gazetesi Yazarı Sami Kohen;
İslam Ansiklopedisi Murahhas Heyeti Başkanı Dr. Orhan Köprülü;
Hacettepe Üniversitesinden Prof. Ercüment Kuran;
Boğaziçi Üniversitesinden Doç. Dr. Arman Manukyan;
Emekli Koramiral Sezai Orkunt;
İstanbul Hukuk Fakültesinden Prof. Reha Poroy;
Feriköy Ermeni Kilisesi Papazı Haçik Siragonyan;
Le Monde Gazetesi Muhabiri Artun Ünsal;
Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesinden Prof. Aydın Yalçın;
Avukat Jak Veissed.¹¹⁸

25 Ocak 1982 günü yapılan *Task Force* toplantısında Kâmuran Gürün; yapılacak işler hakkında konuşmuştur:

“Şunu üzülererek kaydedeyim, 18 Aralık'ta [1981] yaptığımız bir başka toplantıda bulunanların bazılarının, anlattıklarımın çoğunu bilmediklerini müşahade ettim. Kendi tarihimizi bilmezsek başkalarına nasıl anlatacağız?”

¹¹⁷ (E) Tuğgeneral Abdullah Öztekin İle Görüşme, 12 Temmuz 2006, Saat: 15.00–16.00, TTK, Ankara.

¹¹⁸ Kâmuran Gürün, *Fırtınalı Yıllar*, s. 385-386

“Şimdi biz bakanlık olarak Osmanlı arşivlerindeki belgeleri yayınlamaya karar verdik. Dışişleri ve Sadaret [Başbakanlık] arşivlerinde iki ayrı grup çalışıyor. Eski Türkçe belgeleri yeni Türkçe olarak yazdırıyoruz. Arşivler açılacaktır. Bu 1,5 yıl kadar alabilir. Arşivler açılmadığı için tarihî gerçekler gizleniyor yolunda eleştirilere maruz kalıyoruz. Aslında Mütareke döneminde İstanbul’u işgal etmiş devletler bu belgelerin neler olduğunu bilmektedirler. Bilmeyen biziz. (...) Bu konunun üzerine eğildiğimizden beri artan bir karşı faaliyet görüyoruz. Türkiye sustuğu sürece söylenenler doğru olarak kabul ediliyordu. Gobels’in meşhur nazariyesine göre bir yalanı on kez söylerseniz herkes inanır. Ermeniler bunu yapmaktadır.”¹¹⁹

Task Force’un ikinci toplantısı 26 Şubat 1982 günü yine Ankara’da yapılmış ve bu toplantıda Ankara ve İstanbul’da iki ayrı *Task Force* kurulması kararlaştırılmış ve Dışişleri Bakanlığı çalışmaları bu iki gruba devretmiştir. İlginçtir, Ankara’da toplantıya katılanların tamamı İstanbul’dan gelen şahsiyetlerdir. İstanbul Grubu’nun koordinatörlüğünü Emekli Amiral Sezai Orkunt üstlenmiştir. Ankara Grubu’nun çalışmaya başlaması için koordinatör olarak Seyfi Taşhan görev almıştır.¹²⁰

İstanbul Task Force Grubu’nun 20 Mart 1982 günü yapılan ilk toplantısında Genel Sekreter Kâmuran Gürün, İstanbul Valisi Nevzat Ayaz ve Sekreteryaya işleri için; Dışişleri Bakanlığında Genel Müdür Ömer Engin Lütem ile Şube Müdürü Tahsin Burcuoğlu da hazır bulunmuşlardır.¹²¹ Bu toplantıya, Büyükelçi Muharrem Nuri Birgi, Büyükelçi Orhan Eralp, Eski Dışişleri Bakanı Hayrettin Erkmen ve Eski Milli Eğitim Bakanı Şinasi Orel gibi isimler de katılmışlardır. *Task Force* üyeleri, Beyaz Kitap’ın tamamlanmasını beklemeden, Ermeni sorunu ile ilgili muhatap olmaları muhtemel soruları karşılamak için, özet bir broşür hazırlanmasını istemişler ve bu broşür Bakanlık tarafından derhal basılmıştır.¹²²

AKADEMİK TOPLANTILAR

2 Nisan 1981 günlü toplantısında İstanbul Üniversitesi Senatosu dünya kamuoyuna şu açıklamayı yayınlamıştır:

“[Tehcir] Bu yasa savaş durumunda karşılaşılan kışkırtma, tertip ve ayaklanmaların zorunlu, yasal ve hakça bir sonucudur. Yasanın amacı,

¹¹⁹ Kâmuran Gürün, Fırtınalı Yıllar, s. 388.

¹²⁰ Kâmuran Gürün, Fırtınalı Yıllar, s. 396-307.

¹²¹ Büyükelçi Tahsin Burcuoğlu, 2007 yılında Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreteri olmuştur/HÖ.

¹²² Kâmuran Gürün, Fırtınalı Yıllar, s. 397 vd.

suçluları etkisiz duruma getirmektir; Ermeni halkını ya da ‘Tebaayı Sadıka’yı yok etmek değildi. Kaldı ki, bütün tarih boyunca görülen ve birçok azınlığı barındırmış olan Türk devletlerinden hiçbirinde soykırımın en ufak bir izine bile rastlanmaz. Buna karşın, Ermeni teröristlerin kanlı eylemleri tam anlamıyla iğrenç soykırım örnekleridir. Bu ülkeler bazı ülkelerin kamu iletişim aracı temsilcilerinden kimilerince, aldatıcı görüntü altında sunulsa da, hiçbir biçimde haklı görülmez.”¹²³

1983–2007 arasında üniversitelerde (baro dahil) gerçekleştirilen ve Türk tezinin açıklanmasını amaçlayan akademik toplantılar ve bunların kitap olarak yayınlananları şöyledir:

(1983) Dokuzeylül Üniversitesi, *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu*, İzmir, 26–27 Mayıs 1983, (İzmir, Dokuzeylül Üniversitesi, 1983), 269 s.

(1984) Ankara Üniversitesi, *International Terrorism and the Drug Connection*, (Ankara University, 294 s.). Bu sempozyumun Türkçe kitabı için bkz: *Uluslararası Terörizm ve Uyuşturucu Madde Kaçakçılığı*, Ankara, 17–18 Nisan 1984, (Ankara Üniversitesi, 1984), 294 s.

(1984) Ankara Barosu, *Açık Oturum: Bütün Yönleriyle Ermeni Sorunu*, Ankara, 17 Mart 1984, (Ankara Barosu Y., 61 s.). (Katılanlar: Kâmuran Gürün, Uğur Mumcu, Türkkaya Ataöv, Muammer Aksoy).

(1985) Atatürk Üniversitesi, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri*, Erzurum, 8–12 Ekim 1984, (Erzurum, Atatürk Üniversitesi, 1985), 347 s.

(1985) Fırat Üniversitesi, *Doğu Anadolu’nun (Sosyal, Kültürel ve İktisadi) Meseleleri Sempozyumu Tebliğleri (13–15 Mayıs 1985, Tunceli)*, (Fırat Üniversitesi, 445 s.).

(1985) *Terrorist Attack at Orly/Statements and Evidence Presented at the Trial (February 19-March 2, 1985)*, (Ankara University Faculty of Political Sciences, 81 s.); Türkçesi için bkz: *Orly Saldırısı Davası (19 Şubat-2 Mart 1985) Şahit ve Avukat Beyanları*, (Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 81 s.).

(1986) Cumhuriyet Üniversitesi, *Uluslararası Terörizm ve Gençlik Sempozyumu Bildirileri*, Sivas, 24–26 Nisan 1985, (Sivas, Cumhuriyet Üniversitesi, 1986), 272 s.

(1987) Kahramanmaraş Belediyesi, *Kahramanmaraş I. Kurtuluş Sempozyumu (10–11 Şubat 1986, Kahramanmaraş)*, (Kahramanmaraş Belediyesi, 103 s.).

¹²³ Mehmet Ali Birant - İbrahim Erol Ataer, Ermeni Terörü/Armenian Terror/Terreur Armenienne/Armenischer Terrorismus, (İstanbul, And Y., 1982), ekli belgeler içinde.

(1990) Yüzüncüyıl Üniversitesi, *Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu*, 2–5 Nisan 1990, (Van, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 1990), 406 s.

(1991) Kars Valiliği ve Atatürk Üniversitesi, *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu*, Kars, 18–19 Haziran 1991, (Kars Valiliği ve Atatürk Üniversitesi, 1994), 417 s.

(1994) *International Symposium on the Our Recent History of Van*, (Van Yüzüncü Yıl University) (1994) Türkçesi, *Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu*, (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi)

(1994) *Kars and Eastern Anatolia in the Recent History of Turkey*, (Erzurum Atatürk University); (1994) Türkçesi, *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu*, (Erzurum Atatürk Üniversitesi)

(1995) Aydınlar Ocağı, *Ermeni Meselesi Sempozyumu*, Ankara, 22 Nisan 1995, Ankara Aydınlar Ocağı Bülteni, 3 (Mayıs-Ağustos 1995), ss. 12–48.

(1995) Iğdır Valiliği, *Iğdır Tarihi Gerçekler ve Ermeniler Sempozyumu*, 24–27 Nisan 1995, (Iğdır Valiliği, 1997), 239 s.

(1999) Atatürk Araştırma Merkezi, *21. Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış: Türk-Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumu*, Iğdır, 5–6 Ekim 1999, (Ankara, ATAM, 2000), 315 s.

(2000) Uludağ Üniversitesi, *Ermeni Sorunu ve Bursa Ermenileri*, (Bursa, 105 s.).

(2001) İstanbul Üniversitesi, *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu*, 24–25 Mayıs 2001, (Ed. Selçuk Erez-Mehmet Saray), (İstanbul Üniversitesi, 558 s.).

(2001) Kafkas Üniversitesi ve Nahçıvan Devlet Üniversitesi, *Hayali Ermenistan ve Soykırım Hikâyesi*, Kars, 5 Haziran 2001, (Kars, Kafkas Üniversitesi, 2001), 107 s.

(2001) Kocaeli Üniversitesi, *Ermeni İddiaları ve Türkiye*, (Ed. Hikmet Özdemir), (Kocaeli Üniversitesi, 159 s.).

(2001) Türk Parlamenterler Birliği, *Tarih Boyunca Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu*, Ankara, 13–14 Nisan 2001, (Ankara, Türk Parlamenterler Birliği, 2002), 280 s.

(2002) Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi (ASAM), *1. Türkiye Ermeni Araştırmaları Kongresi Bildirileri*, Ankara, 20–21 Nisan 2002, (Haz. Şenol Kantarcı, Kamer Kasım, İbrahim Kaya, Sedat Laçiner), (Ankara, ASAM, 2003), (634, 478 ve 364 s.) 3 cilt.

(2002) Haliç Üniversitesi, *Geçmişten Günümüze Ermeni Sorunu Paneli*, (İstanbul, Haliç Üniversitesi, 72 s.).

(2002) Kahramanmaraş Sütçüimam Üniversitesi, *Kahramanmaraş'ta Ermeni Sorunu Sempozyumu*, (Kahramanmaraş Sütçüimam Üniversitesi, 143 s.).

(2004) Balıkesir Üniversitesi, *Belgelerin Işığında Ermeni Meselesi Semineri*, 24–25 Nisan 2003, (Ed. Metin Ayışığı), (Balıkesir Üniversitesi, 175 s.).

(2005) Başkent Üniversitesi, *Tarihte Türklere Yapılan Katliamlar*, Ankara, 25 Şubat 2005, (Ankara, Başkent Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Merkezi, 44 s.).

(2006) Erciyes Üniversitesi I. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, (Haz.) Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Süleyman Demirci, Gülbadi Alan, *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler, Kayseri*, 20–22 Nisan 2006, (Kayseri, Erciyes Üniversitesi, 2007), 4 Cilt (574, 560, 580 ve 592 s.).

(2006) Gazi Üniversitesi, *Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları*, Ankara, 23–25 Kasım 2005. Gazi Üniversitesi'nin bu sempozyumla ilgili yayını için bkz: Hale Şıvgın (Yay.), *Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, (Ankara, Gazi Üniversitesi, 2006, 636 s.).

(2006) İstanbul Üniversitesi, *Türk-Ermeni İlişkilerinde Yeni Yaklaşımlar*, İstanbul, 15–17 Mart 2006, (İstanbul Üniversitesi, ? s.).

(2006) Marmara Üniversitesi, *Bilimin Işığında Ermeni Sorunu Sempozyumu*, İstanbul, 21 Nisan 2006. Marmara Üniversitesi Tarih Bölümü tarafından düzenlenen bu toplantının bildirileri için bkz: (Editörler) Bülent Bakar, Necdet Öztürk ve Süleyman Beyoğlu, *Tarihî Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu*, (İstanbul, IQ, 2007, 544 s.).

TÜRK TARİH KURUMU (TTK)

16 Nisan 1982 günü, Ankara'da toplanan Türk Tarih Kurumu Genel Kurulunda “beliren arzuya uygun olarak”, Türkiye aleyhinde “istismar edilen Ermeniler konusu bütünü ile Eskiçağ'dan günümüze kadar ele alınarak, bu hususta kaynaklara dayanan ve kronolojik esas üzerine tertip edilecek bir el kitabı hazırlanmasına karar verilmiştir.”

“Ancak, yaklaşık 2500 yılı kapsayan bu uzun tarihin önce kısım kısım ele alınması, sonra çeşitli çağlara ve tarihî dönemlere taalluk eden aynı konular yayınlandıktan sonra tümünün bir kitap halinde çıkarılması düşünülmüştür.”

1982'de Türk Tarih Kurumu Genel Kurulunda planlanan çalışmalar ve araştırmalar için tayin edilen sorumlu uzmanlar şöyledir:

- Prof. Afif Erzen, Ermenilerin Menşei ve Urartular;
- Prof. Fikret İşıltan, Roma ve Bizans Devirlerinde Ermeniler;
- Prof. Ali Sevim, 1243 Yılına Kadar Selçuklu-Ermeni İlişkileri;
- Prof. Şehabettin Tekindağ, Kilikya Ermeni Krallığı;
- Prof. Nejat Göyünç, 16. Yüzyılda Anadolu'da Ermeniler;
- Prof. Bekir Sıtkı Baykal, Osmanlı Döneminde Ermeniler;

Bilâl N. Şimşir, İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri;
İsmail Arar, Cumhuriyet Döneminde Ermeniler.¹²⁴

Yine Türk Tarih Kurumu'nda 3 Haziran 1983 günü 22. Atatürk Konferansları'nın bu defa konusu Prof. Nejat Göyünç'ün "Türk-Ermeni İlişkileri" başlıklı konuşmasıdır. Prof. Göyünç'ün bu konuşması aynı yıl kendi çabasıyla Konya'da bir yerel yayınevi tarafından kitap olarak yayınlanmıştır.¹²⁵

1990 yılında, 1915 Krizi ile ilgili farklı tezleri benimseyen Türk ve Ermeni tarihçilerin katıldıkları ilk toplantı, Ankara'da Türk Tarih Kurumu tarafından düzenlenmiştir. 5-9 Eylül 1990 tarihlerinde 10. Türk Tarih Kongresi'nde Ermeni sorunu tartışılmıştır. Bu çerçevede yurt dışından Ermeni bilim adamları da kongreye bildirileri ile katılmışlardır. Bu akademisyenlerden California, Glendale Community College'den Levon Marashlian'ın bildirisine başlarken söylediği Türkçe sözler şöyledir:

"Ermenilerin soykırımı uğraması nedeniyle ailemin, anavatanımız olan Anadolu'dan sürgün edilmesinin sonucu olarak, Türkçemin iyi olmaması sebebiyle bugünkü konuşmamı İngilizce yapacağım."¹²⁶

1990 Türk Tarih Kongresi'nde Türk tarihçiler tarafından Ermeni meslektaşlarına yapılan öneriyi katılımcılardan Prof. Mehmet Saray daha sonra şu şekilde açıklamıştır:

"(...) Toplantıya katılan iki Ermeni tarihçiden Prof. Levon Marashlian'a meslektaşlarım adına şu teklifte bulunmuştum: 'Birinci Cihan Harbinin propagandaya yönelik belgeleri ile Türkiye aleyhinde propaganda yapmayı ve kampanya yapmayı bırakın. Gelin müşterek bir araştırma grubu oluşturalım. Olaylarla ilgili resmî belgelerin bulunduğu Türk, Ermeni, Rus, İngiliz, Fransız, Amerikan ve Alman arşivlerinde çalışalım. Konuya hem ilmî hem de resmî bir açıklık getirelim. Çıkacak sonucu biz saygı ile karşılarız.' Benim bu konuşmam ile diğer meslektaşlarımla konuşmaları Prof. Marashlian tarafından teybe alınarak California'da Ermenice ve İngilizce çıkan Asparez dergisinin 29 Eylül 1990 tarihli nüshasında neşredildi. Avrupalı ve Amerikalı tarihçilerin takdirle karşıladığı bu açıklamamıza Ermenilerden söz vermelerine rağmen hiçbir cevap gelmedi."¹²⁷

¹²⁴ Türk Tarih Kurumu 1982 Yılı Çalışma Raporu, s. 24.

¹²⁵ Nejat Göyünç, Osmanlı İdaresinde Ermeniler, (Konya, Gültepe Y., 1983).

¹²⁶ XI. Türk Tarih Kongresi, V. Cilt, (Ankara, TTK, 1994), s. 1873.

¹²⁷ Mehmet Saray, "Ermeni Sorunu Nedir? Nasıl Halledilmeli?", Tarihî Gerçekler Işığında Ermeni Sorunu, (İstanbul, IQ, 2007), s. 544.

Türk Tarih Kurumu'nun 1982 yılına kadar Türk-Ermeni ihtilafında pasif kaldığı gözlemlenmektedir.

Prof. Dr. Ekrem Akurgal, sonradan bir derginin sorularına verdiği yanıtta bu konudaki yaklaşımlarını ve tutumlarını açıklamıştır:

“(…) Örneğin Ermeniler kendilerinin Urartu kökenli olduklarını iddia ederler. Bunu, eski özerk TTK zamanında, Dışişleri Bakanlığı bizden sordu. Kurum, Ermeni dilinin Hint-Avrupa kökenli olduğunu, Urartu dilinin ise daha önceki Hurri dili gibi, Türkçe'ye benzeyen, türü kendine öz bir dil olduğunu bildirdi. Ermeni konusunda en önemli yayınlar, özerk TTK zamanında yapıldı. Ancak, 10. Türk Tarih Kongresi'nde olduğu gibi, yerli ve yabancı uzmanlar arasında tartışmalara yol açan konuşmalara fırsat verilmemelidir. Politik sorunlar, politik forumlarda ele alınmalıdır. TTK çatısı altında değil. Bilimsel kuruluşlarda bu gibi çatışmalara yer verilirse, bilimsel ve objektif olduğumuzdan şüphe edilir.”¹²⁸

Prof. Dr. Ekrem Akurgal'ın bu tutumunu “kişisel etik” ve “bilimsel açıdan” benimsemek mümkün değildir. Türk Tarih Kurumu ve benzeri akademik topluluklar için bu tür ihtilafların çözümüne aktif olarak katılmak birinci derecede üstlenilmesi gereken bir “bilimsel yarışma” ve “bilimsel meydan okuma” görevi şeklinde anlaşılmalıdır. 2002 yılı başında Türk Tarih Kurumu bu anlamda dönemin Hükümetinin de uyarılarıyla yepyeni bir hüviyet kazanmış ve ilk kez bünyesinde bir “Ermeni Masası” oluşturmuştur.

2002–2007 yıllarında Türk Tarih Kurumu Ermeni Masası'nda Prof. Hikmet Özdemir, Prof. Kemal Çiçek, Prof. Ömer Turan ve Prof. Ramazan Çalık tam zamanlı olarak değişik sürelerle görev yapmışlardır. Türk Tarih Kurumu Ermeni Masası'nın yurtdışındaki yabancı ülke arşivlerindeki çalışma planı çerçevesinde Prof. Hikmet Özdemir İngiltere ve İsviçre'de; Prof. Kemal Çiçek ve Prof. Ömer Turan ABD'de ve Prof. Ramazan Çalık Almanya'da incelemelerde bulunmuşlardır. 2004 yılında Kurumun kitap olarak yayınladığı *Ermeniler: Sürgün ve Göç* adlı orijinal araştırma bu ortak çabanın bir ilk ürünüdür. Burada, ilk kez Türk akademisyenler tarafından, Amerikan, İngiliz ve Alman arşiv belgeleriyle 1915 Ermeni zorunlu göçünün incelenmesi gerçekleştirilmiş ve savaş bitince ne kadar Ermeni göçmenin yeniden eski yerlerine döndükleri yine güvenilir istatistiklerle ortaya konulmuştur. Türk-Ermeni ihtilafıyla ilgili uluslararası ve ulusal literatürün ve üniversitelerde yapılan lisansüstü tezlerin sağlam bir koleksiyon olarak kurum kütüphanesinde toplanması ve kullanıcıların hizmetine sunulması da yine bu dönemde tamamlanmıştır.

¹²⁸ Ekrem Akurgal, *Anadolu Uygurlukları*, (İstanbul, Net Y., 3. Basım, 1990), s. 631.

ERMENİ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ (ERAREN)

2001 yılında Ankara’da, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi (ASAM)’a bağlı olarak Ermeni Araştırmaları Enstitüsü (ERAREN), faaliyete başlamıştır. Enstitü’nün temel amacı Ermeni sorununun tarihsel, psikolojik, hukukî ve uluslararası boyutlarını göz önünde bulundurarak geniş bir perspektiften incelenmesidir. Bu çerçevede, çok disiplinli bir sistem içerisinde tarih, psikoloji, hukuk, siyaset bilimi vb. sosyal bilim dallarının çalışmalarından yararlanılarak “Ermeni sorunu” olarak tabir edilen karmaşık olgu analiz edilmektedir. Enstitü’nün faaliyet alanına giren başlıca konular arasında Ermeni sorunu, Ermeni diasporası, Ermenistan’ın iç ve dış politikası ile Karabağ sorunu sayılabilir.

Ermeni Araştırmaları Enstitüsü (ERAREN) tarafından yılda dört kez iki akademik dergi yayımlanmaktadır. Bunlardan ilki 2001–2007 arasında 26 sayı yayımlanmış olan *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, diğeri de 2002–2007 arasında 12 sayı yayımlanmış olan *Review of Armenian Studies* adlı İngilizce dergidir. Her iki derginin editörlük görevi (kısa bir süre dışında) Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Başkanı (E) Büyükelçi Ömer E. Lütem tarafından üstlenilmiştir.

Ermeni Araştırmaları Enstitüsü (ERAREN), bu dergilerin yanı sıra, Türkçe ve İngilizce olarak her çalışma günü düzenli bir biçimde kendi web sitesinde (www.eraren.org) bir günlük bülten yayınlamaktadır. Bültende yerli ve yabancı haber ajanslarından ve gazetelerden derlenen, Ermeni sorunu, Türkiye-Ermenistan ilişkileri ve Karabağ sorunu konularında haberler ve yorumlar yer almaktadır.

Ermeni Araştırmaları Dergisi’nin ilk sayısında “Yayına Başlarken” başlıklı yazıda (Prof. Ümit Özdağ imzalı) Ermeni Araştırmaları Enstitüsü’nün ve yayın organının amacı şu şekilde açıklanmıştır:

“Yapılabilecek şeylerden bir tanesi olan Ermeni örtülü savaşına ve psikolojik harekâtına karşı mücadelede bilimsel bir karargâh olacak olan bir merkezin oluşturulmasıdır. Bu merkezde Osmanlıca, Ermenice ve Batı dillerini bilen uzmanlar başlangıçtan günümüze Ermeni tarihini, kültürünü, dinini, politikasını, Ermenistan’ı, Ermeni diasporasını, politik ve kültürel etkinliğini tarihsel ve günlük çerçevede incelemelidir. Dünyanın her yanında Ermenilerle ilgili çıkan her kitap toplanmalı, hangi kütüphanede hangi kitabın olduğu bilinmelidir. Bu merkez sadece Türkçe değil ağırlıklı olarak yabancı dillerde yayınları yurtdışında yapmalıdır. Amerikalı, İngiliz, Fransız, Arap, Rus vs. ülkelerden bilim adamlarına burs vererek bu konuyu araştırmaları sağlanmalıdır. Bu merkezin uzmanları yılın yarısını dünyanın değişik üniversitelerinde konferanslar vererek geçirmelidir. Bu merkez Türkçe ve İngilizce *Ermeni Araştırmaları Dergisi* çıkarmalı, Türkiye’de Ermeni meselesi ve Ermenistan konusunda yüksek lisans ve doktora

çalışmalarını desteklemelidir. Bu tür bir merkez yurt içinden ve dışından bütün araştırmacıların ilk başvuracağı ve araştırmalarında materyale ulaşma konusunda en hızlı ve verimli çalışma alanı olmalıdır.”

“Böyle bir merkezin oluşturulması için çok mu geç kalınmıştır? Hayır! Çünkü Ermeni diasporasının ve Ermenistan’ın yürüttüğü savaşın politik hedefi bugün için gerçekçi görünmeyen "Batı Ermenistan’ın" kurtarılmasını içermektedir. Bu hedefe varmadan önceki ara aşamalar ise; (a) bütün dünyanın Ermeni katliamını kabul ettikten sonra, (b) Türkiye’nin de sorumluluğunu kabul etmesi, (c) Türkiye’den tazminat istenmesi, (d) Türkiye’den ayrılan Ermenilerin geri dönmesi ve nihayet (e) Türkiye’den toprak talebi şeklinde özetlenebilir.”

“2 milyonluk bir ülkenin Avrasya ekseninin en güçlü ülkelerinden birisi olan Türkiye’den toprak talep ederek alması bugünkü koşullarda bir hayaldir. Ancak bugünkü koşullarda hayal olması Ankara’nın güzellik uykusuna yatması gerektiği anlamına gelmez. Yukarıda tanımladığımız bu tür bir merkez Türkiye’nin uyumadığının ve izlediğinin kanıtı olacaktır. Böyle bir merkez, ‘Ermeni Araştırmaları Enstitüsü’ adıyla ve ‘Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi’ne bağlı olarak çalışmalarına başlamıştır. Hem de sivil toplumun girişimi olarak. Elinizde tuttuğunuz dergi bu enstitünün çalışmalarının ilk somut örneklerinden birisidir ve Ermenilerin Türkiye’ye karşı açtıkları savaşa karşı koyuşta bu dergi bir yeni adımı temsil etmektedir. *Ermeni Araştırmaları Dergisi* bilimsel bir araştırma platformu olarak, Ermeni politikası, kültürü, dini ve tarihi ile ilgili çalışmalara yer vereceği gibi gerek Ermenistan’ın politik yaşamının günlük olarak izlenmesini gerek Ermeni diasporasının gerçekleştirdiği faaliyetlerin takibini sağlayacaktır.”¹²⁹

2001–2007 yıllarında ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü (ERAREN) tarafından Türkiye’de Ermeni sorunu konusunda çalışan bilim adamlarını bir araya getiren iki büyük kongre düzenlemiştir.

“Ermeni Araştırmaları Türkiye Kongresi” başlığını taşıyan bu kongrelerden birincisi 2002, ikincisi ise 2004 yılında gerçekleştirilmiştir. Bu kongreler, Türk akademisyenlerin 1982–2002 arasında 20 yıllık dönemde Ermeni sorunu üzerine gerçekleştirdikleri araştırmalarda aldıkları hızlı mesafeyi göstermesi bakımından ayrıca anlamlıdır.

20–21 Nisan 2002 günlerinde Ankara’da Millî Kütüphane’de düzenlenen birinci kongreye 115 bildiri sunulmuştur. *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri*, (Ankara, ASAM ve ERAREN Y., 2003)

¹²⁹ Ümit Özdağ, “Yayına Başlarken”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Sayı 1(Mart-Nisan-Mayıs 2001).

adıyla basılan birinci kongrenin bildirileri (Şenol Kantarcı, Kamer Kasım, İbrahim Kaya ve Sedat Laçiner tarafından) üç cilt olarak yayına hazırlanmıştır.

29–30 Mayıs 2004 günlerinde yine Ankara’da Ankara Ticaret Odası’nda düzenlenen ikinci kongreye 130 bildiri sunulmuştur. *Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri*, (Ankara, ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Y., 2007) adıyla basılan ikinci kongrenin bildirileri ERAREN Başkanı Ömer E. Lütem ve enstitü uzmanları (Musa Gürbüz, Yıldız Deveci Bozkuş, Mustafa Serdar Palabılık, Oya Eren, Sevin Elekdağ ve Pınar Güven) tarafından iki cilt olarak yayına hazırlanmıştır.

Ermeni Araştırmaları Enstitüsü (ERAREN), İngilizce, Fransızca, Almanca, Rusça, Ermenice ve Türkçe dillerinde yukarıda belirtilen konular üzerinde kitap, sürekli yayın ve belgelerden oluşan bir kitaplığa sahiptir. Ayrıca bu konularda yabancı arşivlere ait bazı mikrofilmler ve mikrofişler de Enstitü Kitaplığında mevcuttur.

Enstitü ayrıca yaz aylarında üniversite öğrencileri için stajlar düzenlemektedir.

2001–2006 yıllarında Ermeni Araştırmaları Enstitüsü (ERAREN) tarafından Türkçe ve İngilizcede başarı ile gerçekleştirilen dergi yayınlarından ayrı olarak; *Yeni Türkiye*, 2023, *Teori*, *Türk Yurdu* gibi yaygın okur kitlesine sahip Türkçe dergiler de Ermeni sorunu ile ilgili olarak özel sayılar hazırlamışlardır:

(2001) *Yeni Türkiye*, *Ermeni Sorunu Özel Sayısı*, (Ankara, Ocak-Şubat ve Mart-Nisan 2001), 2 Cilt.

(2005) 2023, “Ermeni İddiaları ve Gerçekler...”, *Özel Sayı*, Sayı 48, (İstanbul, 15 Nisan 2005).

(2005) *Teori*, “Soykırım Değil Vatan Savunması”, *Özel Sayı*, Sayı 183, (İstanbul, Nisan 2005). Bu dergi, İşçi Partisi’nin aylık yayınıdır.

(2006) *Türk Yurdu*, [*Ermeni Sorunu Özel Sayısı*], (Ankara, Sayı 225 ve 226, 2006), 2 Cilt. Bu dergi, Türk Ocakları tarafından yayınlanmaktadır.

ARŞİV BELGELERİNİN YAYINLANMASI

(E) Milli Eğitim Bakanı ve Başbakanlık Arşiv Araştırmaları Kurulu Sorumlusu Şinasi Orel’in yayınlanmamış bir raporuna göre; 1980 yılından itibaren Türk Dışişleri öncülüğünde İstanbul’da 5 emekli büyükelçi ve 3 yardımcı personelden oluşan Dışişleri Hazine-i Evrakı ile 2 emekli general ve 3 harp tarihi yazarı emekli kurmay albay ve 1 yardımcı personelden oluşan bir grup “Başbakanlık Arşiv Araştırma Kurulu” adıyla ve Şinasi

Orel'in koordinatörlüğünde faaliyetine başlamıştır. Daha sonra bu grup 2 emekli diplomat, 5 arşiv uzmanı ve 4 yardımcı personelle desteklenmiştir.¹³⁰

Prof. Süleyman Beyoğlu'nun aktardığına göre; 1995'te, Başbakanlık Devlet Arşivleri tarafından *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, (641 s.) adıyla yayınlanan belgeler bu faaliyetin ürünüdür.¹³¹

1980 yılında başlatılan arşiv çalışmalarıyla ilgili olarak Büyükelçi Kâmuran Gürün'ün anılarında da ayrıntılı bilgiler vardır. Bu bilgiler bir askerî yönetim altında bile Türk arşivciliğinin kurumsal tarihi açısından hayli "liberal" bir dönemin başlatılmasının öyküsü olduğu kadar; Türkiye'nin sorunu aydınlatmak için kendi arşivlerini açmak konusundaki cesaret ve kararlılığının da kanıtıdır.

15 Kasım 1980 günü, Ankara'da Dışişleri Bakanlığında Genel Sekreter Kâmuran Gürün defterine şunları kaydetmiştir:

"3 Kasım'da İstanbul'a gidip Hazine-i Evrak'ı ve orda çalışan Emekli Büyükelçileri gördüm. Düşündüğüm proje için Şinasi Orel ile görüştim. Şinasi Bey'in raporu. "7 Kasım'da geldim. Kendi düşüncelerimi de ilave suretiyle ortaya bir not çıkıyor. Bunu herhalde bugün ve yarın daktilo edip, hafta başında [Haydar] Saltık Paşa'ya vereceğim."

Büyükelçi Kâmuran Gürün, günlüğünden bu notu aktardıktan sonra anılarında şunları yazmıştır:

"İstanbul'da Hazine-i Evrak ve Şinasi Orel ile yapılan temas Ermeni meselesi ile ilgiliydi. Türkiye aleyhinde de yıllardır süren devamlı menfi propagandanın yanında bir de dış temsilciliklerimize saldırılar düzenlenmesiyle son derece aktüel hale gelen Ermeni sorununa karşı ne yapılabileceği, benim senelerden beri zihnimde oluşturmaya çalıştığım bir konuydu. Ben, oldukça işi tetkik ettiğim Ermeni problemine karşı ilk tedbirin, hakikatlerin objektif ve ilmî şekilde ortaya konması olduğuna inanmışım. Bunu yapabilmek için de her şeyden evvel gerekli kaynakları toplamak gerekiyordu. Bu kaynaklar, ABD, İngiltere, Fransa devlet arşivlerindeki, umumun tetkikine açık vesikalar ile yazarı kim olursa olsun, basılı kitaplardı. Bütün bunların tespit edilip, Ankara'ya getirilmesi gerekiyordu. Şinasi Bey'le bu hususu görüşmüştük."

"Bunun dışında Osmanlı arşivlerinin kapalı oluşu büyük bir handikap oluşturunuyordu. Bu arşivlerin açılması şarttı. Ayrıca Osmanlı arşivleri eski Türkçe olduğundan, bizlerin bunları tetkikimiz için yeni transkripsiyonları

¹³⁰ Şinasi Orel, "Talori Olayları Üzerinde Rapor" (1990), s. 7 ve 8.

¹³¹ Süleyman Beyoğlu, "Ermeni Tehcirine Dair Araştırmalara Toplu Bir Bakış", Ermeni Araştırmaları Kongresi 1. Türkiye Kongresi Bildirileri, Cilt 1, (Ankara, ASAM Y., 2003), s. 25.

gerekmekteydi. Arşivlerde çalışan birkaç emekli büyükelçimiz bu işle meşguldü. Arşivde çalışan arkadaşlarla da bu konuyu müzakere etmiştik.”

“Zamanla bütün bunları yaptık. Yukarıda ismini saydığım devlet arşivlerindeki Ermeni sorunuyla ilgili teknil vesikaların mikrofilmleri alınarak, Ankara’ya getirildi. Yayınlanmış bütün kitapların listeleri sağlandı. Bunlardan satışta olanlar satın alınmak suretiyle, mevcutları bulunmayanların en mühimlerinin kütüphanelerdeki nüshalarının fotokopileri çıkartılmak suretiyle Ankara’ya getirilmeleri sağlandı. Hazine-i Evrak vesikalarının, Ermeni isyanlarından Birinci Dünya Savaşında tehcir kararına kadar olanlarının Türkçeleştirilmesi yapıldı.”

“Bütün bu işlerin gerçekleştirilmesinde büyük yardımlarını gördüğüm, Sayın Şinasi Orel’den başka, Büyükelçi Nejat Ertüzün, Büyükelçi İlhan Akant, Büyükelçi Celâdet Kıyasî, Büyükelçi Sadun Terem ve rahmetli Büyükelçi Necmettin Tuncel’e çok şey borçluyum.”

“Düşündüğüm hususların tam olarak gerçekleşmesi ancak ertesi yıl yaz aylarında [1981 yazında] oldu. Ama başlangıcı bu tarihtedir.”¹³²

2006 yılında Avrasya Stratejik Araştırmalar Enstitüsü (ASAM) Ermeni Araştırmaları Enstitüsü (ERAREN) Başkanı (E) Büyükelçi Ömer Engin Lütem de bu konuda şunları anlatmıştır:

“1980 başında Ankara’da Büyükelçi Kâmuran Gürün gözetiminde başlatılan bu çalışmalarda aktif olarak görev alan Dışişleri Bakanlığı yetkilileri Türk-Ermeni ihtilafının yeni bilgi ve belgelerin ışığında yeniden incelenmesi ve bu şekilde yabancı dillerde hazırlanacak yayınlarla bu alçak saldırılara karşı yanıt verme kararı almıştır. Bu amaçla önce Bakanlıkta “İstihbarat ve Araştırma Genel Müdürlüğü” adıyla bir yeni birim kurulmuştur. Dışişleri Genel Sekreteri Kâmuran Gürün tarafından bizzat yönetilen bu yeni birimde genel müdür olarak Büyükelçi Ömer Engin Lütem ve onun yardımcısı olarak da Bilâl N. Şimşir görev yapmışlardır. Müzmin ihtilafa kaynaklık eden olaylarla ilgili belgelerin toplanması için İstanbul’da da Şinasi Orel, Süreyya Yüca, İlhan Akant, Nejat Ertüzün ve Celâdet Kıyasî adlı emekli diplomatlardan oluşan bir ‘Arşiv Araştırma Kurulu’ oluşturulmuştur.”¹³³

“Arşiv Araştırma Kurulu” Sorumlusu Şinasi Orel, 1990 tarihli bir raporunda şunları yazmıştır:

“Şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki, eğer Osmanlı Devleti, Ermenileri planlı bir soykırıma tâbi tutsaydı, toplanan bu 30.000 sayfalık belge koleksiyonunda muhakkak bu planın izleri bulunurdu. Oysa tam tersine,

¹³² Kâmuran Gürün, Fırtınalı Yıllar, s. 204 ve 205-206.

¹³³ (E) Büyükelçi Ömer Engin Lütem ile Görüşme, 6 Temmuz 2006, Saat 16.00–20.00, ASAM, Ankara.

bunlar içinde sürekli bir eğilim olarak Osmanlı Devleti'nin ekalliyetlere gösterdiği özel ihtimam göze çarpmaktadır. Ve hiç kimse bunların bir tek yaprağının dahi sahte olduğunu ispatlayamaz.”¹³⁴

2005 yılında İstanbul'da toplanan Uluslararası Arşiv Sempozyumu'nda da vurgulandığı gibi; “Eğer bir ihtilâf tarihindeki bir olaydan kaynaklanmışsa yapılması gereken tek bir şey vardır: Söz konusu ihtilâfla ilgili tüm arşiv belgelerini tarafların önüne koymak. Belki ondan sonra ‘altın orta’ yakalanabilir.”¹³⁵

Veya söz konusu ihtilâf hiçbir zaman çözülmeyebilir!

Fakat, bu alanda ilk cesur adım Türkiye tarafından gerçekleştirilmiştir.

Türkiye, 1915 olaylarıyla ilgili olarak askerî ve sivil arşivlerindeki belgelerini hızla yerli ve yabancı araştırmacıların kullanımına açmıştır.

GENELKURMAY ATASE ARŞİVİ YAYINLARI

1980'li yıllarda Türk arşivlerinden yayınlanan ilk orijinal belgeler 1982, 1983 ve 1986 yıllarında Genelkurmay *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*'nde özel sayılarda yer almıştır. Bu belgelerin Türkçe, İngilizce ve Fransızca olarak yayına hazırlanması işlemlerinde (E) Tümgeneral İhsan Sakarya'nın gözetiminde Albay Niyazi Artan, Dr. Öğretmen Albay Yücel Aktar ve Öğretmen Teğmen Faruk Ayn görev almışlardır.

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi'nin söz konusu özel sayıları şunlardır:

(1982) *Documents, Volume I*, (Ankara, Directorate General of Press and Information, 314 s.). Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, No 81 (1982)'de yer alan belgelerin orijinal ve İngilizce basımlarıdır.

(1983) *Documents, Volume II*, (Ankara, Directorate General of Press and Information, 188 s.). Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, No 83 (1983)'de yer alan belgelerin orijinal ve İngilizce basımlarıdır.

(1986) *Documents, Volume III*, (Ankara, Kurtuluş Ofset Pub., 242 p.). Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, No 85 (1985)'de olan belgelerin orijinal ve İngilizce basımlarıdır.

Aynı şekilde 1983 yılında, 1915 Van isyanında Ermenilerin Türklere yönelik katliamının yaşıyan tanığı (E) Tümgeneral İhsan Sakarya tarafından hazırlanan *Belgelerle Ermeni Sorunu*, (Ankara, ATASE, 492 s.) adlı eser, Türk askerî arşivinde tasnif edilen belgelere dayalı olarak hazırlanan ilk kitap yayınıdır.

¹³⁴ Şinasi Orel, “Talori Olayları Üzerine Rapor” (1990), s. 14.

¹³⁵ Hikmet Özdemir, “Uluslararası İhtilafların Çözümünde Arşivlerin Rolü”, Uluslararası Türk Arşivleri Sempozyumu, 17-19 Kasım 2005, İstanbul, (Ankara, Devlet Arşivleri Y., 2006), Ayrı basım.

2005–2007 yılları arasında da Genelkurmay ATASE Arşivinde bulunan belgeler konularına göre sınıflandırılmak suretiyle *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914–1918* adıyla sekiz cilt olarak hazırlanmıştır. Bu ciltlerde yer alan belgeler tümüyle Birinci Dünya Savaşı yıllarında devlet ve ordu aleyhindeki Ermeni faaliyetleri ile ilgilidir. Dr. Öğretmen Albay Ahmet Tetik gözetiminde seçkin bir çalışma grubu tarafından bu belgeler günümüz Türkçesinde, İngilizce tercümeleri, tıpkıbasımları ve çevrim yazıları ile birlikte yayınlanmıştır:

(2005) *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914–1918, Cilt I/ Armenian Activities In The Archive Documents 1914-1918 Volume I*, (Ankara, Genelkurmay ATASE, 717 s.).

(2005) *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914–1918, Cilt II/ Armenian Activities In The Archive Documents 1914-1918 Volume II*, (Ankara, Genelkurmay ATASE, 653 s.).

(2006) *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914–1918, Cilt III/ Armenian Activities In The Archive Documents 1914-1918 Volume III*, (Ankara, Genelkurmay ATASE, 714 s.).

(2006) *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914–1918, Cilt IV/ Armenian Activities In The Archive Documents 1914-1918 Volume IV*, (Ankara, Genelkurmay ATASE, 742 s.).

(2006) *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914–1918, Cilt V/ Armenian Activities In The Archive Documents 1914-1918 Volume V*, (Ankara, Genelkurmay ATASE, 605 s.).

(2007) *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914–1918, Cilt VI/ Armenian Activities In The Archive Documents 1914-1918 Volume VI*, (Ankara, Genelkurmay ATASE, 713 s.).

(2007) *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914–1918, Cilt VII/ Armenian Activities In The Archive Documents 1914-1918 Volume VII*, (Ankara, Genelkurmay ATASE, 713 s.).

DEVLET ARŞİVLERİ BELGELERİNE GÖRE ERMENİLERİN KATLIAMLARI

(1989) *Ottoman Archives-Yıldız Collection the Armenian Question*, 3 vol. (İstanbul, Tarihî Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Vakfı, 371+441+391 s.). Ertuğrul Zekai Ökte ve arkadaşları tarafından hazırlanan bu ciltlerde Osmanlı Yıldız Arşivi'nde bulunan belgelerin tıpkıbasımları, Türkçe ve İngilizce yayınlanmıştır. Birinci ciltte “Talori Olayları”; ikinci ciltte “Talori Olayları’ndan Sonra Siyasî Gelişmeler” ile ilgili belgeler yer almaktadır. Üçüncü ciltte Ermeni eylemleri ve bazı devletlerin bu eylemleri destekleyen faaliyetleri karşısında İmparatorluğun çeşitli yönetim

kademelerinde ve dış temsilciliklerinde görevli bulunan kişilerin görüşlerine yer verilmiştir.

(1993) *Katliam (Albüm)*, (İstanbul, Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, 176 s.).

(1995) *Armenians in Ottoman Documents (1915–1920)*, (Ankara, State Archives, 1995, 641 s.). Bu yayının Türkçesi için bkz: *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915–1920)*, (Ankara, Devlet Arşivleri, 2. basım, 1995, 627 s.).

(1995) *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi I: 1906–1918 = Armenian violence and massacre in the Caucasus and Anatolia based on archives*, (Ankara, Devlet Arşivleri, 642 s.).

(1995) *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi II: 1919 = Armenian violence and massacre in the Caucasus and Anatolia based on archives*, (Ankara, Devlet Arşivleri, 452 s.).

(1997) *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi III: 1919–1920 = Armenian violence and massacre in the Caucasus and Anatolia based on archives*, (Ankara, Devlet Arşivleri, 475 s.).

(1998) *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi IV: 1920–1922 Armenian violence and massacre in the Caucasus and Anatolia based on archives*, (Ankara, Devlet Arşivleri, 349 s.).

(2001) *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1914–1919): I - Documents on massacre perpetrated by Armenians*, (Ankara, Devlet Arşivleri, 740 s.).

(2001) *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1919–1921): II - Documents on massacre perpetrated by Armenians*, (Ankara, Devlet Arşivleri, 589 s.).

(2001) *Ermeni Komiteleri (1891–1895)*, (Ankara, Devlet Arşivleri, 120 s.).

(2001) *Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu (1918–1920)*, (Ankara, Devlet Arşivleri, 682 s.).

DEVLET ARŞİVLERİ BELGELERİNE GÖRE ERMENİLER VE FRANSIZLAR

(2002) *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879–1918) I*, (Ankara, Devlet Arşivleri, 680 s.).

(2002) *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1918–1919) II*, (Ankara, Devlet Arşivleri, 670 s.).

(2004) *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1920–1922) III*, (Ankara, Devlet Arşivleri, 592 s.).

DEVLET ARŞİVLERİ BELGELERİNE GÖRE ERMENİLER VE İNGİLİZLER

(2004) *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1845-1890) I*, (Ankara, Devlet Arşivleri, 617 s.).

(2004) *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1891-1893) II*, (Ankara, Devlet Arşivleri, 551 s.).

(2006) *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1894-1895) III*, (Ankara, Devlet Arşivleri, 547 s.).

(2006) *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1896-1922) IV*, (Ankara, Devlet Arşivleri, 460 s.).

DEVLET ARŞİVLERİ BELGELERİNE GÖRE ERMENİLER VE RUSLAR

(2006) *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1841-1898) I*, (Ankara, Devlet Arşivleri, 435 s.).

(2006) *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1899-1906) II*, (Ankara, Devlet Arşivleri, 425 s.).

(2006) *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1907-1922) III*, (Ankara, Devlet Arşivleri, 425 s.).

DEVLET ARŞİVLERİ BELGELERİNE GÖRE ERMENİLER VE AMERİKALILAR

(2007) *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri (1839-1895) I*, (Ankara, Devlet Arşivleri, 578 s.). Eserin bu cildinde 1839-1895 yıllarına ait Osmanlı Arşivlerinde bulunan 97 belge yayınlanmıştır. Bu dönemde Ermeniler, ABD’de nüfus olarak az olduklarından etkili değildir. İzinsiz olarak ABD tabiiyetine geçmektedirler. Çifte vatandaşlık hakkını Osmanlı ülkesinde terör amacıyla kullanmak istemektedirler. Bunun sonucunda ABD Senatosu ve Temsilciler Meclisi’nde Osmanlı Devleti aleyhinde karar aldirmek için çalışmaktadırlar. Aynı şekilde ABD’deki Osmanlı uyruklu Ermenilerin para toplama ve silah temin etme faaliyetleri gibi konular bu ciltte yer almaktadır.

(2007) *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri (1896-1919) II*, (Ankara, Devlet Arşivleri, 583 s.). İkinci Cilt, 1896-1919 yıllarına ait 93 belgeden oluşmaktadır. Bu belgelerde özetle; ABD’ndeki ihtilalci Ermenilerin faaliyetleri ve diğer yardım cemiyetlerinin Osmanlı Devleti aleyhindeki faaliyetleri ve ABD basın organlarında Türkiye ve Türkler aleyhine haberler yayınlatmaları ve Komitelerin Ermeni tüccarlardan tehditle para talebinde bulunmaları; ABD’li misyonerlerin Ermeniler yararına Boston, Chicago ve New York’ta mitingler düzenlemeleri ve ABD’ye göç eden Ermenilerin 1908 İhtilali üzerine geri dönme talepleri; Mersin ABD

Konsolosunun 1915 yılındaki yer değiştirme kararının uygulanması sırasındaki gözlemleri İstanbul'daki ABD Büyükelçiliği tercümanı ile kâtibinin Avrupa'daki Ermeni tahrik merkezleri ile haberleşmeleri gibi konular yer almaktadır.

(2007) *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı*, (Ankara, Devlet Arşivleri, 1224 s.). Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü tarafından yayınlanan 411 belgeden oluşan bu eserde; 1915 yılındaki Ermeni sevk ve iskânı öncesinde meydana gelen olaylar, komitelerin faaliyetleri, sevk ve iskânın sebepleri, dönemin hükümetinin aldığı karar, sevk ve iskânın yapıldığı bölgeler, bu bölgelerin genişletilme sebepleri, sevk ve iskân masraflarının nasıl karşılandığına dair ayrıntılar, sevk işlemine maruz kalan Ermenilerin geride kalan mallarının durumu, hangi Ermenilerin sevk ve iskan işleminden ayrı tutuldukları, Ermeni dul ve yetimlerinin durumları, devletin sevk ve iskan sırasında suç işleyenlere karşı tutumu, yapılan soruşturmalar ve yargılamalar ve Ermenilerin geri dönüşleriyle ilgili işlemler gibi birçok ayrıntılarla ilgili belgeler yer almaktadır. Eserin sonunda ayrıntılı bir dizin vardır (s. 1174–1224).

BİLAL N. ŞİMŞİR'İN İNGİLİZ VE FRANSIZ ARŞİVİ YAYINLARI

1980'ler başında Ermeni suikastçılarına karşı kitapla yanıt veren “diplomatlar” ekibinden Büyükelçi Bilâl N. Şimşir tarafından Londra ve Paris arşivlerinde yürütülen araştırmaların ürünleri 1982–1999 yıllarında yayınlanmıştır. Bunlar, İngiliz arşivlerinden 4 ve Fransız arşivlerinden 4 olmak üzere toplam 8 cilttir:

(1982) Bilâl N. Şimşir (Ed.) *British Documents on Ottoman Armenians, vol. I (1856–1880)*, (Ankara, TTK, 767 s.).

(1983) Bilâl N. Şimşir (Ed.) *British Documents on Ottoman Armenians, vol. II (1880–1890)*, (Ankara, TTK, 782 s.).

(1989) Bilâl N. Şimşir (Ed.) *British Documents on Ottoman Armenians, vol. III (1891–1895)*, (Ankara, TTK, 684 s.).

(1990) Bilâl N. Şimşir (Ed.) *British Documents on Ottoman Armenians, vol. IV (1895)*, (Ankara, TTK, 703 s.).

(1985) Bilâl N. Şimşir (Ed.) *Documents Diplomatiques Ottomans Affaires Arméniennes, vol. I (1886–1893)*, (Ankara, TTK, 577 s.).

(1989) Bilâl N. Şimşir (Ed.) *Documents Diplomatiques Ottomans Affaires Arméniennes, vol. II (1894–1895)*, (Ankara, TTK, 673 s.).

(1999) Bilâl N. Şimşir (Ed.) *Documents Diplomatiques Ottomans Affaires Arméniennes, vol. III (1895–1896)*, (Ankara, TTK, 435 s.).

(1999) Bilâl N. Şimşir (Ed.) *Documents Diplomatiques Ottomans Affaires Arméniennes, vol. IV (1896–1900)*, (Ankara, TTK, 319 s.).

HASAN DİLAN'IN FRANSIZ ARŞİVİ YAYINLARI

Yine 1990'larda Trakya Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümünden Prof. Hasan Dilan tarafından Fransa'da - kişisel çabayla- gerçekleştirilen arşiv çalışması burada ayrıca anılmalıdır. Fransa Dışişleri Bakanlığı (Quai D'Orsay) Diplomatik Arşivleri'nde bulunan ilgili dosyalar incelenmiş ve Birinci Dünya Savaşı başında ve devamında Ermeni Komiteleri ile Fransa'nın askerî işbirliğinin inkâr olunamaz resmi kanıtları gün ışığına çıkarılmıştır.

Prof. Hasan Dilan'ın bu olağanüstü çabası, 2005 yılında Türk Tarih Kurumu tarafından tıpkıbasım 6 cilt olarak yayınlanmıştır:

(2005) Hasan Dilan (Ed.), *Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları/Les evenements armeniens dans les documents diplomatiques français, 1914-1918*, Cilt I, (Ankara, TTK, 417 s.).

(2005) Hasan Dilan (Ed.), *Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları/Les evenements armeniens dans les documents diplomatiques français, 1914-1918*, Cilt II, (Ankara, TTK, 476 s.).

(2005) Hasan Dilan (Ed.), *Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları/Les evenements armeniens dans les documents diplomatiques français, 1914-1918*, Cilt III, (Ankara, TTK, 251 s.).

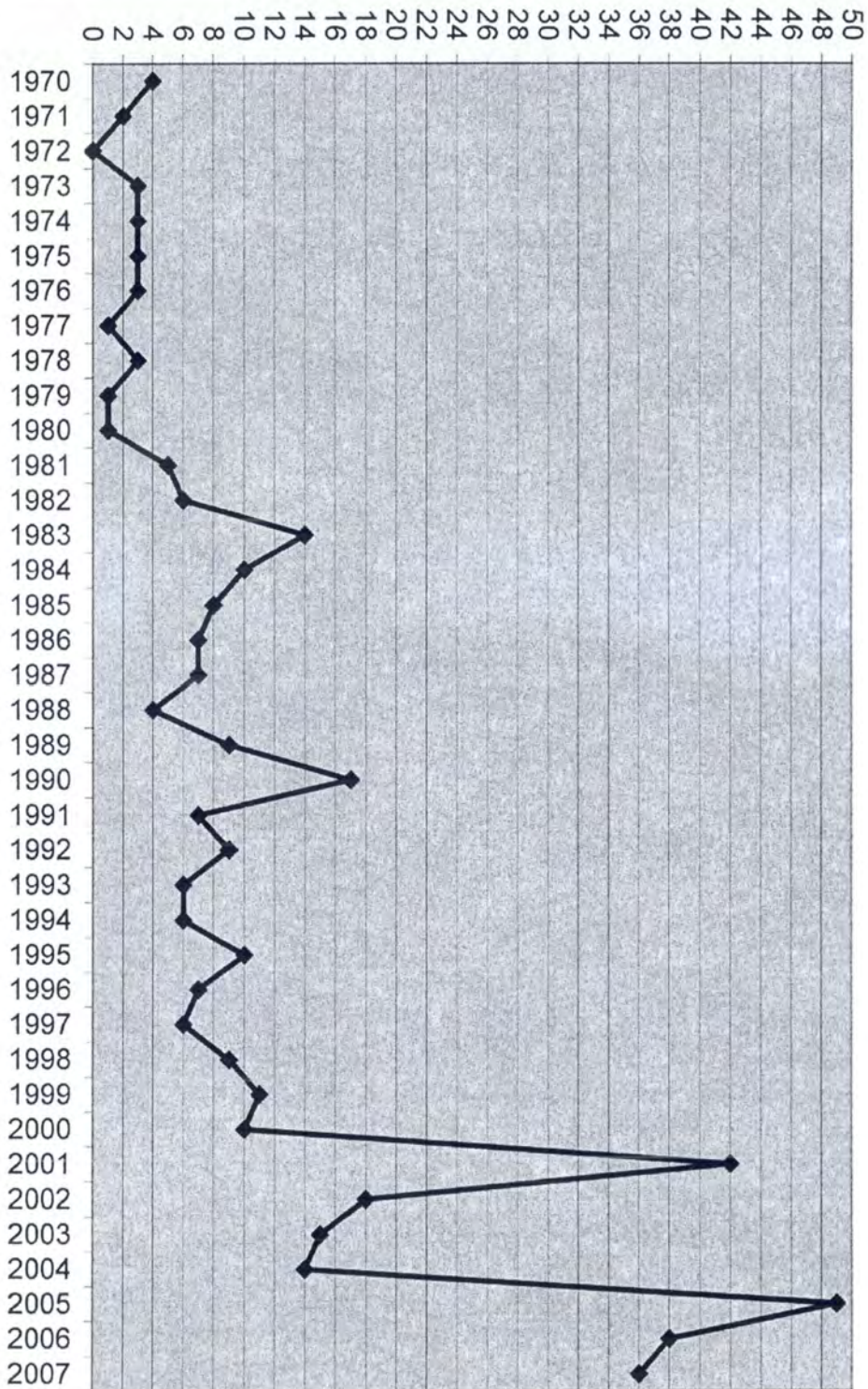
(2005) Hasan Dilan (Ed.), *Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları/Les evenements armeniens dans les documents diplomatiques français, 1914-1918*, Cilt IV, (Ankara, TTK, 541 s.).

(2005) Hasan Dilan (Ed.), *Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları/Les evenements armeniens dans les documents diplomatiques français, 1914-1918*, Cilt V, (Ankara, TTK, 612 s.).

(2005) Hasan Dilan (Ed.), *Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları/Les evenements armeniens dans les documents diplomatiques français, 1914-1918*, Cilt VI, (Ankara, TTK, 126 s.).

2007 yılında, Türk akademisyenler tarafından yabancı arşivlerden gerçekleştirilen yayınlara Mehmet Perinçek'in *Rus Arşivlerinden 100 Belgede Ermeni Meselesi* (İstanbul, Doğan K., 228 s.) adlı çalışması da eklenmiştir.

TÜRKÇE YAYINLAR 1970-2007

IV - TÜRKÇE YAYINLAR (LOZAN'DAN SONRA 2007 DAHİL)

AÇIKLAMA/ Kitapların bibliyografik künyesinden hemen önce parantez içinde yayın yılının yazılması envanterin kronolojik seyrinin sağlığı içindir. Eğer bir kitap daha sonraki yıllarda kısmen veya tamamen yayınlanmışsa; ilk yayın yılındaki kitap künyesinden sonra basım yıllarına göre zorunlu künye bilgileri gösterilmiştir. Bunun nedeni, ilgili yayının “tek” olarak sayılması için gösterilen titizliktir. Aynı kitabın birden çok basımı istatistiklere yansıtılmamıştır. Her yayının sonraki basım tarihi, basım yeri ve sayfa sayısı ile var ise çevirmen veya yayına hazırlayanı bibliyografik künyede gösterilmiştir. Ayrıca kimi yayınlar için bulunabilen arkaplan bilgileri veya ilginç özellikler de künye bilgilerinden sonra eklenmiştir. Aynı yıldaki yayınlar kendi aralarında yazar/kurum adına veya kitap adına göre alfabetik olarak yer almışlardır.

(1924) Ali Saip [Ursavaş], *Kilikya Faciaları ve Urfa'nın Kurtuluş Mücadeleleri*, (Ankara, Kütüphane-i Hilmi, 272 s.) Yeni harflerle çeşitli basımları için bkz: (Sad. Selim Ak), *Çukurova'nın Acıklı Olayları ve Urfa'nın Kurtuluş Savaşları*, (Şanlıurfa, Kurtuluş, 1984, 180 s.); *Çukurova Faciaları ve Urfa'nın Kurtuluşu*, (İstanbul, Kastaş, 1988, 215 s.) ve (Sad. Hüseyin Işık), *Kilikya Dramı ve Urfa'nın Kurtuluş Savaşları*, (Ankara, ATASE, 2000), 164 s.

(1924) Süleyman Nazif, *Malta Geceleri*, (İstanbul, Yeni Matbaa, 30 s.). Bu eserin ve yazarın savaş yıllarıyla ilgili başka anlatımlarının, 1979 yılında yeni Türkçe harflerle basımı için bkz: Süleyman Nazif, *Malta Geceleri, Fırak-ı Irak ve Galiçya* (Haz. İhsan Erzi), (İstanbul, Kervan, 133 s.).

(1927) Mirza Bala, *Ermeniler ve İran*, (İstanbul, Necm-i İstikbal, 40 s.). Sekiz bölümden oluşan bu eserin, Prof. Dr. Yavuz Ercan tarafından yeni harflerle basımı için bkz: Mehmetzâde Mirza Bala, *Ermeniler ve İran*, (AÜ OTAM, 1994). Eserde, Ermeni milliyetçilerinin öncelikle İran'da başlattıkları faaliyetlerin dönemin İran basınına yansımaları, Pan-İranizm ile Büyük Ermenistan hayalini gerçekleştirme düşüncesi bir bütünlük içinde anlatılmaktadır.

(1927) Muvahhid Zeki (Çırpanlı Ömer Efendi Oğlu), *Artvin Vilayeti Hakkında Malumat-ı Umumiye*, (İstanbul, Şirket-i Mürettibiye, 199 s.).

(1928) Mehmet Rasim, *Ermeni Fırıldakları*, (Adana, 85 s.).

(1930) Kemâlettin Şükrü, *Mütareke Acıları*, (İstanbul, Selamet, 200 s.).

(1931) Kaymakam Hakkı, *Hilâl Altında Dört Sene ve Buna Ait Bir Cevap*, (İstanbul, Büyük Erkânıharbiye Riyaseti Onuncu Şube, 76 s.).

(1931) *Taşnak-Hoybun*, (Ankara, Türk Ocakları M., 75 s.). Bu kitabın yetmiş dört yıl sonra yapılan ikinci baskısı için bkz: (İstanbul, İleri Y., 2005,

112 s.). İleri Yayınları tarafından gerçekleştirilen ikinci basıma ayrıca Hoybun Tüzüğü, Taşnak ve Hoybun arasında imzalanan anlaşmanın metni, Hoybun hakkında bazı şahsiyetlerin görüşleri, olaylarda rolü olan aktörlerin biyografileri ile Genelkurmay belgelerine göre Ağrı ayaklanması ve Ağrı harekâtı ve bazı fotoğraflar, klişeler ve karikatürler eklenmiştir. 1931 yılında Türk Ocakları Matbaasında basılan ve Kürt-Ermeni ittifakı üzerine birtakım belgeler ve değerlendirmelerin yer aldığı bu rapor-kitabın temel tezi şu şekildedir:

“(...) Taşnaklar yalnız başına Türkiye üzerine bir tesir yapacak kudrette değildir. Ecnebi servisleri için yapacak bir tek çare vardır: Taşnaklar’la Türkiye haricindeki Kürtleri birleştirmek ve bunun için Büyük Harpte Wilson prensipleri diye ortaya atılmış olan yıkıcı propagandadan istifade etmek ve öyle yaptılar. Türkiye’den kaçan ve hangi milletten oldukları belli olmayan birkaç serseriye Kürt mümessili diye satın alarak, Müstakil Kürdistan sakızını ağızlarına verdiler. İşte bombaları, suikastları ve ihanetleriyle bütün cihanda korkunç bir nam bırakmış olan birkaç haris Kürt bozması ecnebi yardımı, ecnebi parası ve ecnebi direktifi ile toplanıp bir cemiyet yaptılar ve saf kabilelerin gözünü boyamak için Kürtçe ‘Hoybun’ yani ‘İstiklâl’ manasında kullanılmak üzere ‘Benlik’ diye bir ad taktılar. (...)”¹³⁶

Kitapla ilgili olarak *Cumhuriyet* gazetesinde, “çok mühim bir vesika” başlığı ile “Ankara’da Taşnak-Hubyan isimindeki Kürt ve Ermeni Cemiyeti ile bunların bütün harekâtına dair mufassal malumat veren resmi mahiyette bir *Yeşil Kitap*” yayınlandığı ve “baştan aşağı ehemmiyetli” olduğu yazılmıştır.¹³⁷

(1932) Ali Kemalî [Aksüt], *Erzincan*, (İstanbul, Resimli Ay, 452 s.). Dönemin Erzincan Valisi tarafından yazılan bu kitapta, “Ermeni Vukuatı” başlıklı kısım, Dünya Savaşı’nda bölge halkına yönelik Ermeni katliamlarından kurtulabilen mağdurların anlatımlarına dayandırılmıştır (ss. 109–134).

Ali Kemalî Aksüt’ün kitabın hemen başında aktardığı bir tarihî bilgi bir “arşiv yağması” hakkındadır ve hayli ilginçtir:

“[Bu kitabı yazmak için] (...) Muhavere ettiğim zevattan [görüştüğüm şahsiyetlerden] mektup geldikçe, en ehemmiyetsiz hadiseye ait meha ve membalar hakkında malumat aldıkça kâh sevinç, kâh elem duyuyor, bazen yeis ve nevmidi [ümitsizlik] ile karşılaşarak teşebbüsten vazgeçmek istiyordum. Çünkü Erzincan’ın bütün resmî ve hususî kütüphanelerindeki

¹³⁶ Taşnak-Hoybun, (Ankara, Türk Ocakları M., 1931), s. 7-8.

¹³⁷ Cumhuriyet, 21 Nisan 1931.

yazma, basma bütün eserleri Ruslar yağma etmişlerdi. Menkuşatı, mahkukatı Ermeniler kırmışlar, resmî vesikaların hepsini ihrak ve imha eylemişlerdi. Şimdi birçok ahval ve hadisat hakkında ya hiç mehz yoktu yahut öbek öbek membalar var ise de benden çok uzak bir muhitte, yetişilemeyecek yerlerde ve para ile de alınamayacak nedret ve kıymette idi. Kimin muaveneti talep olunabilirdi? (...)¹³⁸

(1933) Açıksözcü Hüsnü, *İstiklâl Harbinde Kastamonu*, (Kastamonu Vilayet M., 156 s.). Bu kitapta, Büyük Savaş sonrasında tehcir edilen Ermenilerin Kastamonu'ya geri dönüşü ve sonrasında gelişen olaylar hakkında bazı gözlemler bulunmaktadır.

(1934) Aziz Samih, *Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları*, (Ankara, Büyük Erkânıharbiye, 114 s.).

(1934) Esat [Uras], *Ermeniler*, (Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri No. 6), 18 s.

(1934) Esat [Uras], *Berlin Kongresi'ne Kadar Ermenilerin Vaziyeti*, (İstanbul, Akşam, 24 s.).

(1935) Esat Özoğuz, *Adana'nın Kurtuluş Mücadelesi Hatıraları*, (İstanbul, Ülkü, 138 s.). Adana'nın işgal günlerinde vali vekilliği görevinde bulunan Esat Bey'in hatıralarında, Fransız kuvvetleri ile birlikte Ermenilerin Adana'yı nasıl işgal ettikleri belgelerle anlatılmıştır.

(1937) Cevat Rıfat [Atılhan], *Musa Dağı*, (İstanbul, Kenan, 78 s.). 1918 yılı başında Türk kuvvetleri Suriye'den çekilmektedir. Bu sırada Osmanlı ordusunda görevli Dr. Vahram Şirinyan, eşi Madame Agavniye ve 12 yaşındaki kızı Maria da geri dönen asker kabilelerinin içindedirler. Ne acıdır ki, Dr. Şirinyan ve kızı Maria İngiliz tayyareleri tarafından açılan ateşlerle öldürülmüşlerdir. Kitap, buna benzer gerçek savaş anılarından oluşmaktadır.

(1938) İsmail Ferahim Şalvuz, *Kurtuluş Savaşı'nda Kahraman Çukurovalılar, Adana, Tarsus, Mersinliler*, (İstanbul, Aydınlık, 171 s.). İstiklâl Savaşı'nda Tarsus Grup Kumandanı (E) Albay İsmail Ferahim Şalvuz'un anıları dönemin orijinal belgeleri, Ermeniler ve Fransızlarla mücadeleye katılan kahramanların fotoğrafları ve tanıklıklarıyla birlikte yayınlanmıştır.

(1939) Kâzım Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, (İstanbul, Koşkun, 275 s.). Önce *Yeni Sabah* gazetesinde tefrika edilen daha sonra kitap olarak yayınlanan bu kitabın diğer basımları hakkında bilgiler şöyledir: Önce, 1990 yılında Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası tarafından 1939 basımında yer alan metinden farklı olarak "Sarıkamış-Kars ve Ötesi"

¹³⁸ Ali Kemalî Aksüt, *Erzincan*, (İstanbul, Resimli Ay, 1932), s. IV.

başlıklı kısım eklenmiş ve *Kâzım Karabekir'in Kaleminden Doğu'nun Kurtuluşu*, (Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası, 1990, 526 s.) adıyla iki kısım birden yayınlanmıştır; 2001 yılında da Türk Metal Sendikası, 1939 basımında birinci kitap olarak nitelenen ilk kısım (1939 baskısı) yeniden yayınlamıştır: *Kâzım Karabekir, Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, (Ankara, Türk Metal Sendikası, 2001, s. 260 s.).

(1940) Nizamettin Karacebe, *Türk Ulusal Savaşının İlk Parçası*, (İstanbul, Askerî Matbaa, 203 s.). 117 Sayılı *Askerî Mecmua*'nın eki olarak yayınlanan bu kitap, Mondros Mütarekesi'nden Büyük Millet Meclisi'nin açılmasına kadar Anadolu topraklarında cereyan eden askerî ve siyasî gelişmeleri anlatmaktadır.

(1942) Adil Bağdadlıoğlu, *Uzun Oluk: İstiklal Harbinde Maraş*, (İstanbul, Ülkü, ? s.). 1974 yılında yeniden basımı için bkz: (İstanbul, Kervan, 147 s.).

(1943) Hüseyin Cahit Yalçın, *Talât Paşa*, (İstanbul, Yedigün N., 63 s.). Bu kitap, Talât Paşa'nın naaş'ının (22 yıl aradan sonra) Berlin'den İstanbul'a getirilmesi münasebetiyle Hüseyin Cahit Yalçın tarafından, "bu eserimi Talât Paşa'nın İstanbul'a gelen cenazesini son istirahatgâhına kadar takip eden merhumun dostlarına ithaf ediyorum" notuyla yayınlanmıştır. Ünlü yazar burada mezar nakli münasebetiyle bir "İttihat ve Terakki" değerlendirmesi yapmıştır ve çok önemli bir tarihî saptamada bulunmuştur:

"İttihat ve Terakki çok büyük düşmanlıklarla karşılaştı. Pek çetin ve müthiş mücadelelere göğüs gerdi. Aman vermez düşmanların hücumuna uğradı. Yerli, ecnebi, bilhassa ecnebi propagandalarının insafsız neşriyatı karşısında adeta bunalıp kaldı. İttihat ve Terakki buna karşı koyamayacak kadar tecrübesiz, görgüsüz ve vesaitsiz idi. Düşmanlar onun etrafında adeta bir menkıbe yaratmaya muvaffak oldular. En çirkin iftiralarını bir hakikat gibi efkâr-ı umumiye yaydılar ve yerleştirdiler. Her gün bin bir ağızdan ısrar ve sebat ile neşredilen bu yalanlar ve iftiralar adeta teneffüs ettiğimiz hava ile içimize sokuldu, kalbimizde ve kafamızda yerleşti. Yakın dostlar bile yavaş yavaş bu zehirli havanın tesiri altında kaldılar."¹³⁹

Hüseyin Cahit Yalçın - haklı olarak- şu soruyu sormaktadır:

"İttihat ve Terakki aleyhindeki neşriyata göre, İttihat ve Terakki zalimdir, müstebittir, İttihat ve Terakki müsaadekârlık ne olduğunu bilmez; mutaassıptır. Başka milletlere hak tanıtmaz; Osmanlı İmparatorluğu camiası içindeki ekalliyetleri Türkleştirmek ister. Onların lisanlarına, kültürlerine, hareketlerine tecavüz eder. Bundan dolayıdır ki, Yemen'de, Havran'da, Irak'ta derece derece mühim isyanlar çıkmıştır. Bundan dolayıdır ki,

¹³⁹ Hüseyin Cahit Yalçın, *Talât Paşa*, (İstanbul, Yedigün N., 1943), s. 6.

Arnavutluk silaha sarılmıştır. Bundan dolayıdır ki, Rum Patrikhanesi ve Rum unsuru feryada başlamıştır. Bundan dolayıdır ki, Ermeniler bütün dünyada kendilerine yardımcı ve kurtarıcı aramaya çalışmaktadırlar.”

“Biraz düşünmesini bilen bir dimağ pek tabii olarak şu suali sorar: İttihat ve Terakki bu propagandalarda iddia edildiği kadar zalim, insafsız ve mutaassıp olsaydı, Türkiye içinde çıkan gazetelerde bu kadar hücumla müsaade eder miydi? İttihat ve Terakki ekalliyetlere karşı bu kadar mutaassıp ve kahhar olsaydı onların kıpırdamaya takati kalır mıydı? Memleket içinde her biri istiklâl hevesine düşmüş yahut büyük devletler tarafından tertip edilen bu istiklâl tuzağının cazibesine kapılarak Türk hâkimiyetine karşı suikasta kalkmış türlü türlü unsurlar karşısında İttihat ve Terakki Türk unsuruna istinat etmeyip de ne yapabilirdi? Hangi unsur Türk unsuru ile halis ve samimî bir işbirliği yapmaya hazır idi?”¹⁴⁰

(1945) İsmail Hâmi Danişmend, *Türk Kahramanlarına Ermenilik İsnadı Münasebetiyle: Tarih Kurumuna Açık Mektup*, (İstanbul, İnanç, 66 s.). Emir Danişmend’in etnik kökeni üzerine Mükrimin Halil İnanç’ın bir çalışmasının eleştirildiği bu risale son derece önemlidir.

(1945) Kemal M. Altinkaya, *Dalga Geçen Adam*, (İstanbul, Yüksel, 245 s.).

(1946) Cevat Dursunoğlu, *Milli Mücadele’de Erzurum*, (Ankara, 170 s.). Bu eserin ikinci basımı için bkz: (İstanbul, Kaynak, 2000, 165 s.).

(1946) *Talât Paşa’nın Hatıraları*, (Haz. Enver Bolayır), (İstanbul, Bolayır, 149 s.).

(1947) Hakkı Raif Ayyıldız, *Güney Kafkasya Cumhuriyetleri: Ermenistan*, (İstanbul, 23 s.).

(1948) *1914–1918 Harbinde Van Nasıl Kurtarıldı? Ve Ermenilerin Tarih İçinde Van Bölgesiyle İlgileri Nedir?* (Van, Yeni Van, 30 s.).

(1948) M. Şerif Fırat, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, (İstanbul, Şaka, 217 s.). Bu kitabın ikinci baskısı 1961 ve üçüncü baskısı 1970 yıllarında yapılmıştır. (Ankara, Millî Eğitim, 176 s.) ve (Ankara, Kardeş, 272 s.). 1961 ve 1970 basımlarında Devlet Başkanı Orgeneral Cemal Gürsel’in bir önsözün yer almıştır. 1983 basımı için bkz: (Ankara, TKAİ, 306 s.).

(1948) Refik Halit Karay, *Minelbab İlelmihrah: 1918 Mütarekesi Devrinde Olan Biten İşlere ve Gelip Geçen İnsanlara Dair Bildiklerim: Anılar*, (İstanbul, Aydede, ? s.). Bu kitabın 1964 yılında Ender Karay tarafından sadeleştirilmiş ve gözden geçirilmiş basımı için bkz: (İstanbul, İnkılâp ve Aka, 230 s.) ve ayrıca 1992 yılında bir basımı daha yapılmıştır (İnkılâp, 312 s.).

¹⁴⁰ Hüseyin Cahit Yalçın, Talât Paşa, ss. 6–7.

(1949) A[tıf] Erçikan, *Tarihte Türk-Ermeni Münasebetleri*, (Ankara, Genelkurmay Başkanlığı, 53 s.).

1949 yılında Topçu Yüzbaşı A[tıf] Erçikan'ın hazırladığı ve “gizli” ibareli bu kitapçığın giriş kısmında şöyle yazılmıştır: “Bu broşürde, Ermeni mezalimi hakkında tafsilata girilmemiştir. Zira insaniyet için bir yüz karası olan bu deni (alçak) cinayetleri broşürlere, ciltlere sığdırmanın imkânı yoktur.”¹⁴¹

(1949) Hasan Tahsin Okutan, *Şebinkarahisar ve Civarı: Coğrafya, Tarih, Kültür, Folklor*, (Giresun, Yeşil Giresun, 464 s.).

(1950) M. Sadık Yiğitbaş, *Kığı*, (İstanbul, Cemal Azmi, 424 s.).

(1952) Eremya Çelebi Kömürcüyan, *İstanbul Tarihi (XVII Asır)*, (Tercüme ve Tahşiye: Hrand D. Andreasyan), (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 343 s.).

(1952) İnayetullah Cemal Özkaya, *Osmanlılık İçinde ve Dünya Milletleri Arasında Türk Milleti*, (İstanbul, Ekonomi, 249 s.). Kitabın “Ermeni İşi” başlıklı 17. bölümünde Türk-Ermeni ilişkileri hakkında kısa bilgi vardır (ss. 172-183). Özkaya, Türkiye Cumhuriyeti'nin Ermeni yurttaşlarına bakışını şöyle açıklamaktadır: “Hiç şüphe yok ki, bugün (1952) Türkiye Ermenileri, çok iyi niyetli Türk yurttaşlarıdır. Buna karşılık Türkler de, (...) yabancı ajanların teşvikiyle zuhur ettiklerine inandıkları eski hadiselerden dolayı, bugünkü Ermenileri mesul tutmamakta ve onları kardeş gibi sevmektedir.”¹⁴²

(1952) Sahir Üzel, *Gaziantep Savaşı'nın İçyüzü*, (Ankara, 347 s.).

(1953) Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, (İstanbul, Işık, 608 s.).

(1953) Y[ervant] G[omidas] Çark, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*, (İstanbul, Yeni Matbaa, 302 s.). Bu kitabın yeni basımı için bkz: Rahip Y[ervant] G[omidas] Çarkcıyan, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*, (İstanbul, Kesit, 2006, 196 s.). Kitabın bu basımında kişi dizini vardır.

(1954) Ali Fuad Erden, *Birinci Dünya Harbinde Suriye Hatıraları*, (İstanbul, Halk, 283 s.). İkinci basım için bkz: Ali Fuad Erden, *Birinci Dünya Harbinde Suriye Hatıraları*, (Haz. Alpay Kabacalı), (İstanbul, T. İş Bankası, 2003, 349 s.).

(1954) Hikmet Ilgaz, *Şark Yıldızı*, (İstanbul, Öztürk, 312 ve 288 s.) Yeni basım için bkz: (İstanbul, Berikan, 2001), 372 ve 284 s. (2 cilt).

(1955) Nurettin Peker, *1918-1923 İstiklal Savaşı'nın İnebolu ve Kastamonu Havalisi, Deniz ve Kara Harekâtı ve Hatıralar*, (İstanbul, Gün,

¹⁴¹ A[tıf] Erçikan, *Tarihte Türk-Ermeni Münasebetleri*, s. 1.

¹⁴² İnayetullah Cemal Özkaya, *Osmanlılık İçinde ve Dünya Milletleri Arasında Türk Milleti*, (İstanbul, Ekonomi Y., 1952), s. 183.

522 s.). 1924 yılında Hoşalay Nahiyesi Müdürü olarak sivil hizmetine başlayan Nurettin Peker, 1 Mayıs 1951 yılında emekli olana kadar Kastamonu vilayetinde çalışmıştır. Nurettin Peker'in 1955 yılında kendi olanaklarıyla bastırdığı bu eserin önsözünde yazdıkları hayli önemlidir:

“Tarihten ibret almadığımız için o bizden intikamını almış ve milletimizi İstiklâl Savaşı gibi eşsiz bir boğuşmaya ve yeniden bir tarih yazmaya mecbur etmiştir. (...)”

“(...) Kurtuluş Savaşımızın yarın topluca bir tarihi yazılırken faydası olur düşüncesiyle Kastamonu havalisini dolaştığım otuz sene zarfında resim ve vesikalar toplamış, ayrıca o günleri yaşamış vazifeli ve alakalıların hatıralarını almış ve 1 Mayıs 1951’de emekliye ayrıldıktan sonra işe devam ederek Kastamonu Valisi Cantınaz’ın izinleriyle rutubetli mahzenlerde yaptığım yıpratıcı araştırmalar sonunda elime geçen vesikalardan başka aşağıda adları geçen eserlerle, arayıp bulabildiğim zevatın şahsen verdikleri bilgi ve hatıraları da derleyip tarih sırasıyla birleştirerek İstiklâl Savaşı’nda genel durum ile İnebolu ve Kastamonu Havalisi’nin yararlıklarını belirten bir kitabı yazdım. (...)”

“Malî kudretim müsait olmadığından dolayı bahsedemediğim bazı muhit ve başarılı hizmetlerine rağmen hatıralarını alamadığım bir kısım muhterem zevat vardır. Yazacakları eserlerle bu eksikleri tamamlamalarını diler ve bu eserdeki konuların dizi ve yazı bakımından görülecek kusurlarını iyi duygularına bağışlamalarını sevgili okuyucularımdan reca ederim.”¹⁴³

Yerel Tarihçi Nurettin Peker, söz konusu eserini bastırmadan önce “işbu eserin faydalı olup olmadığının incelenmesi için” 7 Nisan 1953 günü Maarif Vekâletine müracaat etmiş ve 17 Nisan 1953 günü bir yazıyla kendisinden; “Daktilo ile yazılmış temiz bir nüshasının ve bu eserde yer alması gereken fotoğraf ve vesikaların vekâlete gönderilmesi” istenmiştir. Bunun üzerine ilgili dokümanlar ve fotoğrafların hepsi ilgili makama sunulmuştur. Kastamonu ve Sinop valilikleri de yazarın müracaatını desteklediklerinden; Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Müdürlüğüne “uzunca süren” bir incelemeden sonra; “Eserin tetkik edildiği ve eserin değerli tarihî vesikaları ihtiva ettiği hatta yalnız vesikaların bile basılmasının çok faydalı olacağı” Maarif Vekâletinin 3 Mart 1954 gün ve Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü’nün 36 sayılı yazısı ile bildirilmiş ve eserin Kastamonu valiliğine gönderildiği yine Maarif Vekâletinin 22 Mayıs 1955 gün ve Talim Terbiye Dairesi 916/4021 sayılı yazılarıyla yazara tebliğ edilmiştir. Nurettin Peker’in, “şahsen bastırmak

¹⁴³ Nurettin Peker, 1918–1923 İstiklâl Savaşı’nın İnebolu ve Kastamonu Havalisi, Deniz ve Kara Harekâtı ve Hatıralar, (İstanbul, Gün, 1955), s. 3.

istediğimden eser adresime iade kılınmıştır” cümlesinden sonra “herhangi bir baskı yardımı görmeksizin maddî güçlükler içinde eseri bastırarak umumun istifadesine sunmakla bahtiyarım” şeklinde bir anlatım kullanması; herhalde bu bürokrasiye olan sitemi olarak kabul edilebilir ve tümüyle haklıdır.¹⁴⁴

(1956) Cemal Kutay, *Karabekir Ermenistan'ı Nasıl Yok Etti?* (İstanbul, Ercan, 64 s.).

(1956) Cemal Kutay, *Talât Paşa'yı Nasıl Vurdular?* (İstanbul, Ercan, 64 s.).

(1957) Rahmi Apak, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, (Ankara, 284 s.). Bu kitabın ikinci basımı için bkz: (Ankara, TTK, 282 s.).

(1958) İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, (İstanbul, Yeni Matbaa, 276+552+384+355 s.), 3 Cilt. 1958, 1959, 1961, 1961 ve 1968 yıllarında dört cilt olarak basılan bu kitabın özellikle birinci, ikinci ve dördüncü ciltlerinde Harput bölgesindeki Ermeniler, Ermeni okulları ve misyoner faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. 1986 yılında ayrıca bir derleme daha yayınlanmıştır: *Harput Yollarında (Seçmeler)*, (Ankara, Azerbaycan Kültür Derneği, 1986, 124 s.).

(1963) Kasım Ener, *Çukurova'nın İşgali ve Kurtuluş Savaşı*, (İstanbul, Berksoy, 174 s.). 1970 yılında bu kitap Genelkurmay askerî arşiv belgeleri ile genişletilerek yeniden yayınlanmıştır bkz: Kasım Ener, *Çukurova Kurtuluş Savaşı'nda Adana Cephesi*, (Ankara, Türkiye Kuvayı Milliye Şehit ve Gazileri Cemiyeti, 300 s.). Bu kitabın bir diğer basımı için bkz: (Ankara, Kültür Bakanlığı, 1996, 259 s.).

(1963) Yusuf Ayhan, *Mustafa Kemal'in Pozantı Kongresi ve Adana'nın Kurtuluşu*, (Adana, 170 s.).

(1963) Zeve, (İstanbul, Van'ı Tanıma ve Tanıtma Cemiyeti, 48 s.).

(1964) Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu, *Sultan II. Abdülhamit ve Osmanlı İmparatorluğunda Komitacılar*, (İstanbul, Bedir, 635 s.). Yazarın bu eseri daha sonraki yıllarda (1973, 1989) yeniden basılmıştır.

(1964) Osman Tufan, *Kilikya ve Doğu Bölgesinde Millî Hareketler ve Kozan Sancağı ile Mülhakatının Kurtuluş Hatıraları*, (İstanbul, Bahar, s.). İkinci basım için bkz: *Osman Tufan Paşa'nın Kurtuluş Savaşı Hatıraları: Kilikya Doğu Bölgesinde Millî Hareketler ve Kozan Sancağı ile Mülhakatanın Kurtuluş Hatıraları*, (İstanbul, Arma, 1998, 128 s.).

(1964) *Tarihî Hakikatler (İbrahim Arvas'ın Hatıratı)*, (Ankara, Resimli Posta, 64 s.). Bu kitabın yeni basımı için bkz: İbrahim Arvas, *Tarihî Hakikatler*, (İstanbul, Biyografi Net, 2005, 192 s.).

¹⁴⁴ Nurettin Peker, 1918–1923 İstiklal Savaşı'nın İnebolu ve Kastamonu Havalisi, Deniz ve Kara Harekâtı ve Hatıralar, s. 432.

(1965) Genelkurmay Başkanlığı, *Türk İstiklal Harbi, Doğu Cephesi (1919–1921)*, Cilt III, (Ankara, ATASE, 326 s.).

(1966) Genelkurmay Başkanlığı, *Türk İstiklal Harbi, Güney Cephesi (1919–1921)*, Cilt IV, (Ankara, ATASE, 326 s.).

(1966) M. Salih San, *Doğu Anadolu'nun ve Muş'un İzahlı Kronolojik Tarihi*, (Ankara, Yükseliş Koleji, 256 s.). Bu kitabın ikinci baskısı için bkz: M. Salih San, *Doğu Anadolu ve Muş'un İzahlı Kronolojik Tarihi*, (Haz. Gürsan Öner), (Ankara, TKAE, 1982, 212 s.).

(1967) Torkom İstepanyan, *Hepimize Bir Bayrak*, (İstanbul, Tarla, 140 s.).

Bu kitap, 1915 yılında Adapazarı'ndan Kütahya-Simav'a zorunlu göç kararı ile gönderilen bir Ermeni ailenin ve çocuğunun (Torkom İstepanyan'ın), ve birlikte oldukları Ermeni kafilenin başından geçenlerin ve daha sonra Cumhuriyet dönemindeki yeni yaşamlarının canlı tanıklığının belgesidir. Yazar Torkom İstepanyan bu anılarını (kitap olarak) Türk Silahlı Kuvvetleri'ne armağan etmiştir.

(1968) Sami Önal, *Milli Mücadele'de Oltu*, (Ankara, Ayyıldız M., 87 s.).

(1970) Ahmet Hulki Saral, *Ermeni Meselesi*, (Ankara, ATASE, 507 s.).

Bu eser, 1915 yılı Nisan ayında 9 yaşında iken annesi ve kardeşleriyle birlikte Ermeni milislerin saldırılarından canlarını kurtarmak için Van'dan Bitlis'e doğru kaçan kabilelerin arasında bulunan ve işlenen korkunç cinayetlerin birinci derecede tanıklarından (E) Tümgeneral Ahmet Hulki Saral tarafından hazırlanmıştır. Yedi bölümden oluşan eserde; İran, Roma, Bizans ve Arap dönemlerinde Ermeni göçleri, 19. yüzyıl sonuna doğru Ruslar, Fransızlar ve İngilizler tarafından Ermenilerin kışkırtılmaları, Ermeni komitelerinin kurulması ve faaliyetleri, Ermeni isyanları, Birinci Dünya Savaşı'ndaki Ermeni ayaklanmaları ve zorunlu göç uygulaması, 1917 Rus İhtilali, Mondros Ateşkesi ve Lozan Antlaşmasından sonra Ermenilerin durumu ve Türkiye aleyhindeki faaliyetleri, orijinal belgelerden aktarılmıştır.

(1970) Ahmet Hulki Saral-Tosun Saral, *Vatan Nasıl Kurtarıldı?* (Ankara, T. İş Bankası, 372 s.). Bu kitap, Nur Dağları (Amanoslar), Toroslar, Adana, Maraş, Gaziantep ve Urfa'da İşgalci devletlere ve onlarla işbirliğinde Ermenilere karşı yapılan Kuvayı Milliye Savaşları Genelkurmay Harp Tarihi belgeleriyle anlatılmaktadır.

(1970) Necla Başgün, *Türk-Ermeni İlişkileri, Abdülhamit'in Cülusundan Zamanımıza Kadar*, (Ankara, San, 204 s.).

(1971) *Kurtuluş Savaşı'nda İçel*, (İstanbul, Türkiye Kuvayı Milliye Mücahit ve Gazileri Mersin Şubesi, 286 s.).

(1971) M. Adil Özder, *Artvin ve Çevresi, 1828–1921*, (Ankara, 230 s.).

(1973) Altan Deliorman, *Türklerle Karşı Ermeni Komitecileri*, (İstanbul, Boğaziçi, 335 s.) (İkinci basım, İstanbul, 1975, 360 s.).

(1973) Veysel Eroğlu, *Ermeni Mezalimi*, (İstanbul, Sebil Y., 189 s.). Üçüncü basım: (İstanbul, Sebil, 1978, 320 s.).

1973 yılında *Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilâl Hareketleri* (1916) (Abdullah Yaman imzalı) *Ermeni Meselesi ve Türkiye* (İstanbul, Otağ, 568 s.) yeniden basılırken önsözde şu saptamada bulunulmuştur:

“(…) 1916 yılında Ermeni isyanlarının içyüzünü açıklayan bir eser olarak ortaya çıkan bu kitap ne hazindir ki, senelerce tek kitap olarak kalmıştır. Hele bugünkü neslimizin okuyup istifade edebilmesi için, senelerce, ‘Ermeni Meselesi’ ile ilgili, tek bir kitap dahi neşredilmemiş; ancak son onbeş sene [1958–1973] içerisinde birkaç kitap yayınlanmıştır. ‘Ermeni Meselesi’ hakkında hazırlanan ve yekûnu beşe varmayan bu kitaplar ise, yeteri kadar, gençliğimizin ve halkımızın bilgisine ve istifadesine sunulamamıştır.”¹⁴⁵

(1974) Barbaros Baykara, *Nefret Köprüsü (Şirzı)*, (İstanbul, Milliyetçi, 311 s.). Bu romanın 1982 yılında 5. basımı için bkz: (İstanbul, Akyar, 301 s.).

(1974) Erdal İlter, *İçel’de Ermeni Faaliyetleri*, (Ankara, Güven, 96 s.).

(1974) Zeki Başar, *Ermenilerden Gördüklerimiz*, (Ankara, Atatürk Üniversitesi, 140 s.).

(1975) Ayhan Yalçın, *Belgeler Işığında Türk-Ermeni Meselesinin İçyüzü*, (İstanbul, Ünsal, 201 s.).

(1975) Hüsamettin Tuğaç, *Bir Neslin Dramı: Kafkas Cephesinden, Çarlık Rusyası’nda Tutsaklıktan Anılar*, (İstanbul, Çağdaş, 200 s.).

(1975) Yahya Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu, 1919–1923*, (Ankara, TTK, 247 s.). 1988 yılında bu araştırmanın genişletilmiş ikinci basımı için bkz: (Ankara, TTK, 406 s.).

(1976) Bilâl N. Şimşir, *Malta Sürgünleri*, (İstanbul, Milliyet, 480 s.).

(1976) Mehmed Hocoğlu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, (İstanbul, ANDA, 872 s.).

(1976) Niyazi Ahmet Banoğlu, *Ermeni’nin Ermeni’ye Zulmü*, (Ankara, Gündüz, 112 s.). Bu kitabın ikincisi basımı için bkz: N[iyazi] Ahmet Banoğlu, *Ermeni’nin Ermeni’ye Yaptığı Zulüm*, (İstanbul, Kırmızı Beyaz, 175 s.).

(1977) Fahri Parin (Der.), *Meçhul Kahramanların Dilinden Zulüm*, (İstanbul, Şamil, 272 s.).

(1978) Cemal Kutay, *Siyasî Sürgünler Adası: Malta*, (İstanbul, Posta Kutusu, 271 s.).

¹⁴⁵ Abdullah Yaman, *Ermeni Meselesi ve Türkiye*, (İstanbul, Otağ Y., 1973), s. 10.

(1978) *Ermeniler Hakkında Makaleler-Derlemeler*, (Erzurum, Atatürk Üniversitesi, 345 s.) ve ikinci basım için bkz: (Ankara, Kültür Bakanlığı, 1982, 216 s.).

(1978) Kemal Melek, *Doğu Sorunu, Millî Mücadele'nin Dış Politikası*, (İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi, 185 s.). Bu kitabın 1985 yılında yapılan 2. basımı için bkz: *Doğu Sorunu ve Millî Mücadele'nin Dış Politikası*, (İstanbul, Der, 144 s.).

(1979) İhsan Sakarya (Haz.), *Tarih Boyunca Ermeni Meselesi*, (Ankara, ATASE, 528 s.).

(1979) Cemal Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti*, (İstanbul, Şamil, 253 s.).

(1980) *Ermeni Tedhiş Örgütlerinin Türkiye Cumhuriyetine Karşı Giriştiği Eylemlere Nasıl Mani Olunur?* (İstanbul, Harp Akademileri, 53 s.).

(1980) *Türk Ermenilerinden Gerçekler*, (Kitap Türkçe, İngilizce ve Fransızca olmak üzere üç dildedir), (İstanbul, Jamanak, 46, 49 ve 47 s.).

(1981) Kâmuran Gürün, *Ermeni Sorunu*, (70 s.).

(1981) Mustafa Yeşilova, *Karasu*, (İstanbul, Hür, 131 s.).

(1981) Seçil Akgün, *General Harbord'un Anadolu Gezisi ve (Ermeni Meselesine Dair) Raporu, (Kurtuluş Savaşı Başlangıcında)*, (İstanbul, Tercüman, 212 s.).

(1981) Türkkaya Ataöv, *Ermeni Sorunu: Bibliyografya*, (Ankara Üniversitesi SBF, 32 s.). Bu kitapçık, Ermeni meselesi ile ilgili olarak Türkçe'de yayınlanan ilk bibliyografyadır.

(1982) Abdülkadir Seven, *1918 yılında Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu Sırasında Ermenilerin Yaptığı Mezalim. 16 Mart Şehzadebaşı Faciası ve İstanbul'un İşgali*, (İstanbul, Harp Akademileri, 9 s.).

(1982) Alper Gazigiray, *Osmanlı'dan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terörünün Kaynakları*, (İstanbul, Gözen, 672 s.).

(1982) Cemal Anadol, *Tarihin Işığında Türk-Ermeni Dosyası*, (İstanbul, Turan, 432 s.). Kitabın ikinci basımı için bkz: (İstanbul, IQ, 2001), s. 496 s.

(1982) Fahrettin Kırzioğlu, *Ani Şehri Tarihi (1018-1236)*, (Ankara, San, 116 s.).

(1982) Mehmet Asaf, *Adana Ermeni Olayları ve Anılarım*, (Haz. İsmet Parmaksızoğlu), (Ankara, TTK, 87 s.). Bu kitabın ikinci basımı 2002 yılında yapılmıştır (Ankara, TTK, 87 s.).

(1982) *Türkiye Aleyhindeki Ermeni Propagandası ve Gerçekler*, (Bu kitap Türkçe, İngilizce ve Fransızca olmak üzere üç dilde yayınlanmıştır.) (24, 13 ve 21 s.).

(1982) Zeki Başar (Der), *Ermeniler Hakkında Makaleler ve Derlemeler*, (Ankara, Atatürk Üniversitesi, 207 s.).

(1983) Abdülkadir Bilginer, *Çukurova'da Ermeni Zulmü*, (Bursa, 96 s.).

(1983) Ahmet Dumlu, *Belgelerle Ermeniler ve Katliamları*, (Erzincan, ERMAT, 237 s.).

(1983) Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, (Ankara, TTK, 48 s.).

(1983) Bayram Kodaman, *Şark Meselesi Işığı Altında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, (İstanbul, Orkun, 192 s.). 1987 yılında bu kitabın yeniden basımı için bkz: Bayram Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, (Ankara, TKAİ, 156 s.).

(1983) Cemal Kutay, *Şehit Sadrazam Talât Paşa'nın Gurbet Hatıraları*, (İstanbul, 1568 s.), 3 cilt.

(1983) Cezmi Yurtsever, *Ermeni Terör Merkezi: Kilikya Kilisesi*, (İstanbul, Çukurova Tarihi Serisi, 316 s.).

(1983) Dokuzeylül Üniversitesi, *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu*, İzmir, 26-27 Mayıs 1983, (İzmir, Dokuzeylül Üniversitesi, 1983), 269 s.

(1983) İhsan Sakarya (Haz.), *Belgelerle Ermeni Sorunu*, (Ankara, ATASE, 492 s.). Eserin ikinci basımı için bkz: (Ankara, ATASE, 1984, 492 s.). 1915 olaylarının tanıklarından ve (E) Tümgeneral İhsan Sakarya tarafından özel bir araştırma grubunun desteğiyle hazırlanan bu önemli kitap, beş bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Osmanlı yönetimi öncesinde ve sonrasında 1876 yılına kadar Ermenilerin durumu; Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarında Ermeni sorunu; Çarlık Rusyası'nın Ermenilerle ilgili müdahaleleri ve Avrupa devletlerinin kışkırtmaları ile Ermeni isyanlarına yer verilmiştir. İkinci bölümde, Ermeni Komitelerinin örgütlenmesi ve ayaklanmaları; Erzurum İsyanı, Musa Bey Olayı, Kumkapı, Merzifon, Kayseri, Yozgat Olayları; 1908 yılından önce ve sonra Osmanlı Ermeni politikası anlatılmıştır. Üçüncü bölümde, Dünya Savaşı'nda Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanmaları ve bunların bastırılması için alınan tedbirler. Dördüncü bölümde, Dünya Savaşı sonundaki Ermeni eylemleri; Brest-Litovsk Anlaşması, Trabzon ve Batum Müzakereleri ve Sevres sırasındaki Ermeni mezalimleri; Beşinci ve son bölümde ise, Türk İstiklal Savaşı ve sonrasındaki gelişmeler ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Ermeni meselesi hakkındaki tutumuna dair bilgiler verilmiştir.

(1983) Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, (Ankara, TTK, 319 s.). Bu yapıtın ikinci, üçüncü ve dördüncü basımları Ankara'da Bilgi Yayınevinde (1983, 1985 ve 1988); beşinci basımı Rüstem Yayınevi'nde (2001); altıncı basımı İstanbul'da Remzi Kitapevinde (2005) yapılmıştır. Bu yapıt; Osmanlı, İngiliz, Fransız, Amerikan ve Alman Arşivlerine dayalı "ilk araştırma" özelliğine sahiptir. Önce Fransızca (Kâmuran Gürün, *Le Dossier Arménien*, Paris, Triangle, 1984 (ve 1985), 360 s.) ve ardından İngilizce

(Kâmuran Gürün, *The Armenian File, The Myth of Innocence Exposed*, London, K. Rustem and Winfield&Nicolson Ltd, 1985 (ve 2001), 323 s.) olarak başlıca iki batı dilinde yayınlanmıştır.

Büyükelçi Kâmuran Gürün, yapının hazırlık sürecinde izlenen yöntem hakkında şunları söylemektedir:

“Biz bu kitabı hazırlarken özellikle resmî arşiv vesikaları üzerinde durduk. Ancak bazı konular ve bahisler, bu arada Ermeni tarihi ile ilgili olanlar, arşiv vesikalarına girecek mahiyet taşımadıklarından bunları mümkün olan en geniş yelpazede ele almaya çalıştık. Tabiatıyla (...) Ermeni tarihçilerden de en kabil ölçüde istifade ettik.”

“Prensip itibariyle şahsen okumadığımız her hangi bir kaynağı referans olarak göstermedik. Buna yegâne istisnayı, Ermenice bilmediğimiz için, başka bir dilde tercümesini bulamadığımız, ancak bir iki Ermenice kitap bakımından yaptık. Ermeniceyi çok iyi bildiği sabit olan Esat Uras’ın, Hadisyan, Leo gibi bu bazı Ermeni yazarlardan yapmış olduğu iktibasları özet olarak sayfalarımıza naklettik.”

“Böyle bir kitabın yazılışında iki yol takip edilebilirdi. Birisi, Türkiye’yi kötülemek amacıyla çok defa yapılmış olduğu şekilde, belirli faciaları, o tarihte bunları yaşamış olan Türklerin ağzından nakletmekti. Osmanlı arşivlerinde bu neviden, birkaç kitap doldurulacak vesika mevcuttur. Diğer yol ise, objektif şekilde ve vesikalara dayanarak olayları hakiki veçheleriyle ortaya koymaktı.”

“Biz, Ermeni milletini kötülemek ve ufak bir grubun marifetlerini bütün Ermeni topluma mal etmek gibi bir art niyetimiz olmadığından, bu ikinci yolu seçtik ve bu sebeple de tetkik ettiğimiz eserlerde, toplum olarak Ermeniler aleyhine olan müşahede ve mütalaaları bu kitaba almadık.”¹⁴⁶

(1983) Necat Tüzün, *Tarihimizde Ermeniler*, (Isparta, Akdeniz Üniversitesi, 68 s.).

(1983) Nejat Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, (İstanbul, Gültepe, 117 s.). Bu araştırmanın gözden geçirilmiş ve genişletilmiş yeni basım için bkz: (Haz. Kemal Çiçek), *Türkler ve Ermeniler*, (Ankara, Yeni Türkiye, 2005), 160 s.

(1983) Selahattin Turgay Daloğlu, *1915–1918 Ermeni Zulmü (Tarihî Belgesel Roman)*, (İstanbul, Dilara, 114 s.).

(1983) Süleyman Kocabaş, *Ermeni Meselesi Nedir Ne Değildir?* (Kayseri, Bayrak Y., 127 s.). 6. basım için bkz: (İstanbul, Vatan, 2004), 182 s.

(1983) Şinasi Orel-Süreyya Yüca, *Ermenilerce Talât Paşa’ya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü*, (Ankara, TTK, 344 s.). Bu kitabın Fransızcası

¹⁴⁶ Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, (Ankara, TTK Y., 1983), ss. 8–9.

(Şinasi Orel-Süreyya Yüca, *Affaires Arméniennes, Les "Telegrammes" De Talât Pascha, fait historique ou fiction?* (Triangle, 1986, 270 s.) ve İngilizcesi (Şinasi Orel-Süreyya Yüca, *The Talât Pasha Telegrams: Historical Fact or Armenian Fiction?* (London, Rustem, 1986, 276 s.) yayınlanmıştır. Bu önemli yayının amacı, "Andonian'ın kitabından hareketle, Talât Paşa'ya atfedilen ve Ermeni iddialarının dayanağını oluşturan belgeleri tartışmak; bu tartışma çerçevesinde (...) dikkatten kaçmış veya kaçırılmış unsurları gözler önüne sermek ve arşivlerdeki gerçek Türk belgelerini yayınlamaktır."¹⁴⁷

(1984) Ankara Üniversitesi, *International Terrorism and the Drug Connection*, (Ankara University, 294 s.). Bu sempozyumun Türkçe kitabı için bkz: *Uluslararası Terörizm ve Uyuşturucu Madde Kaçakçılığı*, Ankara, 17-18 Nisan 1984, (Ankara Üniversitesi, 1984), 294 s.

(1984) Ankara Barosu, *Açık Oturum: Bütün Yönleriyle Ermeni Sorunu*, Ankara, 17 Mart 1984, (Ankara Barosu Y., 61 s.). (Katılanlar: Kâmuran Gürün, Uğur Mumcu, Türkkaya Ataöv, Muammer Aksoy).

(1984) Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı, 1878-1897*, (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 200 s.). İkinci Baskı için bkz: (İstanbul, TÜDAV, 1986), 192 s.

(1984) Enver Yaşarbaş, *Ermeni Terörünün Tarihçesi*, (İstanbul, Bayrak, 287 s.).

(1984) Hayri Başbuğ, *Kürttürkleri ve Fanatik Ermeni Faaliyetleri*, (Ankara, TKAE, 144 s.).

(1984) Hıdır Öztürk, *Tarihimizde Tunceli ve Ermeni Mezalimi*, (Ankara, TKAE, 120 s.).

(1984) Kemal Taran, *Ermeni İddiaları Tutarsızdır*, (İstanbul, Met-er, 59 s.). Kitabın yazarı emekli bir asker (Korgeneral) ve TTK Bilim Kurulu Üyesi'dir.

(1984) Mustafa Onar, *Hacın Dosyası*, (Adana, 248 s.).

(1984) Osman Karabıyık, *Tarihte Türk-Ermeni Münasebetlerinin Dünü ve Bugünü*, (İstanbul, İhlâs, 304 s.).

(1984) Tefik Çavdar, *Talât Paşa: Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü*, (Ankara, Dost, 512 s.).

(1984) Torkom İstepanyan, *Türk-Ermeni İlişkileri: Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılında*, (İstanbul, Murad, 134 s.).

¹⁴⁷ Şinasi Orel - Süreyya Yüca, Ermenilerce Talât Paşa'ya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü, (Ankara, TTK Y., 1983), s. III.

(1985) Atatürk Üniversitesi, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri*, Erzurum, 8–12 Ekim 1984, (Erzurum, Atatürk Üniversitesi, 1985), 347 s.

(1985) *Orly Saldırısı Davası (19 Şubat- 2 Mart 1985) Şahit ve Avukat Beyanları*, (Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 81 s.). İngilizcesi için bkz: *Terrorist Attack at Orly/Statements and Evidence Presented at the Trial (February 19-March 2, 1985)*, (Ankara University Faculty of Political Sciences, 81 s.).

(1985) Erdal İlter, *Ermeni Terörizmi*, (İstanbul, TÜDAV,), 16 s.

(1985) Faiz Demiroğlu, *Van'da Ermeni Mezalimi (1895–1920)*, (Ankara, TKAE, 104 s.).

(1985) Fırat Üniversitesi, *Doğu Anadolu'nun (Sosyal, Kültürel ve İktisadi) Meseleleri Sempozyumu Tebliğleri (13–15 Mayıs 1985, Tunceli)*, (Fırat Üniversitesi, 445 s.).

(1985) İlhan Selahattin [Akant], *Ermenilerin İstanbul'daki Osmanlı Bankası Baskını*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 26 s.).

(1985) Nisa N. Bayramoğlu, *Amerika Birleşik Devletleri'nde Lobi Faaliyetleri*, (Ankara, Dış Politika Enstitüsü, 78 s.).

(1985) Zebercet Eroğlu, *Haçın*, (İstanbul, Milliyet, 391 s.).

(1986) Bilâl N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri*, (Ankara, Bilgi, 508 s.).

(1986) Cumhuriyet Üniversitesi, *Uluslararası Terörizm ve Gençlik Sempozyumu Bildirileri*, Sivas, 24–26 Nisan 1985, (Sivas, Cumhuriyet Üniversitesi, 1986), 272 s.

(1986) Hayri Mutluçağ, *İzmir Ermeni İhtilal Komitesi ve Terör*, (İstanbul, Belge, 189 s.).

(1986) Halil Menteşe, *Halil Menteşe'nin Anıları*, (İstanbul, Hürriyet Vakfı, 254 s.).

(1986) İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında (Seçmeler)*, (Ankara, Azerbaycan Kültür Derneği, 124 s.).

(1986) Mim Kemal Öke, *Ermeni Meselesi (1914–1923)*, (İstanbul, Aydınlar Ocağı, 362 s.). 2. baskı için bkz: (Ankara, TTK, 1993), 303 s.

(1986) *Yüzyılımızdaki Ermeni Cinayetleri*, (Ankara, Anadolu Basın Birliği, 32 s.).

(1987) Azmi Süslü (Haz.) *Ruslara Göre Ermenilerin Yaptıkları Mezalim*, Ankara Üniversitesi, 155 s.).

(1987) Cezmi Yurtsever, *Ermeni Terörü, Gelişimi ve Analizi*, (İstanbul, 76 s.).

(1987) *Kahramanmaraş I. Kurtuluş Sempozyumu (10–11 Şubat 1986, Kahramanmaraş)*, (Kahramanmaraş Belediyesi, 103 s.).

(1987) Kinyas Kartal, *Erivan'dan Van'a Hatıralarım*, (Ankara, Anadolu Basın Birliği, 22 s.).

(1987) Mehmet Ethemoğlu, *Ermeni Terörünün Kısa Tarihi*, (Diyarbakır, Dicle Üniversitesi, 62 s.).

(1987) Nurşen Mazıcı, *Uluslararası Rekabette Ermeni Sorunu'nun Kökeni, 1878–1918*, (İstanbul, DER, 292 s.). İkinci basım: (İstanbul, Pozitif, 2005), 303 s.

(1987) Sabri Özcan San, *Rusların Gümüşhane İlini İşgali*, (Ankara, Milli Eğitim, 166 s.).

(1988) Bilâl Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, (İzmir, 253 s.). 1990 basımı için bkz: (İstanbul, Risale, 240 s.).

(1988) Erdal İlter, *Ermeni Meselesinin Perspektifi ve Zeytin İsyanları*, (Ankara, Sevinç M., 168 s.). Bu kitabın genişletilmiş ikinci basımı için bkz: (Ankara, TKAE, 1995), 247 s.

(1988) Recep Şahin, *Türk İdarelerinin Ermeni Politikası*, (İstanbul, 272 s.). İkinci basımı için bkz: *Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları*, (İstanbul, Ötüken, 1995), 272 s.

(1988) Yavuz Ercan, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, (Ankara, TTK, 66 s.).

(1989) Ahmet Ender Gökdemir, *Cenubî Garbî Kafkas Hükümeti*, (Ankara, TKAE, 289 s.).

(1989) Gülnihal Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu 1839–1914*, (Ankara, TTK, 289 s.).

(1989) Hakkı Demirel, *Yabancı Yazarlar Ağzından Ermeni Sorunu*, (Antalya, Akdeniz Üniversitesi, 47 s.).

(1989) Hikmet Tanyu, *Nuh'un Gemisi ve Ermeniler*, (İstanbul, Bayrak, 399 S.). İkinci basım için bkz: (Ankara, Elips, 2005), 295 s.

(1989) Muzaffer Erendil (Haz.), *Geçmişten Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri*, (Ankara, ATASE, 105 s.).

(1989) Süleyman Hatipoğlu, *Fransa'nın Çukurova'yı İşgali ve Pozantı Kongresi*, (Ankara, Kültür Bakanlığı, 126 s.).

(1989) Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika, 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğundaki Amerikan Misyoner Okulları*, (İstanbul, Arba, 255 s.). Prof. Dr. Uygur Kocabaşoğlu'nun ABD'ndeki Harvard Üniversitesi Kütüphanesinin bir bölümü olan Houghton Kütüphanesinde bulunan belgelere dayanarak hazırladığı bu eser, alanında bir "ilk" olmanın yanında sağlam bir Türkçe anlatımla okura sunulmuştur.

(1989) Yılmaz Öztuna, *XX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Şark Meselesi*, (Ankara, Azerbaycan Kültür Derneği, 50 s.).

(1990) Abdülhaluk Çay, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Kuvay-ı Milliye Hareketleri*, (Ankara, TKAE, 132 s.).

(1990) Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım: Birinci Cihan Harbi*, (İstanbul, Nehir, 286+464+349+345 s.). General Ali İhsan Sabis, Irak Cephesinde çarpışan VI. Ordu'nun ve daha sonra I. Ordu'nun komutanıdır.

(1990) Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, (Van, Yüzüncüyıl Üniversitesi, 258 s.).

(1990) Cezmi Yurtsever, *Çukurova'da Türklerin Soykırımı Uğradığı Bir Yer: Yeşiloba*, (Ankara, Kök, 43 s.).

(1990) Enver Konukçu, *Ermenilerin Yeşilyayla'daki Türk Soykırımı (11-12 Mart 1918)*, (Erzurum, Atatürk Üniversitesi, 106 s.).

(1990) Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, (Ankara, TKAİ, 250 s.).

(1990) Hüsamettin Yıldırım, *Tarih Boyunca Rus-Türk-Ermeni Münasebetleri*, (Ankara, 137 s.).

(1990) Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*, Cilt I (1098-1118) ve Cilt II (1118-1146), (Ankara, TTK, 176 ve 170 s.).

(1990) Kâzım Karabekir'in *Kaleminden Doğu'nun Kurtuluşu*, (Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası, 526 s.). 1919-1920 yıllarında Türk-Ermeni Savaşı'nda Doğu Cephesi'nin Komutanı Kâzım Karabekir, 1939 yılında basılan *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, (İstanbul, Koşkun, 275 s.) adlı eserinin sonunda daha sonra basılacak eserlerinin içerikleri hakkında çok kısa bilgiler aktarmıştır. Bu bilgilere göre yayınlanacak eserlerinden biri, "Ermeniler", bir diğeri "Sarıkamış, Kars ve Ötesi" başlıklıdır. Bu ikinci eser, daha önce 1939 yılında *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu* adıyla basılan ilk kitapla birlikte ancak elli yıl sonra, 1990 yılında, Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası tarafından *Kâzım Karabekir'in Kaleminden Doğu'nun Kurtuluşu* başlığıyla ve Prof. Enver Konukçu'nun "sunuş" yazısı ile yayınlanmıştır.

(1990) Leonard Ramsden Hartill, *Bir Ermeninin Anılarında Azerbaycan Olayları, 1918-1922*, (Çev. Sipahi Çataltepe), (İstanbul, Kastaş, ?).

(1990) Mehlika Aktok Kaşgarlı, *Kilikya Ermeni Baronluğu Tarihi*, (Ankara, Kök, 180 s.).

(1990) Müslüm Akalın, *Urfa Mutasarrıfı Şehit Nusret Bey'in Nemrut Mustafa Divan-ı Harbindeki Savunması*, (Urfa, Şurkav, 72 s.).

(1990) Ramazan Korkmaz, *Genel Olarak Ermeni Sorunu ve Canlı Kaynaklardan Çıldır'da Yapılan Ermeni Mezalimi*, (Ankara, Kök, 23 s.).

(1990) Şükrü Kaya Seferoğlu, *Millî Mücadele'de Kürt "Türk"-Ermeni İlişkileri*, (İstanbul, TÜDAV, 111 s.).

(1990) Yaşar Akbıyık, *Arşiv Belgeleri Işığında Zeytun Ermeni Meselesinin Halli*, (Ankara, TTK, ? s.).

(1990) Yüzüncüyıl Üniversitesi, *Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu, 2-5 Nisan 1990*, (Van, Yüzüncüyıl Üniversitesi, 1990), 406 s.

(1991) Ahmet Tacemen, *Hayal ve Gerçek (Ermeni İğtişâşları Üzerine Çağrışımlar)*, (Adana, Türk Ocakları, 46 s.).

(1991) Gül Güven-Çağalı, *Belgelerle Mısır, Ermeni-Kürt, Doğu, Rumeli Meseleleri/ II. Abdülhamit'in Sadrazamları Kamil Paşa ve Sait Paşa'nın Anıları, Polemikleri*, (İstanbul, Arba, 423 s.).

(1991) Kars Valiliği ve Atatürk Üniversitesi, *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu, Kars, 18-19 Haziran 1991*, (Kars Valiliği ve Atatürk Üniversitesi, 1994), 417 s.

(1991) Mete Tunçay (Haz.), *Cihad ve Tehcir, 1915-1916 Yazıları*, (İstanbul, Afa, 120 s.).

(1991) Necmettin Tozlu, *Eğitim ve Kültür Tarihimizde Yabancı Okullar*, (Ankara, Akçağ, 376 s.).

(1991) Sabahattin Özel, *Milli Mücadele'de Trabzon*, (Ankara, TTK, 323 s.).

(1991) Süleyman Kocabaş, *Kendi İtiraflarıyla Jön Türkler Nerede Yanıldı?*, (İstanbul, Vatan, 591 s.).

(1992) Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, 2 Cilt, (İstanbul, Nehir Y.,). 2. Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşa'nın 1915 yılında Doğu Anadolu bölgesindeki Ermeni katliamları üzerine gözlemleri bu anılarında yer almaktadır.

(1992) Ahmet Mehmetefendioğlu (Haz.), *Reşid Bey'in Hatıraları: Sürgünden İntihara*, (İzmir, 81 s.). İkinci Basım için bkz: (İstanbul, Arba, 1993), 124 s.

(1992) Ali Emircan-M. Emin Gerger, *Büyük Ermenistan Hayali ve Kars'tan Karabağ'a Ermeni Vahşeti*, (İstanbul, Cemre Y., 199 s.).

(1992) Eşref Yağcıoğlu (Ed.), *İttihat ve Terakki'nin Son Yılları, 1916 Kongre Zabıtları*, (İstanbul, Nehir, 112 s.).

(1992) Fikret Türkmen, *Türk Halk Edebiyatı'nın Ermeni Kültürüne Etkisi*, (İzmir, Akademi, 88 s.).

(1992) Halil Metin, *Türkiye'nin Siyasî Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları*, (Ankara, Millî Eğitim Bakanlığı, 192 s.). İkinci basımı için bkz: (Ankara, Millî Eğitim Bakanlığı, 192 s.).

(1992) Hurşit Çalıka (Haz.), *Kurtuluş Savaşında Adalet Bakanı Ahmet Rifat Çalıka'nın Anıları*, (İstanbul, H. Çalıka, 203 s.).

(1992) İsmail Özçelik, *Millî Mücadele'de Güney Cephesi: Urfa*, (Ankara, Kültür Bakanlığı, 332 s.). Bu kitabın ikinci basımı için bkz: (Ankara, ATAM, 332 s.).

(1992) Muhiddin Nalbantoğlu (Haz.), *Türklere Karşı Ermeni Vahşeti*, (İstanbul, Tercüman, 160 s.).

(1993) Ali Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, (İstanbul, Eren, 252 s.).

(1993) Emin Bilgiç, *Erzurum ve Çevresinin Urartu Tarihindeki Yeri ve Urartuların Ermeniler ile Münasebetleri İddiasının Münakaşası*, (Ankara, 20 s.).

(1993) Hüseyin Çelik, *Görenlerin Gözüyle Van'da Ermeni Mezalimi*, (Van Yüzüncüyıl Üniversitesi, 99 s.). Bu kitabın üçüncü basımı için bkz: Hüseyin Çelik, *Görenlerin Gözüyle Van'da Ermeni Mezalimi*, (Ankara, Cedit, 2006).

(1993) İlhan Gedik, Musa Şaşmaz ve Yaşar Canatan (Haz.), *Yakın Dönem Ermeni Hadiselerinde Van*, (Ankara, Siyasal, ? s.).

(1993) Sabri Özcan San, *Rusların İşgalinde Gümüşhane*, (İstanbul, Millî Eğitim Bakanlığı, 167 s.). Bu eser, 1912 Gümüşhane doğumlu Sabri Özcan San tarafından, 1985 yazında Gümüşhane merkezinde, ilçelerinde ve köylerinde sözlü tarih yöntemiyle gerçekleştirilmiştir. Tanıklıklarına başvurulmuş Gümüşhaneli Gaziler, Gümüşhane'nin o çileli dönemi bütün ayrıntılarıyla kendisi de o yöreyi çok iyi bilen yazara anlatmışlardır.

(1993) Veli Yılmaz, *Türk-Ermeni Sorununun Tarihî Gelişimi*, (İstanbul, Harp Akademileri, 40 s.).

(1994) Adnan Şişman, *Osmanlı Devleti'nde XX. Yüzyıl Başlarında Amerikan Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, (Balıkesir, Âlem, 130 s.).

(1994) Bige Yavuz, *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri, 1919-1922*, (Ankara, TTK, 194 s.).

(1994) Erdal İlter, *Ermeni Propagandasının Kaynakları*, (Ankara, Kamu Hizmetleri Araştırma Vakfı,), 168 s.

(1994) Ergünöz Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları (1896-1916)*, (İstanbul, TÜDAV, 273 s.).

(1994) Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, (Ankara, Devlet Arşivleri, 463, 543 s.). İki cilt olan bu yapının 2. baskısı 1998 yılındadır.

(1994) *International Symposium on the Our Recent History of Van*, (Van Yüzüncü Yıl University) (1994) *Türkçesi, Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu*, (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi) ?

(1994) *Kars and Eastern Anatolia in the Recent History of Turkey*, (Erzurum Atatürk Üniversitesi); (1994) *Türkçesi, Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu*, (Erzurum Atatürk Üniversitesi)?

(1994) Kâzım Karabekir, *Ermeni Dosyası*, (Haz. Faruk Özerengin), (İstanbul, Emre, 2. basım, 2005, 218 s.). Kâzım Karabekir bu kitabını 1946 yılında *Ermeniler Nereden Geldiler, Nereye Gidiyorlar*, adıyla hazırlamıştır.

(1995) Aydınlar Ocağı, *Ermeni Meselesi Sempozyumu, Ankara, 22 Nisan 1995*, Ankara Aydınlar Ocağı Bülteni, 3 (Mayıs-Ağustos 1995), ss. 12-48.

(1995) Azmi Süslü vd. (Haz.), *Türk Tarihinde Ermeniler*, (Kars Kafkas Üniversitesi Y., 344 s.) 2. baskı için bkz: (Kars Kafkas Üniversitesi, 2002, 344 s.).

(1995) Cemalettin Taşkiran, *Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi*, (Ankara, ATASE, 267 s.).

(1995) Cezmi Yurtsever, *Kalekilise "Haçın (Saimbeyli) Soykırımın Dehşet Yeri"*, (Ankara, Kamu Hizmetleri Araştırma Vakfı, 73 s.).

(1995) Erdal İlter, *Türkiye'de Sosyalist Ermeniler ve Silahlanma Faaliyetleri 1890-1923*, (İstanbul, Turan, 216 s.). Bu kitap 2005 yılında bazı eklerle yeniden basılmıştır: *Türkiye'de Sosyalist Ermenilerin Silahlanma Faaliyetleri ve Millî Mücadele'de Ermeniler 1890-1923*, (Ankara, Turhan, 242 s.).

(1995) Gürsoy Solmaz, *Yaşayanların Dilinden Erzurum-Sarıkamış-Kars'ta Ermeni Zulmü (1918-1920)*, (Van, Yüzüncüyıl Üniversitesi, 110 s.). Kitabın 2. basımı için bkz: (Ankara, Yeni Türkiye, 2001), 199 s.

(1995) Iğdır Valiliği, *Iğdır Tarihi Gerçekler ve Ermeniler Sempozyumu, 24-27 Nisan 1995*, (Iğdır Valiliği, 1997), 239 s.

(1995) Kâmuran Gürün, *Fırtınalı Yıllar: Dışişleri Müsteşarlığı Anıları*, (İstanbul, Milliyet Y., 474 s.). Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri (Müsteşarı) ve Türkiye'de Ermeni araştırmalarına büyük ivme kazandıran yüksek düzeyde örgütlenmenin mimarı Büyükelçi Kâmuran Gürün'ün ve diplomat yardımcılarının 1980'li yılların başındaki titiz çalışmalarının roman üslubuyla yazılmış öyküsü bu kitapta ilginç ayrıntılar ve kimi önemli belgelerle birlikte yer almaktadır.

(1995) Nurcan Yavuz, *İşgal ve Mezalimde Erzincan*, (Erzincan Belediyesi, 542 s.).

(1995) Yılmaz Akbulut, *Bingöl Tarihi*, (Ankara, Kültür Bakanlığı, 330 s.).

(1996) Abdullah Toplu, *Tarih İçinde Anadolu Sakinleri, İsyanlar, Ayaklanmalar*, (Ankara, Ocak, 548 s.).

(1996) Aydın Talay, *Yıkılan Bir Şehrin Anatomisi*, (Van Belediyesi, 193 s.).

(1996) Cafer Kıyasi ve İbrahim Bozyel, *Ermeni Kültür Terörü*, (Iğdır Azerbaycan Kültürünü Tanıtma Derneği, 40 s.).

(1996) Cenani Gürbüz, *Millî Mücadele'de Develi ve Ermeniler*, (Ankara, Kültür Bakanlığı, 284 s.).

(1996) Muammer Demirel, *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri (1914-1918)*, (Ankara, ATASE, 159 s.). Bu eser, Muammer Demirel'in Marmara Üniversitesi Türkiyat Merkezi'nde 1993 yılında kabul edilen doktora tezidir.

(1996) Nasır Yüceer, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı*, (Ankara, ATASE, 187 s.).

- (1996) Taha Toros, *Ali Münif Beyin Hatıraları*, (İstanbul, ISIS, 117 s.).
- (1997) Abdurrahman Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, (Ankara, Ocak, 312 s.).
- (1997) Arif Cemil, *I. Dünya Savaşı'nda Teşkilat-ı Mahsusa*, (İstanbul, Arba, 408 s.).
- (1997) Ercan Çitlioğlu, *Yedekteki Taşeron: ASALA*, (Ankara, Ümit, 124 s.). Bu kitabın genişletilmiş ikinci basımı için bkz: (Ankara, Ümit, 1998), 139 s.). Strateji uzmanı Ercan Çitlioğlu'nun ilk basımından on yıl sonra yeni değerlendirmeler ve bilgilerle genişlettiği bu kitabı için bkz: *Ölümcül Tehterevalli Ermeni ve Kürt Sorunu*, (Ankara, Destek, 267 s.).
- (1997) Erdal İlter, *Türk-Ermeni İlişkileri Bibliyografyası*, (Ankara Üniversitesi OTAM Y., 300 s.). 2001 yılında (Ankara, AKM, 421 s.) ve 2004 yılında da (Ankara, TTK, 342 s.) basılmıştır.
- (1997) Nejdet Bilgi, *Dr. Mehmed Reşid Şahingiray'ın Hayatı ve Hatıraları-İttihad ve Terakki Dönemi ve Ermeni Meselesi-* (İzmir, Akademi, 208 s.).
- (1997) Ramazan Tosun, *Ermeni Meselesi Çerçevesinde Kayseri'de Ermeni Olayları*, (Kayseri, Erciyes Üniversitesi, 153 s.). 2. basım için bkz: (Ankara, Tamga, 2000), 170 s.).
- (1997) S. Esin Dayı, *Evliye-i Selase'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma*, (Erzurum, Kültür ve Eğitim Vakfı, 293 s.).
- (1998) *Ermeni İddiaları ve Tarihî Gerçekler (On Soru On Cevap, Orly Saldırısı Davası, Amerikalı Bilim Adamlarının Açıklamaları)*, (Ankara, Dışişleri Bakanlığı Stratejik Araştırmalar Merkezi, 72 s.).
- (1998) Gültekin Ural, *Tarihin Işığında Ermeni Dosyası*, (İstanbul, Kamer, 496 s.).
- (1998) Hamza Bektaş, *Ermeni İsyanları, Göç Ettirilme Nedenleri ve Uygulamada Devletin Rolü*, (Trabzon Belediyesi, 136 s.).
- (1998) Hikmet Bayur, *Ermeni Meselesi*, (İstanbul, Cumhuriyet, 2 cilt).
- (1998) Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, (Ankara, Devlet Arşivleri), 2 cilt. Zaptiye Nazırı Hüseyin Nâzım Paşa tarafından 3 Ocak 1897 tarihinde iki cilt olarak toplanan Ermeni olayları, "Ermeni Tarih-i Vukuatı" adıyla Sultan II. Abdülhamid'e sunulmuştur. 1998 yılında Devlet Arşivleri tarafından iki cilt olarak basılan kitap bu raporun tıpkıbasımı ve çevrim yazısıdır. Toplam 543 sayfa olan eserin orijinalinde bölüm başlıkları ve içindekiler mevcut değildir. Bu nedenle, var olan konu başlıklarına ek olarak ve eserin içeriği göz önünde bulundurularak, gerekli diğer başlıklar da köşeli parantez içinde içindekiler kısmına dâhil edilmiştir. Eserde, Ermeni olayları ile ilgili olarak Dâhiliye Nezaretinin Zaptiye Nezareti ile olan şifreli-şifresiz yazışmalarına, nezaretler arasında teati edilen tezkerelere, resmi ve

sivil kişilere yazılan veya onların Zaptiye Nezaretine yazdıkları dilekçelere de yer verilmiştir.

(1998) İsmet Binark, *Ermenilerin "Asılsız Soykırım İddialarına Cevap!.."*, (Ankara, Türk Ocakları, 64 s.).

(1998) Oral Onur, *Edirne Ermeni Kolonisi*, (Edirne, yy., 31 s.).

(1998) Osman Selim Kocahanoğlu (Haz.), *İttihat ve Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması (1918-1919)*, (İstanbul, Temel, 648 s.).

(1998) Yılmaz Akbulut, *Ermeniler ve Bingöl'deki Ermeni Tehciri*, (Ankara, Kültür Bakanlığı, 182 s.).

(1999) Atatürk Araştırma Merkezi, *21. Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış: Türk-Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumu, 5-6 Ekim 1999*, (Ankara, ATAM, 2000), 315 s.

(1999) Ahmet Eyicil, *Osmanlı'nın Son Döneminde Maraş'ta Ermeni Siyasî Faaliyetleri*, (Ankara, Gün, 396 s.).

(1999) Davut Kılıç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler ve Misyoner Faaliyetleri*, (Elazığ, Elif, 307 s.). 2. basım için bkz: (Ankara, ASAM, 2000), 394 s.

(1999) Hasan Babacan, *Mehmed Talât Paşa (1874-1921)*, (Isparta, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 300 s.). Kitap olarak basımı için bkz: (Ankara, TTK, 2005), 322 s.

(1999) Hüdevendigar Onur, *Ermeni Portreleri: Millet-i Sadıka'dan Hayk'ın Çocuklarına*, (İstanbul, Burak, 288 s.).

(1999) Kemal Çelik, *Millî Mücadele'de Adana ve Havalisi, 1918-1922*, (Ankara, TTK, 577 s.).

(1999) Kudret Emiroğlu, *Anadolu'da Devrim Günleri: İkinci Meşrutiyet'in İlanı*, (Ankara, İmge, 350 s.).

(1999) Mithat Şükrü Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, (İstanbul, Remzi, 200 s.).

(1999) Nejdett Bilgi, *Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey'in Yargılanması*, (Ankara, Kök, 233 s.).

(1999) Recep Karacakaya, *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi (1908-1923)*, (İstanbul Üniversitesi Atatürk Enstitüsü, Doktora Tezi, 348 s.). Kitap olarak basımı için bkz: (İstanbul, Toplumsal Dönüşüm, 472 s.).

(1999) Yaşar Akbıyık, *Millî Mücadele'de Güney Cephesi: Maraş*, (Ankara, ATAM, 454 s.).

(2000) Abdurrahman Çaycı, *Türk-Ermeni İlişkilerinde Gerçekler*, (Ankara, ATAM, 132 s.).

(2000) Bilâl N. Şimşir, *Şehit Diplomatlarımız*, (Ankara, Bilgi, 497 ve 404 s.) iki kitap.

(2000) Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Savaşı'nda Ermenilerin Türklere Yaptığı Katliam: Fotoğraflar*, (Ankara, ATASE, 81 s.).

(2000) Halil Aytekin, *Kıbrıs'ta Monarga (Boğaztepe) Ermeni Lejyonu Kampı*, (Ankara, TTK, 200 s.).

(2000) Mehmet Necati Kutlu, *Türkiye'de Bir Gezgin Şövalye*, (İstanbul, Gendaş, 138 s.).

(2000) Ramazan Çalık, *Alman Kaynaklarına Göre II. Abdülhamid Döneminde Ermeni Olayları*, (Ankara, Kültür Bakanlığı, 226 s.).

(2000) Saime Yüceer (Ed.), *Ermeni Sorunu ve Bursa Ermenileri*, (Bursa, Uludağ Üniversitesi, 105 s.).

(2000) Taner Timur, *Türkler ve Ermeniler, 1915 ve Sonrası*, (Ankara, İmge, 114 s.).

(2000) Uludağ Üniversitesi, *Ermeni Sorunu ve Bursa Ermenileri*, (Bursa, 105 s.).

(2000) Ulvi Keser, *Kıbrıs 1914-1923, Kıbrıs Ermeni Kampları, İngiliz Esir Kampları ve Atatürkçü Kıbrıs Türkü*, (İstanbul, Akdeniz Haber Ajansı, 290 s.).

(2001) Ahmet Dumlu, *Ermeni İsyanları*, (Erzincan, Doğu, 159 s.).

(2001) Arslan Kılıç (Der.), *Tarihten Güncelliğe Ermeni Sorunu, Tahliller, Belgeler, Kararlar*, (İstanbul, Kaynak, 325 s.).

(2001) Ayfer Özçelik, *Sahibini Arayan Meşrutiyet: Meclis-i Mebusan'ın Açılışı, 31 Mart ve 1909 Adana Olayları*, (İstanbul, Tez, 397 s.).

(2001) Azmi Süslü ve diğerleri, *Efsane ve Gerçekler: Türk-Ermeni İlişkileri*, (Ankara, ATAM, 158 s.).

(2001) Bayram Kodaman-M. Ali Ünal, *Ermeni Macerası (Tarihî ve Siyasî Bir Değerlendirme)*, (Isparta Süleyman Demirel Üniversitesi, 144 s.).

(2001) Birsen Karaca (Çev.), *Ermeni Edebiyatı Seçkisi*, (Ankara Üniversitesi, ?).

(2001) Birsen Karaca (Haz.), *Doğu Ermenice-Türkçe Sözlük*, (Ankara Üniversitesi, 164 s.). Bu sözlük ikinci defa küçük boy olarak yayınlanmıştır. *Doğu Ermenice Türkçe Sözlük*, (Ankara, Kurmay, 2007, 371 s.).

(2001) Birsen Karaca, *Diyaloglarla Ermenice I*, (Ankara, Kara Harp Okulu, ? s.). Bu kitabın gözden geçirilmiş ikinci basımı için bkz: *Ermenice Öğreniyorum*, (Ankara, Kurmay, 2007, 157 s.).

(2001) Durmuş Yılmaz, *Fransa'nın Türkiye Ermenilerini Katolikleştirme Siyaseti*, (Konya, Selçuk Üniversitesi Vakfı, 235 s.).

(2001) Enver Konukçu, *Büyük Güçler ve Ermeni Kışkacındaki Erzincan'ın Albayrağımıza Kavuşması*, (Ankara, Erzincan İli Kültür ve Eğitim Derneği, 264 s.).

(2001) Erhan Afyoncu (Ed.), *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, (İstanbul, Tarih ve Tabiat Vakfı, 210 s.).

(2001) Erol Kürkçüoğlu, *Doğu Anadolu'da Türk Soykırımı ve Ermeniler*, (Erzurum, Atatürk Üniversitesi, 10 s.).

(2001) Genelkurmay Başkanlığı, *100 Soruda Ermeni Meselesi*, (Ankara, ATASE, 70 s.).

(2001) Gürsoy Solmaz, *Tanıkların Diliyle Ermeni Vahşeti-Bir Sözlü Tarih Denemesi*, (Ankara, Yeni Türkiye, 199 s.).

(2001) Halil İbrahim Özsoy-Aydoğan Ataüinal, *İki Göç Hikâyesi*, (Ankara, 20 Mayıs Vakfı, 228 s.). Bu kitap, Anavatan Partisi Lideri Mesut Yılmaz'ın isteğiyle hazırlanmıştır.

(2001) Hamza Bektaş, *Ermeni Soykırımı İddiaları ve Gerçekler*, (Bursa, Uludağ Üniversitesi, 181 s.).

(2001) Hasan Celal Güzel (Ed.), *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Ankara, Yeni Türkiye, genişletilmiş ikinci baskı, 507 s.). Bu derleme, 2006 yılında yeniden basılmıştır.

(2001) Hasan Kundakçı, *Emperyalizmin Kullandığı Ermeniler*, (Ankara, Türkiye Gaziler Vakfı, 124 s.). Bu kitabın genişletilmiş yeniden basımı için bkz: Hasan Kundakçı, *Emperyalizmin Maşası Ermeniler*, (İstanbul, Alfa, 2006, 307 s.).

(2001) Hikmet Özdemir (Ed.) *Ermeni İddiaları ve Türkiye*, (Kocaeli Üniversitesi, 159 s.).

(2001) [Hüseyin Nâzım Paşa Komisyonu], *Ermeni Komiteleri (1891–1895)*, (Ankara, Devlet Arşivleri, 120 s.). II. Abdülhamid, Ermenilerin ayrılıkçı faaliyetlerine karşılık, devletin onlara güvenini göstermesi bakımından, devlet tarafından Ermenilere sağlanan imtiyazların, devlet dairelerinde görevli Ermeni memurların sayı ve unvanlarının, Ermenilerin oturduğu vilayetlerin genel nüfus ve Ermeni nüfusunun genel nüfusa oranının tespit edilmesini istemesi üzerine; Zaptiye Nazırı Hüseyin Nâzım Paşa başkanlığında bir komisyonun hazırladığı rapor, 4 Şubat 1894 tarihinde Padişah'a bir rapor olarak takdim edilmiştir. Bu raporda, yurt içinde ve yurt dışında Ermeni faaliyetleri, Ermeni komitelerinin programları ve aldıkları kararlar, yakalanan Ermenilerin yargılanmaları, mahkemelerin verdikleri kararlar ve cezalar tek tek belirtilmiştir. Bu raporun hazırlanmasından 107 yıl sonra, 2001 yılında kitap olarak yapılan basımında, raporun hazırlanmasına ait yazışmalar ile Osmanlı İmparatorluğunun, Ermenilere olayların olduğu dönemde bile gösterdiği hoşgörüyü belgeleyen bazı vesika örnekleri önemlerine binaen ek olarak kitabın sonuna ilave edilmiştir.

(2001) İbrahim Ethem Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan, 1918–1921*, (Ankara, TTK, 488 s.).

(2001) İskender Yılmaz, *Gümrü Antlaşması*, (Ankara, ATAM, 268 s.).

(2001) İsmail Arıkan, *Mahallemizdeki Ermeniler*, (İstanbul, İletişim, 126 s.).

(2001) İsmet Binark, *Asılsız Ermeni İddiaları ve Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim: Yazılı Arşiv Belgeleri ve Fotoğraflarla*, (Ankara, Ankara

Ticaret Odası, 328 s.). Bu kitabın 2001 yılında bir diğer basımı için bkz: *Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim ve Soykırımın Arşiv Belgeleri*, (Ankara, TBMM, 328 s.).

(2001) İstanbul Üniversitesi, *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu*, 24-25 Mayıs 2001, (Ed. Selçuk Erez-Mehmet Saray), (İstanbul Üniversitesi, 558 s.).

(2001) Justin McCarthy, "*Konferans: Peşin Hükümsüz, Tarihî Bir Dostluk İçin...*", (İstanbul Boğaziçi Rotary Kulübü, 30 Mayıs 2001), 40 s.

(2001) Kafkas Üniversitesi ve Nahçıvan Devlet Üniversitesi, *Hayalî Ermenistan ve Soykırım Hikâyesi*, Kars, 5 Haziran 2001, (Kars, Kafkas Üniversitesi, 2001), 107 s.

(2001) Kemal Ermetin, *Ermeni Sorununun Ermeniler Tarafından Dikkatle Saklanan Yüzü: Türk Soykırımı*, (İstanbul, Töre, 216 s.).

(2001) Leman Alp, *Tarihte Ermeni Meselesi*, (yy), 31 s.

(2001) Levon Panos Dabağyan, *Sultan Abdülhamit Han ve Ermeni Meselesi*, (İstanbul, Kum Saati, 338 s.). 2005 yılında ikinci basımı 266 sayfadır.

(2001) Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasî Tarihçesi (1877-1914)*, (Ankara, Devlet Arşivleri, 1079 s.).

Osmanlı Hükümeti'nin Tiflis Başşehbenderi Münir Süreyya Bey tarafından "Ermeni Meselesinin Geçirmiş Olduğu Safahat-ı Siyasiyeye Dair Tarihçe (1877-1914)" adıyla hazırlanan bu rapor, 9 Temmuz 1916'da İstanbul'da tamamlanmıştır ve 194 sayfadır. Osmanlı Arşivi'nde 2875/9 dosya ve gömlek numarasıyla kayıtlı bu raporda Ermeni meselesinin ortaya çıkışı ve gelişiminde büyük devletlerin rolleri, ıslahat teşebbüsleri, Ermenilerin faaliyetleri ortaya konulmaktadır. Münir Süreyya Bey'in raporunda, *Sarı Kitap* olarak da bilinen *Documents Diplomatiques, Affaires Armeniennes, Projets de Reformes dans L'Empire Ottoman 1893-1897* adlı eserden de faydalanılmıştır.

(2001) Recep Karacakaya, *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)*, (İstanbul, Devlet Arşivleri, 471 s.). Bu başvuru kitabı, 2005 yılında yeniden basılmıştır: *Ermeni Meselesi, Kronoloji ve Kaynakça*, (İstanbul, 421 s.).

(2001) Sadık Tural, *Ermeni Meselesine Dair*, (Ankara, AKM, 61 s.).

(2001) Sefa Koyuncu, *Don Kişot Sendromu: Ermeni Soykırımı Komedyası*, (İstanbul, Babiâli Kültür, 250 s.).

(2001) Şener Aksu (Editör), *Ermeni Sorunu Rehberi*, (Kocaeli Üniversitesi, 222 s.).

(2001) Taha Toros, *Kurtuluş Savaşı'nda Çukurova*, (Ankara, Kültür Bakanlığı, 147 s.).

(2001) Türk Parlamenterler Birliği, *Tarih Boyunca Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu*, Ankara, 13-14 Nisan 2001, (Ankara, Türk Parlamenterler Birliği, 2002), 280 s.

(2001) Uğur Uzer-Mehmet Cengiz (Haz.), *Ermeni Sorunu*, (Ankara Barosu, 112 s.).

(2001) Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler: Kuruluş'tan Tanzimat'a Kadar, Sosyal, Ekonomik ve Hukukî Durumları*, (Ankara, Turhan, 316 s.).

(2001) Yavuz Özgüldür, *Her Yönüyle Ermeni Sorunu*, (Ankara, Kara Kuvvetleri, 373 s.).

(2001) Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, (Ankara, TTK, 107 s.).

(2001) Zafer Özkan, *Tarihsel Akış İçerisinde Terörden Politikaya Ermeni Meselesi*, (İstanbul, 282 s.).

(2002) Ali Eşref Uzundere, *İnsanlık Suçu: Iğdır ve Çevresinde Ermenilerin Türk Kırımı*, (Ankara, Kültür Bakanlığı, 432 s.).

(2002) Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi (ASAM), *1. Türkiye Ermeni Araştırmaları Kongresi Bildirileri*, Ankara, 20-21 Nisan 2002, (Haz. Şenol Kantarcı, Kamer Kasım, İbrahim Kaya, Sedat Laçiner), (Ankara, ASAM, 2003), (634, 478 ve 364 s.) 3 cilt.

(2002) Bekir Günay, *Ermeni Tehciri, 1914-1920*, (Kocaeli Üniversitesi, 158 s.).

(2002) Cemal Anadol-Nazile Abbash, *Gizli Belgelerle Ermeni Terörü ve Basın-Yayın Organlarında 100 Soruda Ermeni Meselesi*, (İstanbul, Kuvayı Milliye, 416 s.).

(2002) Cemal Yıldırım, *Belgelerle Ağrı'da Ermeni Mezalimi*, (İstanbul, Bilge Karınca, 191 s.). Genişletilmiş ve ismi değiştirilmiş basım bkz: *Tarihî Belgeler Işığında Bayazıt'da Ermeni Mezalimi*, (İstanbul, IQ, 2003), 240 s.

(2002) Cezmi Yurtsever, *Kozanlı Milli Mücahit Halil Topaloğlu'nun Hatıraları*, (Adana, Ekrem, 200 s.).

(2002) Emin Arifoğlu-Şihaliyev, *Türkiye ve Azerbaycan Açısından Ermeni Sorunu: Tarih, Gerçekler ve Olaylar*, (Ankara, Türk Kültür ve Eğitim Norm Geliştirme Vakfı, 231 s.).

(2002) Enis Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları, 1917-1918*, (Ankara, TTK, 818 s.).

(2002) Ersal Yavi, *1856-1923 Emperyalizmin Kıskaçında Türkler, Ermeniler, Kürtler*, (İzmir, Yazıcı, 391 s.).

(2002) Gürbüz Evren, *Ermeni Sorunundaki Çıkar Odakları*, (Ankara, Ümit, 294 s.).

(2002) Haliç Üniversitesi, *Geçmişten Günümüze Ermeni Sorunu Paneli*, (İstanbul, Haliç Üniversitesi, 72 s.).

(2002) Hamza Bektaş, *Ermeni Soykırım İddiaları ve Gerçekler*, (Bursa, Uludağ Üniversitesi, 181 s.).

(2002) İsmet Görgülü, *Atatürk'ten Ermeni Konusu*, (Ankara, Bilgi, 281 s.). Bu kitap, Atatürk'ün bir Ordu Komutanı ve Başkomutan olarak Türk-Ermeni ihtilafıyla ilgili olarak resmî ve gizli yazışmalarında ve konuşmalarında yaptığı bütün değerlendirmelerin kaynak göstererek toplanmış halidir. İsmet Görgülü'nün son derece titiz çabasının ürünü olan bu derlemesinin genişletilmiş ikinci basımı için bkz: *Atatürk'ten Ermeni Konusu*, (Ankara, Bilgi, 2006, 360 s.).

(2002) Kahramanmaraş Sütçüimam Üniversitesi, *Kahramanmaraş'ta Ermeni Sorunu Sempozyumu*, (Kahramanmaraş Sütçüimam Üniversitesi, 143 s.).

(2002) Mehmet Serdar Törehan, *Bitlis'te Ermeni Mezalimi*, (Bitlis Valiliği, 53 s.).

(2002) Sedat Laçiner-Şenol Kantarcı, *Ararat: Sanatsal Ermeni Propagandası*, (Ankara, ASAM, 167 s.).

(2002) Tunca Kortantamer, *Ermeni Dosyası*, (İzmir, Ege Üniversitesi, 106 s.).

(2002) Türkkaya Ataöv (Ed.), *Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler*, (Ankara, TBMM, 2002), 343 s.). İngilizcesi için bkz: Türkkaya Ataöv (Ed.), *The Armenians in the Late Ottoman Period*, (Ankara, TBMM, 373 s.).

(2003) Ali Güler-Suat Akgül, *Sorun Olan Ermeniler*, (Ankara, Türk Metal Sendikası, 385 s.).

(2003) Cezmi Yurtsever, *Kamavorlar: Fransa'nın Çukurova'yı İşgali ve Katliamlar*, (Adana, Ekrem Ofset, 286 s.).

(2003) Erdal Açıkse, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, (Ankara, TTK, 413 s.).

(2003) Ferit Erdem Boray, *Beyaz Ölüm: Türkler ve Ermeniler*, (İstanbul, Kum Saati, 280 s.).

(2003) İdris Bal-Mustafa Çufalı (Ed.), *Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri*, (Ankara, Nobel, 734 s.). 2006 yılında ikinci basımı için bkz: İdris Bal-Mustafa Çufalı (Ed.), *Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri*, (İstanbul, Lalezar, 734 s.).

(2003) Kemal Ermetin, *Belgelerle Soykırım*, (İstanbul, Töre, 360 s.).

(2003) Levon Panos Dabağyan, *Türkiye Ermenileri Tarihi*, (İstanbul, IQ, 784 s.).

(2003) Mehmet Saray, *Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri*, (İstanbul, Edebiyat Fakültesi, 231 s.). Kitabın genişletilmiş yeniden basımı için bkz: (Ankara, ATAM, 2005, 259 s.).

(2003) Murat Bebiroğlu, *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Ermeni Nizamnameleri*, (İstanbul, Ohan, 340 s.).

(2003) Necdet Sevinç, *Arşiv Belgeleriyle Tehcir: Ermeni İddiaları ve Gerçekler*, (Ankara, ASAM, 210 s.). 2004 yılında 2. baskısı için bkz: (İstanbul, Milenyum, 396 s.). 2007 yılında 3. baskısı için bkz: (İstanbul, Bilgeoğuz, 300 s.).

(2003) Orhan Kılıç ve Mehmet Çevik (Ed.), *Sömürgecilik Hareketlerinde Fransa ve Anadolu'da Fransız-Ermeni İşbirliği*, (Elazığ, Fırat Üniversitesi, 154 s.).

(2003) Sami Önal (Haz.), *Sadettin Paşa'nın Anıları: Ermeni-Kürt Olayları*, (Van, 1896), (İstanbul, Remzi, 166 s.).

(2003) Selami Kılıç, *Ermeni Sorunu ve Almanya*, (İstanbul, Kaynak, 304 s.).

(2003) Süleyman Büyükkarcı, *İstanbul Ermeni Okulları*, (Konya, Yelken, 282 s.).

(2003) Şenol Kantarcı, Kamer Kasım, İbrahim Kaya, Sedat Laçiner, Ömer E. Lütem, *Ermeni Sorunu El Kitabı*, (Ankara, Türk-Ermeni İlişkileri Millî Komitesi, 141 s.). 2003 yılında YÖK Yürütme Kurulu Üyesi (E) Korgeneral Erdoğan Öznal ve ASAM İnsanlığa Karşı Suçlar Araştırma Enstitüsü Kurucu Başkanı (E) Büyükelçi Ömer E. Lütem öncülüğünde üniversiteler için bir el kitabı olarak hazırlanan bu yayın, konularında uzman akademisyenlerin kısa makalelerinden oluşmaktadır.

(2004) Betül Arslan, *Erzurum'da Ermeni Olayları 1918-1920*, (Erzurum, Atatürk Üniversitesi, 1127 s.).

(2004) Haluk Selvi, *Birinci Dünya Savaşından Lozan'a Ermeni Sorunu*, (Sakarya Üniversitesi, 241 s.). Bu yayının İngilizcesi için bkz: Haluk Selvi, *Armenian Question from the First World War to the Treaty of Lausanne*, (Sakarya University, 2007), 238 s.

(2004) Hikmet Çiçek, *Dr. Bahattin Şakir*, (İstanbul, Kaynak, 216 s.).

(2004) Hikmet Özdemir, *Amasya Belgelerini Yeniden Okumak*, (Amasya Valiliği, 303 s.).

(2004) Hikmet Özdemir, Kemal Çiçek, Ömer Turan, Ramazan Çalık, Yusuf Halaçoğlu, *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, (Ankara, TTK, 3. basım 2006), 235 s.

(2004) Levon Panos Dabağyan, *Türkiye Ermenileri Tarihi*, (İstanbul, IQ, 2. baskı, 784 s.).

(2004) Metin Ayışığı (Ed.), *Belgelerin Işığında Ermeni Meselesi Semineri, 24-25 Nisan 2003*, (Ed. Metin Ayışığı), (Balıkesir Üniversitesi, 175 s.).

(2004) Mevlüt Oğuz, *Anadolu'nun Fethi, Türk-Ermeni İlişkileri ve Kilise, 1018-1923*, (İstanbul, 536 s.).

(2004) Musa Şaşmaz, *Kürt Musa Bey Olayı, 1883–1890*, (İstanbul, Kitabevi, 458 s.). 1878 Berlin Antlaşması'nda yer alan 61. Maddenin uygulanmasına tipik bir örnek olarak 1883 yılında iki Amerikalı misyonerin öldürülmesi iddiası ile yargılanan Kürt Musa Bey'in beraat etmesi Osmanlı ve İngiliz belgeleri ışığında anlatılmıştır.

(2004) Sedat Laçiner, *Türkler ve Ermeniler, Bir Uluslararası İlişkiler Çalışması*, (İstanbul, Kaknüs Y., 408 s.). Genişletilmiş ikinci basım: (Ankara, USAK, 2005), 461 s.

(2004) Süleyman Kâni İrtem, *Ermeni Meselesinin İçyüzü, Ermeni İsyancıları Tarihi, Bomba Hadisesi, Adana Vak'ası, Meclis-i Mebusan Zabıtları*, (Haz. Osman Selim Kocahanoğlu), (İstanbul, Temel, 349 s.).

(2004) Şenol Kantarcı, *Amerika Birleşik Devletleri'nde Ermeniler ve Ermeni Lobisi*, (İstanbul, Aktüel, 427 s.). Bu kitap, Atatürk Üniversitesinde 2003 yılında kabul edilen doktora tezidir.

(2004) Yusuf Delikoca, *Çukurova Kahramanları*, (Ceyhan Belediyesi, 250 s.).

(2004) Yusuf Seki, *Dış Basında Ermeni Meselesi, 1999–2003*, (Ankara, Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, 239 s.).

(2005) Ağâh Oktay Güner, *Türkiye'nin Jeopolitiği ve Ermeni Propagandası*, (Ankara, Türkiye Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Vakfı, 104 s.).

(2005) Ahmet Halaçoğlu, *1895 Trabzon Olayları ve Ermenilerin Yargılanması*, (İstanbul, Bilge, 231 s.).

(2005) Ahmet Kolbaşı, *Merzifon, Yozgat ve Kayseri Ermeni Olayları*, (Kayseri Büyükşehir Belediyesi, 381 s.).

(2005) Ali Arslan, *Kutsal Ermeni Papalığı: Ecmiyadzin Kilisesinde Stratejik Savaşlar*, (İstanbul, Truva, 167 s.).

(2005) Ali Ilıca, *Belgelerin Diliyle Ermeni Tehcirinde Devlet Politikası*, (Çorum Ticaret ve Sanayi Odası, 158 s.).

(2005) Ali Özoğlu ve Hayri Bildik, *Ermenilerin Türklere Yaptığı Zulüm ve Vahşet: İddia Değil Gerçek!*, (İstanbul, Toplumsal Dönüşüm, 592 s.).

(2005) Aydoğan Vatandaş, *ASALA Operasyonları Aslında Ne Oldu?* (İstanbul, AFA, 339 s.).

(2005) Aygün Attar, *Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti*, (Ankara, ATAM, 224 s.).

(2005) Başkent Üniversitesi, *Tarihte Türklere Yapılan Katliamlar, Ankara, 25 Şubat 2005*, (Ankara, 44 s.).

(2005), Bilâl N. Şimşir, *Ermeni Meselesi 1774–2005*, (Ankara, Bilgi, 471 s. Ayrıca ekler).

- (2005) Canan Seyfeli, *İstanbul Patrikliği*, (Ankara, Aziz Andaç, 224 s.).
- (2005) Enis Şahin, *Diplomasi ve Sınır, Gümrü Görüşmeleri ve Protokolleri-1918*, (İstanbul, Yeditepe, 407 s.).
- (2005) Erdal Aydoğan (Haz.), *Oltu Şura Hükümeti'nin Ermeni Mücadelesi: Oltu Şura Hükümeti Mebusu Yasin Haşimoğlu'nun Hatıraları*, (Erzurum, Salkımsöğüt, 280 s.).
- (2005) Erdal Aydoğan, *İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası (1908-1918)*, (İstanbul, Ötüken, 400 s.).
- (2005) Erol Kürkçüoğlu, *Roma'dan Selçuklu İdaresine Ermeniler*, (Erzurum, Atatürk Üniversitesi, 273 s.).
- (2005) Ferudun Ata, *İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargulamaları*, (Ankara, TTK, 323 s.).
- (2005) Gaston Gaillard, Zeki Arıkan, Muhittin Birgen, Justin McCarthy, Tunca Kortantamer, Sedat İşçi ve Nuri Bilgin, *Farklı Yönleriyle Ermeni Sorunu*, (İstanbul, Nergiz, 277 s.).
- (2005) Hatem Cabbarlı, *Ermenistan'da İktidar Mücadelesi: Bağımsızlıktan Günümüze Çok Partili Sisteme Geçiş Süreci*, (Ankara, Platin, 192 s.).
- (2005) Hayri Bildik, *Ermenilerin Türkler'e Yaptığı Zulüm ve Vahşet: İddia Değil Gerçek*, (İstanbul, Toplumsal Dönüşüm, 592 s.).
- (2005) Hikmet Özdemir, *Arnold Toynbee'nin Ermeni Sorununa Bakışı*, (Ankara, TÜBA, 72 s.).
- (2005) Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölüm, 1914-1918*, (Ankara, TTK, 444 s.).
- (2005) Hikmet Özdemir, *Talât Paşa Cinayeti*, (Ankara, Başkent Üniversitesi, 40 s.).
- (2005) Hovhannes Kaçaznuni, *Taşnak Partisi'nin Artık Yapacağı Bir Şey Yok*, (Rusça'dan Çev. Arif Acaloğlu), (İstanbul, Kaynak, 119 s.). 7 Nisan - 4 Mayıs 1915 günlerinde Ermeni milislerin Van'daki ayaklanmasını anlatan bu raporun ilk basımı 48 sayfa ve Ermenice olarak 1917 yılında Moskova'da yapılmıştır. 1923 yılında Viyana'daki yine Ermenice ve 108 sayfadır. İngilizcesi 1955 yılındadır (New York, Armenian Information Service, 21 s.).
- (2005) Hüdavendigar Onur, *Ermeni Olayları Kronolojisi: Millet-i Sadıka'dan Hayk'ın Çocuklarına*, (İstanbul, Bilgeoğuz, 144 s.).
- (2005) Hüseyin Çakılıkoyak, *Diaspora'da Ermeni Kimliği, Paris ve Halep Örneği*, (İstanbul, Yeditepe, 360 s.).
- (2005) İbrahim Ethem Atnur, *Türkiye'de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915-1923)*, (Ankara, Babil, 360 s.).

(2005) İsmail Özçelik, *Ermeni Sorunu ve Gerçekler*, (Ankara, Gündüz, 390 s.).

(2005) İsmet Bozdağ, *Soykırım mı? Hodri Meydan: Atatürk'den Soykırım İddialarına Cevaplar*, (İstanbul, Truva, 140 s.).

(2005) Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü (1915–1917)*, (Ankara, TTK, 368 s.).

(2005) Mahmut Niyazi Sezgin, *Ermenilerde Din, Kimlik ve Devlet*, (Ankara, Platin, 248 s.).

(2005) Murat Çulcu, *Cehennem Makinesi: Ermeni Terörünün 100. Yıldönümü*, (İstanbul, Kastaş, 376 s.).

(2005) Mustafa Genç, *Dünden Bugüne Ermeni Olayları ve Soykırım Yalanı*, (Samsun, Gazi Belediyesi, 160 s.).

(2005) Mustafa Kahramanyol (Haz.), *Yakın Tarihimizde Türklere Karşı İşlenen Katliam ve Sürgünler*, (yy., 191 s.).

(2005) Nurşen Mazıcı, *ABD'nin Güney Kafkasya Politikası Olarak Ermenistan Sorunu, 1919–1921*, (İstanbul, Pozitif, 160 s.).

(2005) Recep Karacakaya, *1908–1923 Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi*, (İstanbul, Toplumsal Dönüşüm, 472 s.). Bu kitap, yazarın İstanbul Üniversitesi'nde 1999 yılında kabul edilen doktora tezidir.

(2005) Sabahattin Özel, *Millet-i Sadıka Ermeniler*, (İstanbul, TASAM, 124 s.).

(2005) Sabahattin Özel, *Millî Mücadele'de İzmit-Adapazarı ve Atatürk*, (İstanbul, Derin, 346 s.).

(2005) Sadık Usta, *Emperyalist Yalan: Ermeni Soykırımı*, (İstanbul, Digital Kültür, 79 s.).

(2005) Salih Altınok, *Belgeleriyle Ermeni Sorunu*, (Muğla, Hamle, 575 s.). Genişletilmiş 2. basım için bkz: (Muğla, Hamle, 2006, 702 s.).

(2005) Samiha Ayverdi, *Türkiye'nin Ermeni Meselesi*, (İstanbul, Kubbealtı, 4. basım, 254 s.).

(2005) Sefa Kaplan (Der.), *90. Yılında Ermeni Trajedisi, 1915'te Ne Oldu?*, (İstanbul, Doğan, 176 s.).

(2005) Selahattin Sert, *Fransızların Ermenileri Yok Etme Planı: Kilikya 1918–1922*, (İstanbul, Kum Saati, 651 s.).

(2005) Selahattin Sert, *Haçlıların Son Kurbanı: Ermeniler*, 2 Cilt, (İstanbul, Kum Saati, 709 ve 636 s.).

(2005) Şenol Kantarcı, *Ermeni Sorunu Pencereden Bakmak Ya da Manzaranın Bütünü Gormek*, (Isparta, Süleyman Demirel Üniversitesi, 257 s.).

(2005) Taha Niyazi Karaca, *Ermeni Sorununun Gelişimi Sürecinde Yozgat'ta Türk-Ermeni İlişkileri*, (Ankara, TTK, 343 s.).

(2005) Türkan Erbenği-Emin Kutluğ, *Müşir Mehmed Zeki Paşa ve Belgelerle Ermeni Olayları*, (İstanbul, Kuşak, 277 s.).

(2005) Yalçın Özalp, *Ermeni İntikam Alayı Maraş'ta*, (Kahramanmaraş Belediyesi, 259 s.).

(2005) Yusuf Halaçoğlu, *Ermenilerin Suriye'ye Nakli Sürgün mü, Soykırım mı? Belgeler*, (Ankara Ticaret Odası, 93 s.). Ayrıca bkz: Yusuf Halaçoğlu, *1915 Olayları ve Ermeni "Soykırım" İddiaları*, (Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2007, 49 s.).

(2005) Zebercet Coşkun, *Tarihe Düşülen Dipnot Haçin ve Çallıyan Efendi*, (İstanbul, Günizi, 296 s.).

(2006) Ahmet Gürel, *Yabancı Kaynaklarda Türk-Ermeni İlişkileri, (1071-2006)*, (İzmir, Umay, 241 s.).

(2006) Ali Rıza Bayzan, *Misyonerin Soykırım Oyunu*, (İstanbul, IQ, 256 s.).

(2006) Aysel Ekşi (Ed.) *Belgeler ve Tanıklarla Türk-Ermeni İlişkilerinde Tarihi Gerçekler*, (İstanbul, Alfa, 470 s.).

(2006) Ayten Sezer, *Yurtdışındaki Ermenilerin Türkiye'ye Yönelik Faaliyetleri*, (Ankara, Siyasal, 187 s.).

(2006) Bengi Kümbül, *Tercüman-ı Hakikat Gazetesine Göre Osmanlı Ermenileri*, (Antalya, Yeniden Anadolu ve Müdafaa-ı Hukuk, 176 s.).

(2006) Berna Türkdöğ, *1915'ten Günümüze Tehcir*, (İstanbul, IQ Y., 447 s.).

(2006) Birsan Karaca, *Sözde Ermeni Soykırımı Projesi, Toplumsal Bellek ve Sinema*, (İstanbul, Say, 160 s.).

(2006) Bülent Bakar, Necdet Öztürk ve Süleyman Beyoğlu (Ed.) *Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu*, (İstanbul, IQ, 2007, 544 s.).

(2006) Cemalettin Taşkıran, *Ermeni Devleti Denemesi*, (Ankara, Platin, 219 s.).

(2006) Doğu Perinçek, *Ermeni Sorununda Strateji ve Siyaset*, (İstanbul, Kaynak, 132 s.).

(2006) Erciyes Üniversitesi I. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, (Hazırlayanlar) Metin Hülalü, Şakir Batmaz, Süleyman Demirci, Gülbadi Alan, *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler, Kayseri, 20-22 Nisan 2006*, (Kayseri, Erciyes Üniversitesi, 2007), 4 Cilt (574, 560, 580 ve 592 s.).

(2006) Erhan Başyurt, *Ermeni Evlatlıklar*, (İstanbul, Karakutu, 128 s.).

(2006) Fatih Gencer, *Amerikan Yakın Doğu Yardım Komitesi*, (İstanbul, Alternatif, 256 s.).

(2006) Fikret Babuş, *Osmanlı'dan Günümüze Göç ve İskân*, (İstanbul, Ozan, 311 s.). Bu kitapta özellikle bkz: ss. 49-61.

(2006) Gündüz Aktan, *Açık Kriptolar, Ermeni Soykırımı İddiaları, Avrupa'da Irkçılık ve Türkiye'nin AB Üyeliği*, (Ankara, Aşina, 311 s.).

(2006) Hale Şıvgın (Yay.), *Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, (Ankara, Gazi Üniversitesi, 2006, 636 s.).

(2006) Hikmet Özdemir, *Cemal Paşa Cinayeti*, (Ankara, Başkent Üniversitesi, 37 s.).

(2006) Holdwater, *Soykırımcıların Saldırışı ve Buna Verilmesi Gereken Tepki*, (Çev. Fatma Sarıkaya), (İstanbul, ?, 24 s.).

(2006) Hüdavendigar Onur, *Ermeni Olayları Kronolojisi*, (İstanbul, Bilgeoğuz, 143 s.).

(2006) İlay İleri, *The Times Gazetesi'ne Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler-Rumlar-Yahudiler (1908-1918)*, (Ankara, Turhan, 453 s.).

(2006) A. A. Lalayan, *Taşnak Partisi'nin Karşı-Devrimci Rolü*, (İstanbul, Kaynak, 96 s.).

(2006) Mehmet Perinçek, *B. A. Boryan'ın Gözüyle Türk-Ermeni Çatışması*, (İstanbul, Kaynak, 92 s.).

(2006) Moses Kalankathı, *Ablan Tarihi / Son Hunlar-Hazarlar-Ermeniler-Terekemeler*, (İstanbul, Selenge, 384 s.).

(2006) Mustafa Çalık (Der.), *'Ermeni Soykırımı' İddiaları*, (Ankara, Cedit, 264 s.).

(2006) Nejdett Bilgi (Haz.), *Yozgat Ermeni Tehciri Davası*, (İstanbul, Kitabevi, 382 s.). İşgal döneminde İstanbul'da tehcir davaları ile ilgili mahkeme tutanaklarının asılları henüz bulunamamıştır. Bu kitap, Yozgat Ermeni Tehciri Davası özelinde dönemin gazetelerine yansıyan yargılama haberlerini ve tutanak aktarımlarını basın organlarında yer alan örnekleriyle karşılaştırmalı olarak okuma olanağı sunmaktadır.

(2006) Nesrin Sarıahmetoğlu, *Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920)*, (Ankara, TTK, 535 s.).

(2006) Nurdan İpek, *Armaş ve Ermeniler*, (İstanbul, IQ, 140 s.).

(2006) Recep Karacakaya, *Ermenilere Yönelik Ermeni Suikastları*, (İstanbul, 47 Numara, 128 s.).

(2006) Selim Somçağ, *AB, Kıbrıs, Ermenistan*, (İstanbul, 2006, 263 s.).

(2006) Süleyman Hatipoğlu, *Çukurova'da Ermeni Mezalimi*, (Antakya, Hatay Folklor Araştırmaları Derneği, 144 s.).

(2006) Şafak Ural, Kazım Yetiş ve Feridun Emecen (Ed.), *Çeşitli Yönlerden Türk-Ermeni İlişkileri*, (İstanbul Üniversitesi, 522 s.). Bu derleme, Tarihi Çerçeve, Askeri ve Hukuki Boyut ile Kültür ve Edebiyat başlıkları altında üç ana bölümden oluşmaktadır. Alanlarında uzman kişiler iki halkın

ilişkilerini tarihî bir bakış açısıyla ve iyi hazırlanmış bir plan çerçevesinde incelemişlerdir.

(2006) Taha Niyazi Karaca, *Millî Şehit: Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey*, (Yozgat Valiliği, 183 s.).

(2006) Türkan Erbeni-Emin Kutluğ, *Ermenilerin Türklere Yaptıkları Katliamlar ve Tehcir Uygulamaları Belgeseli*, (İstanbul, Kastaş, 185 s.).

(2006) Türkkaya Ataöv, *Ermeni Belge Düzmeciliği*, (İstanbul, İleri, 157 s.).

(2006) Türkkaya Ataöv, *Mavi Kitaba Yanıt*, (İstanbul, İleri, 79 s.).

(2006) Yavuz Ercan, *Toplu Eserler-I: Ermenilerle İlgili Araştırmalar*, (Ankara, Turhan, 449 s.). Prof. Yavuz Ercan'ın Ermeni sorunu hakkında daha önce yayınlanmış çalışmalarından oluşmaktadır.

(2006) Yusuf Halaçoğlu, *Sürgünden Soykırıma Ermeni İddiaları*, (İstanbul, Babiâli Kültür, 159 s.).

(2006) Zekeriya Türkmen, *Vilayat-ı Şarkiye (Doğu Anadolu Vilayetleri) Islahat Müfettişliği 1913-1914*, (Ankara, TTK, 215 s.).

(2007) Ahmet Akter, *Tehcir Öncesi Anadolu'dan Amerika'ya Ermeni Göçü, 1834-1915*, (İstanbul, IQ, 272 s.).

(2007) Ahmet Halaçoğlu, *Bir Ermeninin İtirafı (1895 Maraş ve Zeytin Olayları)*, (Ankara, Yeni Türkiye, 191 s.).

(2007) Ali Özoğlu, *Türk Soykırımında Fransız-Ermeni İlişkileri*, (İstanbul, Toplumsal Dönüşüm, 368 s.).

(2007) Bülent Bakar, Necdet Öztürk ve Süleyman Beyoğlu (Editörler), *Tarihî Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu*, (İstanbul, IQ, 544). Marmara Üniversitesi'nden üç tarihçinin ortak editörlüğünde hazırlanan bu derlemede alanlarında uzman 25 akademisyen tarafından yazılmış makaleler yer almaktadır.

(2007) Cengiz Mutlu, *Birinci Dünya Savaşı'nda Amele Taburları*, (İstanbul, IQ, 224 s.).

(2007) Ercan Çitlioğlu, *Ölümcül Tahterevallı Ermeni ve Kürt Sorunu*, (Ankara, Destek, 267 s.).

(2007) Erhan Metin, *Türk-Ermeni İlişkileri Ermeni Meselesi*, (Çankırı, Dr. Rıfki Kamil Urgan Çankırı Araştırmaları Merkezi, 107 s.).

(2007) Fahri Parin-Gökpan Balcı, *Yalova ve Çevresindeki Ermeni Faaliyetleri*, (İstanbul, Truva, 205 s.).

(2007) Gökhan Balcı, *Türkler Soykırım Yaptı mı?*, (İstanbul, Truva, 233 s.).

(2007) Gürsoy Şahin, *Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Sivas ve Suşehri Bölgelerinde Ermeni Faaliyetleri*, (İstanbul, IQ, 256 s.).

(2007) Hikmet Özdemir (Ed.), *Türk-Ermeni İhtilafı / Makaleler*, (Ankara, TBMM, 638 s.).

(2007) Hülya Eraslan, *AGOS (1996–2005): Türkçe-Ermenice Bir Gazetenin Tarihi*, (Ankara, Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi, 229 s.). Hülya Eraslan'ın yüksek lisans tezi olarak hazırladığı bu çalışmada, 1996 yılında Türkçe-Ermenice olarak İstanbul'da yayın hayatına başlayan AGOS gazetesinin İstanbul Ermenileri için daha önce yayınlanan *Jamanak* (1908) ve *Nor Marmara* (1940) gazetelerinden yayın politikası, dil, gazetecilik anlayışı bakımından farkları vurgulanmaktadır.

(2007) Kıvanç Galip Över, *Alman Belgelerinde Ermeni Meselesi 1915*, (İstanbul, Kaknüs, 219 s.). Bu kitap, Osmanlı İmparatorluğu ile Büyük Savaş'ta "derin" müttefik olan Almanya'nın özellikle Osmanlı Ermeniler hakkında neler düşündüğünü ve olayları nasıl algıladığını göstermesi bakımından önemli bir kaynaktır.

(2007) Levon Panos Dabağyan, *Emperyalistler Kıskaçında Ermeni Tehciri*, (İstanbul, IQ, 816 s.).

(2007) Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, (Ankara, Türk Tarih Kurumu, 311 s.). Bu çalışma dört ana bölümden oluşmuştur: Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde yaşayan Ermenilerin, Büyük Selçuklu Devleti ve Haçlılar zamanındaki durumları; Moğol istilasına kadar Çukurova Bölgesindeki Ermeni Baronluğu; Anadolu'da Moğol işgali, Memluklar ve Ermeniler ve nihayet Kilikya Ermeni Baronluğu idari ve iktisadi yapıları ve Selçuklu yönetiminde Ermeniler. Eser, 1995 yılında tamamlanan doktora tezinin yurtdışı kaynaklarla (Tübingen) zenginleştirilmiş ve geliştirilmiş şeklidir.

(2007) Mehmet Perinçek (Haz.), *Rus Devlet Arşivlerinden 100 Belgede Ermeni Meselesi*, (İstanbul, Doğan, 228 s.).

(2007) Mehmet Serdar Törehan, *Bitlis (1915–1916) Tehcir-İşgal-Göç ve Kurtuluş*, (Bitlis, Bitlis Valiliği, 295 s.). Bu kitapta belgeler Osmanlıca orijinalleriyle basılmıştır.

(2007) Nejla Günay, *Maraş'ta Ermeniler ve Zeytun İsyanları*, (İstanbul, IQ, 414 s.). Ankara'da Gazi Üniversitesinde tarih doktorası olarak yapılan bu çalışmada, Maraş Ermenileri ve Zeytun isyanları 19. yüzyıl sonuna kadar dönemin arşiv belgeleri ışığında incelenmiştir.

(2007) Orhan Sakin, *Ermeni İsyanı Günlüğü 1915/ Osmanlı Arşivlerindeki Yeminli Tanık İfadeleri*, (İstanbul, Ekim, 240 s.).

(2007) Ömer Engin Lütem (Der.), *Ermeni Sorunu: Temel Bilgi ve Belgeler*, (Ankara, ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, 440 s.). ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Direktörü (E) Büyükelçi Ömer Engin Lütem editörlüğünde hazırlanan bu çalışma; Ermeni sorununun tarihi, siyasi ve uluslararası ilişkiler ile hukuki, psikolojik ve sosyolojik boyutlarını inceleyen makalelerle, Sevres ve Lozan Antlaşmasının ilgili maddeleri ve özellikle çeşitli ülkeler parlamentolarının Türkler hakkında aldıkları parlamento kararlarıyla bazı önemli haritalardan oluşmaktadır.

(2007) Ömer Engin Lütem, *Ermeni Terörü*, (Ankara, Asam, 54 s.).

(2007) Ömer Karayumak, *Ermeniler: Ermeni İsyanları-Ermeni Katliamları*, (Ankara, Vadi, 420 s.).

(2007) S. G. Pirumyan, *Diasporadaki Taşnaklar*, (İstanbul, Kaynak, 172 s.).

(2007) Sarkis Terziyan, *Atatürk'ü Anlayamadınız!* (İstanbul, Kardanadam, 141 s.).

(2007) Serdar Sarısır, *Demografik Oyun: Sürgün (1919–1923)*, (İstanbul, IQ, 480 s.).

(2007) Sema Küçüksoz, *Tebe 'a-i Sadıka*, (İstanbul, Tek, 272 s.).

(2007) *Sultan II. Abdülhamid Han'a Yapılan Suikastın Tahkikat Raporu*, (İstanbul, Çamlıca, 256 s.).

(2007) Süleyman Bilgin, Ali Mesut Birinci, Sezgin Demircioğlu, Recep Karacakaya, *Trabzon'da Ermeni Faaliyetleri, 1850–1923*, (Trabzon, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları), 439 + 456 sayfa, iki cilt. Bu çalışmada, Ermeni meselesi hakkında genel bilgiler, 1850–1923 yılları arasında Trabzon'da Ermeni nüfusu; Trabzon'da Ermeni faaliyetlerine karşı alınan tedbirler; İstiklal Savaşında Ermenilerin Trabzon'a yönelik faaliyetleri konularında 168 adet belgenin transkripsiyonları ve tıpkıbasımları yer almıştır.

(2007) Süleyman Yeşilyurt, *Rum ve Ermeni Dönmeler*, (Ankara, Kültür Sanat, 256 s.).

(2007) Tahir Tamer Kumkale, *Diyaspora Ermenilerinin Soykırım Yalanları ve Mücadele Yöntemleri*, (İstanbul, Pegasus, 262 s.).

(2007) Taylan Sorgun, *Halil Paşa, İttihad ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş*, (İstanbul, Kumsaati, 5. baskı, 304 s.). Bu kitap, Halil Paşa'nın anıları ve Taylan Sorgun'un araştırmaları sonucunda ortaya çıkan "belgelere dayanılarak ve bunlara bir üslup verilerek" yazılmıştır.

(2007) Teoman Alpaslan, *Ermeni Soykırımı Dayatması, Kapitülasyonların İntikamı*, (İstanbul, Kum Saati, 232 s.).

(2007) Tuğrul Özcan, *II. Abdülhamid Döneminde Orta ve Doğu Karadeniz'de Meydana Gelen Ermeni Olayları*, (İstanbul, Akis, 135 s.).

(2007) Ulvi Keser, *Kıbrıs Anadolu Ekseninde Ermeni Doğu Lejyonu*, (Ankara, Kıbrıs-Türk Kültür Derneği, 614 s.). Ulvi Keser'in bu incelemesi, Çukurova bölgesinde Fransız Genelkurmayı'nın emir ve komutası altında Türk kuvvetlerine karşı savaşan Ermeni Doğu Lejyonu'nun kuruluşu, gelişimi ve faaliyetleri üzerine çok önemli bilgi ve belgelerden oluşmaktadır.

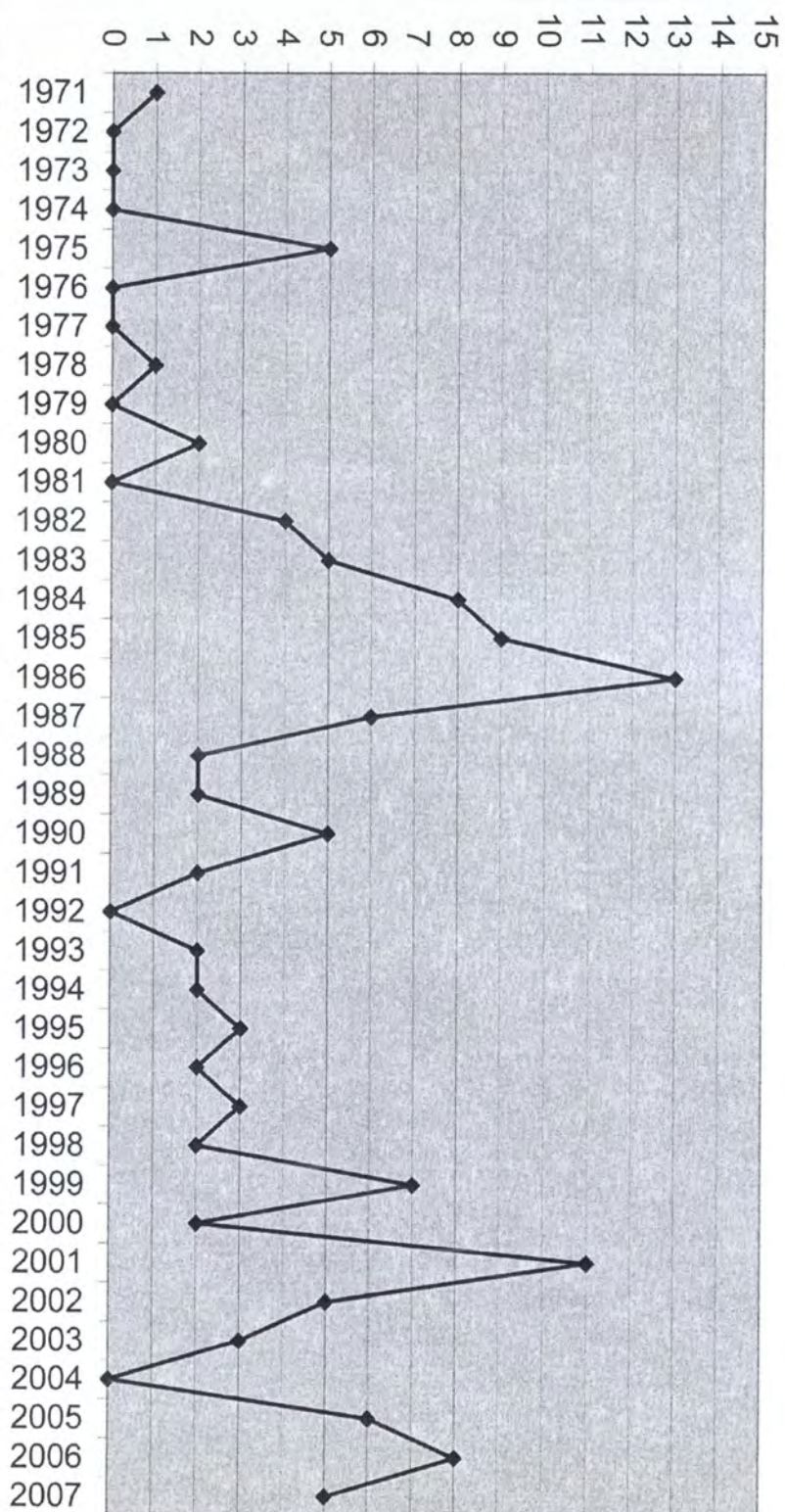
(2007) Vahap Candan (Der.), *Büyük Güçler ve Ermeni Sorunu*, (Ankara, TRT, 274 s.). Bu çalışma, TRT Türkiye'nin Sesi Radyosunda 2003 yılında yayınlanan radyo dizisinin kitabıdır.

(2007) Van'da 1. Dünya Harbinde Ermeni Çetelerinin Katliamına Uğramış Mağdurlar Derneği, *1915 Ermeni Olayları: Van*, (Van'da 1. Dünya Harbinde Ermeni Çetelerinin Katliamına Uğramış Mağdurlar Derneği, 69 s.).

Van'da bir sivil toplum kuruluşu tarafından basımı gerçekleştirilen bu kitap ve CD, 1. Dünya Harbinde Ermeni çetelerinin saldırılarıyla katledilen savunmasız, sivil toplulukların dramını belgelemektedir.

(2007) Yunus Zeyrek, *Bir Dosyayı Kaldırıyorum*, (İstanbul, Kum Saati, 368 s.).

ÖTEKİ DİLLERDE YAYINLAR 1971-2007

V - ÖTEKİ DİLLERDE YAYINLAR (1975–2007)

AÇIKLAMA/ Lozan'dan sonra Türk-Ermeni ihtilafında doğrudan Türk tezini anlatan ve öteki dillerde basılan çalışma sayısı, 1975 yılına kadar yalnızca 1'dir.

Envanterin hazırlanmasında yayın yılı yine künyenin başında yer almış; eserin yayınlandığı yabancı dil veya dillerdeki künyesi ve hemen ardından eğer varsa Türkçe basımın künye bilgileri gösterilmiştir.

(1971) İnanetullah Cemal Özkaya, *Le Peuple Armenien et les Tentatives de Reduire le Peuple Turc en Servitude [Ermeni Halkı ve Türk Halkını Köleliğe İndirme Girişimleri]*, (İstanbul, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Y., 336 s.). Bu çalışmanın öyküsü hayli ilginçtir: 1920'li yılların başında Türk Ocakları'nın aktif bir üyesi olarak, Milli Mücadele'ye katılan İnanetullah Özkaya, Sabiha ve Zekeriya Sertel'lerle birlikte Anadolu'ya silah ve insan kaçıran gizli teşkilatın aktif bir mensubudur.¹⁴⁸

Türk Ocakları'nın bu aktif üyesi, 1952 yılında da hariciyeci İnanetullah Cemal Özkaya olarak, *Osmanlılık İçinde ve Dünya Milletleri Arasında Türk Milleti*, (İstanbul, Ekonomi, 249 s.) adlı çalışmasının önsözünde daha önce Türk-Ermeni ihtilafı üzerine (1947 yılında) Fransızca bir kitap hazırladığı bilgisini şöyle aktarmıştır:

“Ermeni meselesini, Şark meselesinin çerçevesi ve Rusya'nın Ege Denizi, İskenderun ve Basra Körfezleri istikametinde ilerleme emel ve teşebbüsleri dairesi içinde tetkik ederek on dokuzuncu asırla yirminci asrın ilk dörtte birinde gerek bu konuda, gerek başka sebeplerden dolayı Türk Milleti'ne yöneltilmiş olan çeşitli ithamlara karşı Türklüğü müdafaa etmek maksadile, 1947 yılında Fransızca bir kitap yazmışım.”

“Bu eserde, Türk ve yabancı yazarların yukarıda zikredilen mevzulardaki düşünce ve Osmanlı makamlarının o zamanki savunma tarzlarından az çok ayrıldığım için bu defa bastırılması düşünülen bu kitabın münderecatı hakkında Türk okuyuculara sunmak üzere kısa bir önsöz, bir giriş yazısı hazırlamak istedim.”

Diplomat İnanetullah Cemal Özkaya'nın 1952 yılındaki anlatımına göre, daha önce Fransızca olarak hazırlanan kitabın basımından vazgeçilmiştir. 1971 Mayıs ayında basılan bu çalışma (muhtemelen) daha

¹⁴⁸ Sabiha Sertel, *Roman Gibi*, (İstanbul, Ant, 1969), s. 36 ve dn. 1.

önce (1947 yılında) hazırlanan Fransızca kitap olabilir. Kitapta Türk-Ermeni ihtilafının tarihî kökenleri ve gelişimi ile ilgili bilgiler yer almaktadır.

1970'li yıllarda Türk akademisyenler tarafından yabancı arşivlerde yapılan çalışmalarda öncü isimler, Dr. Salahî R. Sonyel ve Dr. Bilâl N. Şimşir'dir. Londra'da Salâhi R. Sonyel ve Bilâl N. Şimşir tarafından gerçekleştirilen titiz çalışmalar sonucunda ciddî bir yayın faaliyeti gözlemlenmektedir.

Yine 1980'lerde Türk Dışışleri'nin desteği ile Prof. Türkkaya Ataöv tarafından hazırlanan 20'den fazla yayın 1983 sonrasında (özellikle İngilizce ve öteki bazı yabancı dillerde de basılmıştır) ayrıca anılmalıdır.

Kolay okunan ve doğru bir imla ile hazırlanmış ve yabancı dillerde Türk tezini savunan literatüre ciddi katkısı olan bu yayınlar şunlardır:

(1975) Ahmet Vefa [Taha Carım], *Truth About Armenians*, (Ankara, 43 s.); Almancası için bkz: [Taha Carım] Ahmet Vefa, *Die Wahrheit über die Armenier*, (Ankara, 1976, 49 s.); Fransızcası için bkz: [Taha Carım] Ahmet Vefa, *La verite sur les Armeniens*, (Ankara, 1976, 57 s.).

(1975) Enver Ziya Karal, *The Armenian Question, 1878-1923*, (Çev. Sekip Engineri), (Ankara, 28 s.); Fransızcası, *La Question Arménienne, 1878-1923*, (Çev. Kaya Dorsan), (Ankara, 29 s.). Türkçesi için bkz: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Meselesi*, (Ankara, Dışışleri Akademisi, 1971, 28 s.).

(1975) [Salâhi R. Sonyel], *Shocking New Documents which Believe the Armenian Claim that Ottoman Government was Responsible for Armenian Tragic Adventure Sixty Years Ago*, (London, Cyprus-Turkish Association,) ?

(1975) Salâhi R. Sonyel, *Greco-Armenian Conspiracy Against Turkey Revived [Türkiye'ye Karşı Ortaya Çıkan Ermeni-Yunan Komplosu]*, (London, Cyprus-Turkish Association, 14+28 s.).

(1978) 70th Anniversary of an Armenian Newspaper: 1908-1979, (Ankara, Press and Information Office, 4 s.).

(1978) Salâhi R. Sonyel, *Displacement of the Armenians Documents/Le Deplacement des Populations Arméniennes Documents/Ermeni Tehciri ve Belgeler*, (Ankara, Baylan, 13+13+11 s.).

(1980) Neşide Kerem Demir, *What History Tells a Mother of a Martyr: Turkey's Armenian Question*, (Ankara, Kuşak, 148 s.); Türkçesi için bkz: *Bir Şehit Anasına Tarihin Söyledikleri: Türkiye'nin Ermeni Meselesi*, (Ankara, Hülbe, 1982, 191 s.).

(1980) *Türk Ermenilerinden Gerçekler/Facts from the Turkish Armenians/Realites Exprimees par les Arméniens Turcs*, (İstanbul, Jamanak, 46+49+47 s.).

(1982) Bilâl N. Şimşir, *The Deportees of Malta and the Armenian Question [Malta Sürgünleri ve Ermeni Meselesi]*, (Ankara, Dış Politika Enstitüsü, 83 s.).

(1982) Bilâl N. Şimşir, *The Genesis of the Armenian Question [Ermeni Meselesinin Başlama Noktası]*, (Ankara, TTK, 24 s.).

(1982) *Setting the Record Straight on Armenian Propaganda Against Turkey*, (Ankara, 13 s.); Fransızcası için bkz: *Mise au point sur la Propagande Arménienne contre la Turquie*, (Ankara, 21 s.); Almancası için bkz: *Armenische Propaganda gegen die Türkei und die Wahrheit*, (Ankara, Institut für Aussenpolitik, 21 s.); Türkçesi için bkz: *Türkiye Aleyhindeki Ermeni Propagandası ve Gerçekler*, (Ankara, 24 s.).

(1982) *The Armenian Issue in Nine Questions and Answers*, (Ankara, Foreign Policy Institute, 39 s.); (1982) Fransızcası için bkz: *Le Problème Armenien: Neuf Questions Neuf Reponses*, (Ankara, Institut de Politique Etrangère, 39 s.); (1982) *Das Armenier Problem in neun Fragen und neun Antworten*, (Ankara, Institut für Aussenpolitik, 39 s.); ve (1982) Türkçesi için bkz: *Dokuz Soru ve Cevapta Ermeni Sorunu*, (Ankara, Dış Politika Enstitüsü, 59 s.).

(1983) *Al-meza'em al-Ermeniyte wa al-Haqa'eg*, (Ankara, Vaqf al-Deyanet al-Turkiyya, 80 s.).

(1983) Justin McCarthy, *Muslims and Minorities: The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*, (New York, London, New York University Press, 248 s.). 1995 yılında basılan Türkçesi için bkz: *Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus: Osmanlı Anadolusu'nun Son Dönemi*, (Çev. İhsan Gürsoy), (Ankara, Genelkurmay, 232 s.). Bu kitabın 1998 yılında bir başka çevirisi için bkz: *Müslümanlar ve Azınlıklar: Osmanlı İmparatorluğu'nda Nüfus ve İmparatorluğun Sonu*, (Çev. Bilge Umar), (İstanbul, İnkılâp, 253 s.).

(1983) Kâmuran Gürün, *Le Dossier Arménien*, Paris, Triangle, 1984 (ve 1985), 360 s.) ve ardından İngilizce (Kâmuran Gürün, *The Armenian File, The Myth of Innocence Exposed*, London, K. Rustem and Weinfeld&Nicolson Ltd, 1985 (ve 2001), 323 s.) olarak başlıca iki batı dilinde yayınlanmıştır.

(1983) Mim Kemal Öke, *The Responses of Turkish-Armenians to the "Armenian Question", 1919-1926*, (İstanbul, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 26 s.).

(1983) Salâhi R. Sonyel, *Hornus-Sonyel Correspondance on the Armenian Question*, (London, Cyprus-Turkish Association, 25 s.).

(1984) *Armenian Terrorism and the Paris Trial/Terrorisme armenienne et procès de Paris*, (Ankara University).

(1984) *Armenians in the Ottoman Empire and Modern Turkey, (1912-1926)*, (İstanbul, Boğaziçi University, 104 s.).

(1984) Türkkaya Ataöv, *A "Statement" Wrongly Attributed to Mustafa Kemal Atatürk [Mustafa Kemal Atatürk'e Atfedilen Yanlış "İfade"]*, (Ankara University Pub., 47 s.).

(1984) Türkkaya Ataöv, *A Brief Glance at the "Armenian Question"* [*"Ermeni Sorununa Bir Bakış"*], (Ankara, TOBB, 48 s.).

(1984) Türkkaya Ataöv, *An Armenian Author on "Patriotism Perverted"* [*"Sapık Yurtseverlik" Üzerine Bir Ermeni Yazar*], (Ankara, Feryal, 25 s.).

(1984) Türkkaya Ataöv, *An Armenian Source: Hovhannes Katchaznonuni* [*Bir Ermeni Kaynağı: Hovhannes Katchaznonuni*], (Ankara, Sistem, 49 s.).

(1984) Türkkaya Ataöv, *Hitler and "the Armenian Question"*, (Ankara, Sistem, 39 s.).

(1984) Türkkaya Ataöv, *The Andonian "Documents" Attributed to Talât Pasha Are Forgeries*, (Ankara, 43 s.). Türkçesi için bkz: *Talât Paşa'ya Atfedilen Andonian "Belgeler"i Sahtedir*, (Ankara, 1984, 43 s.).

(1985) *Armenian Terrorism: A Threat to Peace*, (Antalya, Akdeniz University, 12 s.).

(1985) Bilâl N. Şimşir, *Aperçu historique sur la question arménienne*, (Ankara, Société Turque d'Histoire, 24 s.).

(1985) Kâmuran Gürün, *The Armenian File: The Myth of Innocence Exposed*, (Londra, Lefkoşa, İstanbul, K. Rustem and Brothers, 323 s.). Bu eserin 2001 yılında yeniden basımı yapılmıştır.

(1985) *Terrorist Attack At Orly, Statement And Evidence Presented At The Trial (February 19-March 2, 1985)*, (Ankara University, 1985), 81 s. Türkçesi için bkz: *Orly Saldırısı Davası (19 Şubat-2 Mart 1985), Şahit ve Avukat Beyanları*, (Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 81 s.).

(1985) Türkkaya Ataöv, *A British Report (1895): The Armenians Unmasked* [*Bir İngiliz Raporu (1895): Ermenilerin Maskesi Düşüyor*], (Ankara, Sevinç, 24 s.). Prof. Ataöv'ün İngilizce ve Fransızca (*Un Rapport Anglais (1895): Les Armeniens Demasques*) özet olarak yayımladığı 1895 Sason olaylarından sonra İngiliz Yüzbaşı Norman tarafından yazılan bu raporun tümünün 1993 yılında Yavuz Ercan'ın editörlüğünde basımı için bkz: Yüzbaşı C. B. Norman, *The Armenians Unmasked/Ermenilerin Maskesi Düşüyor*, (Ankara Üniversitesi OTAM, 1993), 165 s.

(1985) Türkkaya Ataöv, *A British Source (1916) on the Armenian Question* [*Ermeni Meselesi Üzerine Bir İngiliz Kaynağı (1916)*], (Ankara, Sistem, 18 s.).

(1985) Türkkaya Ataöv, *An Armenian Falsification* [*Bir Ermeni Tahrifi*], (Ankara, Sevinç, 30 s.).

(1985) Türkkaya Ataöv, *Deaths Caused by Disease in Relations to the Armenian Question*, (Ankara, Sevinç, 16 s.).

(1985) Türkkaya Ataöv, *Documents on the Armenian Question: Forged and Authentic* [*Ermeni Meselesi Hakkında Belgeler: Sahte ve Otantik*], (Ankara, Barok, 28 s.).

(1985) Türkkaya Ataöv, *The Reports (1918) of Russian Officers on Acrocities by Armenians [Rus Subaylarının Ermeni Zulümleri Hakkında Raporları]*, (Ankara, Sistem, 24 s.).

(1986) Erdal İlter, *Armenian Atrocity According to Ottoman and Russian Documents*, (Ankara, TKAE, 93 s.).

(1986) Erich Feigl, *Ein Mythos Des Terrors*, (Salzburg, Edition Zeitgeschichte-Freilassing, 144 s.); İngilizcesi için bkz: *A Myth of Terror*, (Salzburg, Edition Zeitgeschichte-Freilassing, 144 s.) ve Türkçesi için bkz: *Bir Terör Efsanesi* (Çev. Füsun Ant), (İstanbul, Milliyet, 1987, 234 s.).

(1986) Şinasi Orel-Süreyya Yüca, *Affaires Arméniennes, Les "Telegrammes" De Talât Pascha, fait historique ou fiction?* (Triangle, 1986, 270 s.) ve İngilizcesi Şinasi Orel-Süreyya Yüca, *The Talât Pasha Telegrams: Historical Fact or Armenian Fiction?* (London, Rustem, 1986, 276 s.).

(1986) *The Armenian Murders in Our Century*, (Ankara, Anatolia Press Union, 35 s.); aynı yıl basılan Türkçesi için bkz: *Yüzyılımızdaki Ermeni Cinayetleri*, (Ankara, 32 s.).

(1986) Türkkaya Ataöv, *Another Falsification: "Statement" (1926) Wrongly Attributed to Atatürk [Bir Başka Tahrif: Atatürk'ü Atfedilen Yanlış "İfade"]*, (Ankara, Meteksan, ? s.).

(1986) Türkkaya Ataöv, *Armenian Participation in Ottoman Cultural Life [Osmanlı Kültürel Hayatına Ermenilerin Katılımı]*, (Ankara, Sevinç, ? s.).

(1986) Türkkaya Ataöv, *The Ottoman Archives and Armenian Question*, (Ankara, Sistem, 38 s.).

(1986) Türkkaya Ataöv, *The Ottoman Millet System and the Armenians*, (Ankara, Sistem, 20 s.).

(1986) Türkkaya Ataöv, *What Really Happened in Geneva?* (Ankara, Sistem, 26 s.).

(1987) Abdülhaluk Çay, *The Eastern Question: Imperialism and the Armenian Community*, (Ankara, TKAE, 190 s.).

(1987) *Armenian Allegations: Myth and Reality, A Handbook of Facts and Documents*, (Washington DC, Assembly of Turkish-American Association, 174 s.).

(1987) Salâhi R. Sonyel, *Armenians Terrorism: A Menace to the International Community [Ermeni Terörizmi: Uluslararası Topluluğa Tehdit]*, (London, Cyprus-Turkish Association, 47 s.).

(1987) Salâhi R. Sonyel, *The Ottoman Armenians: Victims of Great Power Diplomacy [Osmanlı Ermenileri: Büyük Güçler Diplomasisinin Kurbanları]*, (London, Rustem, 426 s.).

(1987) *The Armenian Issue*, (Toronto, The Federation of Canadian-Turkish Associations, 72 s.).

(1987) *The Myth of Massacre*, (Ankara, Anatolia Press Union, 54 s.); aynı yıl basılan Türkçesi için bkz: *Katliam Efsanesi*, (Ankara, 54 s.).

(1988) Esat Uras, *The Armenian In History And The Armenian Question*, (İstanbul, Documentary Publications, 1048 s.).

(1988) Mim Kemal Öke, *The Armenian Question (1914-1923)*, (London, Rustem, 295 s.). Türkiye'deki İngilizce basım için bkz: (Ankara, TTK, 2001, 297 s.). Bu yapının Türkçe basımı için bkz: Mim Kemal Öke, *Ermeni Meselesi, 1914-1923*, (İstanbul, Aydınlar Ocağı, 1986, 362 s.), (Ankara, TTK, 1991, 303 s.) ve Mim Kemal Öke, *Yüzyılın Kan Davası, Ermeni Sorunu, 1914-1923*, (İstanbul, Aksoy, 2000, 351 s.).

(1989) *The Curtain of Fear*, (Ankara, 52 s.); Türkçesi için bkz: *Korku Perdesi*, (Ankara, 1989, 56 s.).

(1989) Justin McCarthy and Caroline McCarthy, *Turks and Armenians: A Manual on the Armenian Question*, (Washington, Assembly of Turkish American Committee on Education, 139 s.). Rusçası için bkz: *Turki i Armyane: Rukovodstvo po armyanskomu voprosu [Türkler ve Ermeniler: Ermeni Sorunu Kılavuzu]*, (Bakü, 1996).

(1990) Atilla Köymen, *Allegations of 'Armenian Genocide' and Realities in Archives*, (Ankara, 40 s.); Türkçesi için bkz: *'Ermeni Soykırımı' İddiaları ve Arşivlerdeki Gerçekler*, (Ankara, 1990, 38 s.).

(1990) Gönül Öney, *The Church of Akdamar (Aght'amar)*, (Ankara, Ministry of Culture, 73 s.); Türkçesi için bkz: Gönül Öney, *Akdamar Kilisesi*, (Ankara, Kültür Bakanlığı, 1989, 73 s.).

(1990) Heath W. Lowry, *The Story Behind Ambassador Morgenthau's Story*, (İstanbul, ISIS, 90 s.). Bu muhteşem çalışmanın 1990 ve 2001 yıllarında Fransızca basımları için bkz: *Les Dessous des Memories de l'Ambassadeur Morgenthau*, (Çev. Semira Benameur), (İstanbul, ISIS, 96 s.) ve 1991 yılında Türkçe basımı için bkz: *Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü'nün Perde Arkası*, (İstanbul, İSİS, 85 s.).

(1990) Ramazan Korkmaz, *The Armenian Questions in General and the Armenian Atrocity in Çıldır as Narrated by Living Eye Witnesses*, (Ankara, Kök, 25 s.). Türkçesi için bkz: *Genel Olarak Ermeni Sorunu ve Canlı Kaynaklardan Çıldır'da Yapılan Ermeni Mezalimi*, (Ankara, Kök, 1990), s. 23.

(1990) Şinasi Orel, *An Examination of Armenian Charges for the Pre-1914 Period in Light of Documentary Avidence*, (İstanbul, 28 s.).

(1991) Azmi Süslü (Haz.), *Massacres by the Armenians Against the Turcs*, (Ankara, Kök, 83 s.); Azmi Süslü (Haz.), *Ermenilerin Türklere Yaptıkları Katliamlar*, (Ankara, TİTE, 1986, 99 s.). Bu yayın, Rus General Mayevski'nin Petersburg'da Rusça ve Fransızca olarak iki dilde basılan kitabından İngilizceye ve Türkçeye aktarılmıştır: *Les Massacres d'Armenie-*

Statistique des Provinves de Van et de Bitlis, (Petersburg, l'imprimerie Militaire, 1916, 96 s.).

1997 yılında yine Rus General Mayevski'nin daha önce "ancak özel bazı şahıslar için" basılan kitabının 1911 tarihli Mehmet Sadık tercümesinin tam metin çevrim yazısı Abdullah Varlı tarafından günümüz Türkçesinde yayınlanmıştır. Emekli İmam Haydar Varlı'nın bu çevrim yazı basımı için bkz: V. T. Mayevsry, *19. Yüzyılda Kürdistan'ın Sosyo-Kültürel Yapısı: Kürt-Ermeni İlişkileri*, (Ankara, Sipan, 360 s.).

1911 yılında Binbaşı Mehmet Sadık tarafından tercüme edilen bu raporun Rusça aslı az sayıda basılmış ve Rus devlet yetkililerine sunulmuştur. Ermeni meselesi ve terörü ile ilgili yerinde yapılan gözlemlere dayalı olabildiğince nesnel bir belgedir. Osmanlı hükümeti, dönemin genelkurmay istihbaratında görevli Mehmet Sadık Bey'e bu raporu tercüme ettirmiştir.¹⁴⁹ Azerbaycan'da 1994 yılında Neriman Hasanaliyev, *Rusya'nın Van ve Erzurum'daki Başkonsolosu Mayevski'nin Hatıraları*, (Şark-Garp, ? s.) adıyla Azeri Türkçesi'nde Mayevski'nin kitabını yayınlamıştır. Aynı yıl, Dr. Enver Uzun tarafından bu yayının bazı kısımları Türkiye Türkçesi'ne aktarılmıştır bkz: *Rusya'nın Van ve Erzurum'daki Başkonsolosu Mayevski'nin Hatıraları*, (Trabzon, Türk Ocakları, 35 s.). Mehmet Sadık tercümesinden yapılan basımlar için bkz: Hamit Pehlivanlı (Haz.), *Rus General Mayevski'nin Doğu Anadolu Raporu*, (Van Belediyesi, 1997, 210 s.) ve Eyüp Şahin (Haz.), *Yabancı Gözüyle Ermeni Meselesi*, (Ankara, Emniyet Genel Müdürlüğü, 155 s.). Bu yayının askerî coğrafya ve nüfusla ilgili istatistikleri son iki çevrim yazı basımında yer almamaktadır. Kitabın Rusça orijinal adının tercümesi *Van-Bitlis Vilayetleri Askerî İstatistikleri* olarak Mehmet Sadık tarafından korunduğu halde, Türkçe çevrim yazıların bütün basımlarında değiştirilmiştir. Rusça aslından 1911 yılında tercüme edilen bu rapor dört ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm coğrafya ile ilgilidir. Askerî coğrafya açısından önemli bilgileri içermektedir. İkinci bölümde Doğu Anadolu'nun etnik yapısı hakkında bilgiler vardır. Üçüncü bölümde, hane miktarına göre nüfus hesaplamaları ve 1894 Sason İsyanı hakkında bilgiler bulunmaktadır. Dördüncü bölümde ise, Van ve Bitlis vilayetleri dâhilinde bulunan bazı kaza ve nahiyelere bağlı köylerin etnik yapısı, nüfusu hakkında hazırlanmış cetveller vardır.

(1991) Azmi Süslü (Haz.), *Russian View on the Acrocities, Committed By The Armenians Against The Turks*, (Ankara, Kök, 165 s.). Türkçesi için bkz: *Ruslara Göre Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim*, (Ankara Üniversitesi B., 155 s.). Bu kitap, 1916 yılı ve sonrasında Osmanlı

¹⁴⁹ Hamit Pehlivanlı, "Mehmed Sadık (Tanşu) Bey", *Bilge*, Sayı 30, (Güz, 2001), ss. 28-29.

Hükümeti, Osmanlı Genelkurmay Başkanlığı ve Millî Kongre yayınlarında yer alan ve Türklere yönelik Ermeni katliamlarını anlatan Rus belgelerinin İngilizce, Türkçe çevirileri ve Rusça tıpkıbasımlarından oluşmaktadır.

(1993) Yavuz Ercan (Ed.), *Ermenilerin Maskesi Düşüyor (The Armenians Unmasked)*, (Ankara Üniversitesi OTAM, 165 s.).

(1993) [Ertuğrul Zekai Ökte], *Le Massacre*, (İstanbul, Centre de Recherche d'Istanbul, 176 s.). Bu kitap, Fransızca, İngilizce, Almanca, Rusça, Arapça ve Türkçe olarak basılmıştır.

(1994) Azmi Süslü and Others, *Armenians Massacres in Van, Bitlis, Muş, and Kars Interview with Witnesses*, (Ankara, Kök, 176 s.); Fransızcası için bkz: Azmi Süslü et etc., *Genosides Commis par les Arméniens a Van, Bitlis, Muş et Kars-Interview des Temoins Vivants*, (Ankara, Kök, 1994, 186 s.) ve Türkçesi için bkz: *Van, Bitlis, Muş ve Kars'taki Ermeni Katliamları-Gazilerle Mülakat*, (Van Yüzüncüyıl Üniversitesi, 1994, 184 s.).

(1994) Azmi Süslü, *Armenians and the 1915 Event of Displacement*, (Ankara, Yüzüncüyıl University, 200 s.), (1999, Ankara, Kök, 225 s.); Türkçesi için bkz: Azmi Süslü, *Ermeniler ve Tehcir Olayı*, (Ankara, Yüzüncüyıl Üniversitesi, 1990, 244 s.).

(1994) *International Symposium on the Our Recent History of Van*, (Van Yüzüncü Yıl University, 402 p.). Türkçesi, *Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu*, (Van Yüzüncüyıl Üniversitesi, 1990, 406 s.).

(1994) *Kars and Eastern Anatolia in the Recent History of Turkey*, (Erzurum Atatürk University, 417 p.); Türkçesi, *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu*, (Erzurum Atatürk Üniversitesi, 1992, 457 s.).

(1995) *Armenians in the History of Turks, Basic Text Book*, (Kars Kafkas University, 310 s.).

(1995) Justin McCarthy, *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922*, (Princeton, NJ, Darwin Press, 368 s.).

(1995) Kemal Beydilli, *Recognition of the Armenian Catholic Community and the Church in the Reign of Mahmud II (1830) [II. Mahmud Devrinde Katolik Ermeni Cemaati ve Kilisesi'nin Tanınması (1830)]*, (Cambridge, Harvard University, 298 s.).

(1996) *A Turning Point in the History of Armenia*, (Ankara, Turkish Democracy Foundation, 54 s.).

(1996) Yasin Aslan, *A Turning Point in the History of Armenia*, (Ankara, Turkish Democracy Foundation). Türkçesi için bkz: Yasin Aslan, *Ermenistan Tarihi Yol Ayrımında*, (Ankara, Türk Demokrasi Vakfı, 50 s.).

(1997) *Armenian Atrocities and Terrorism: Testimonies of Witnesses*, (Washington DC, The Assembly of Turkish American Association).

(1997) M. Fahrettin Kırzioğlu, *Armenians Acts of Cultural Terrorism*, (Ankara, İğdir-Azerbaycan Türkleri Kültür Derneği, 44 s.).

(1997) Türkkaya Ataöv, 'The Armenian Question' Conflict, Trauma&Objectivity, [Ermeni Sorunu: Anlaşmazlık, İncinme ve Tarafsızlık], (Ankara, Ministry of Foreign Affairs, Center for Strategic Research, 48 s.). Bu yayının ikinci baskısı aynı kurum tarafından 1999 yılında yapılmıştır.

(1998) *Allegations Arméniennes et Faits Historiques (Dix Questions-Dix Reponses/Procès de L'Attentat d'Orly, Déclaration des Universitaires*, (Ankara, Centre de Recherches Stratégiques, 72 s.).

(1998) *Armenian Claims and Historical Facts, Ten Questions-Ten Answers/The Orly Trial, Declaration Made by American Academicians*, (Ankara, Center for Strategic Research, 70 s.); Türkçesi için bkz: *Ermeni İddiaları ve Tarihî Gerçekler/On Soru-On Cevap/Orly Saldırısı Davası/Amerikalı Bilim Adamlarının Açıklamaları*, (Ankara, Stratejik Araştırmalar Merkezi, 72 s.).

(1999) *Armenian Acrocities/A Compilation of View*, (Ankara, Ministry of Foreign Affairs, 48 s.).

(1999) Cezmi Yurtsever, *The 311 Legacies of the Zeitoun Armenians*, (Ankara, Kök, 54 s.); (1999) Türkçesi için bkz: Cezmi Yurtsever, *Zeytinlu'nun 311 Mirası*. (Ankara, Kök, 2. Basım, 54 s.).

(1999) Erdal İlter, *Armenian and Russian Oppressions (1914-1916), Testimonies of Witnesses*, (Ankara, Kök, 203 s.); (1999) Türkçesi için bkz: *Ermeni ve Rus Mezalimi (1914-1916), Tanık İfadeleri*, (Ankara, Kök, 199 s.).

(1999) Erdal İlter, *Armenian Church and Terrorism*, (Ankara, Kök, 167 s.); Türkçesi için bkz: *Ermeni Kilisesi ve Terör*, birinci basım (Ankara Üniversitesi OTAM, 1996, 175 s.), ikinci basım (Ankara, Kök, 1999, 170 s.), üçüncü basım (Ankara, Turhan, 2007, 152 s.).

(1999) M. Fahrettin Kırzioğlu, *Atrocities Committed by the Armenians in Kars and Its Vicinity*, (Ankara, Kök, 129 s.); Türkçesi için bkz: (1999) *Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918-1920)*, (Ankara, Kök, 2. basım, 135 s.). Yapıtın birinci basımı 1970 yılında Kars Turizm ve Tanıtma Derneği tarafından yapılmıştır (135 s.).

(1999) Mecbure Eroğlu, *Armenian Issue, According to the Russian Documents in the Archive of the Turkish Revolution History*, (Ankara, Kök, 123 s.); (1999) Türkçesi için bkz: *Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivinden Rusça Belgelere Göre Ermeni Meselesi*, (Ankara, Kök, 110 s.).

(1999) Yusuf Ziya Bildirici, *The Massacres the Armenian Committed in Adana Province and the French-Armenian Relations*, (Türkçesi) *Adana'da Ermenilerin Yaptığı Katliamlar ve Fransız Ermeni İlişkileri*, (Ankara, Kök, 237 ve 287 s.).

(2000) Musa Şaşmaz, *British Policy and the Application of Reform for the Armenians in Eastern Anatolia (1877-1897)*, [İngiliz Politikası ve Doğu Anadolu'da Ermenilere Uygulanan Reform], (Ankara, TTK, 306 s.).

(2000) Salâhi R. Sonyel, *The Great War and The Tragedy of Anatolia, Turks and Armenians in the Maestrom of Major Powers*, (Ankara, TTK, 220 s.).

(2001) *Armenian Allegations/An Assessment*, (İstanbul, Foundation for the Middle East and Balkans Studies (OBİV), 45 s.).

(2001) *Aspirations et Assignments Révolutionnaires des Comités Arméniens avant et après la proclamation de la Constitution Ottomane*, (Ankara, 2nd edition, 416+146 s.).

(2001) Hüsametdin Yıldırım, *Armenian Claims and Realities*, (Ankara, Sistem, 172 s.). Türkçesi için bkz: Hüsametdin Yıldırım, *Ermeni İddiaları ve Gerçekler*, (Ankara, Sistem, 2000, 181 s.).

(2001) İsmail Özçelik, *The Armenian Allegations and Facts*, (Ankara, Türkar, 90 p.); Türkçesi için bkz: İsmail Özçelik, *Ermeni İddiaları ve Gerçekler*, (Ankara, Türk Metal Sendikası, 2001, 89 s.).

(2001) Justin McCarthy, *Kurbanlar ve Şefkatli İnsanlar/Victims and Charitable Men*, (Isparta, Süleyman Demirel Üniversitesi, 57 s.).

(2001) Recep Karacakaya, *A Chronology of the Armenian Problem with a Bibliography (1878–1923)*, (Ankara, Turkish State Archives, 2002, 259 s.). Türkçe basımı için bkz: Recep Karacakaya, *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878–1923)*, (Ankara, Devlet Arşivleri, 261 s.). 2005 yılında bu yayına “kronoloji” dışında “kaynakça” da eklenmiştir bkz: Recep Karacakaya, *Ermeni Meselesi Kronoloji ve Kaynakça*, (İstanbul, Gökkuşbu, 471 s.).

(2001) Salâhi R. Sonyel, *Turkey's Struggle for Liberation and the Armenians [Türkiye'nin İstiklal Mücadelesi ve Ermeniler]*, (Ankara, Center for Strategic Research Studies, 247 s.).

(2001) Sedat Laçiner, *Turkey and the World, A Complete English Bibliography of Turkey and Turks*, (İstanbul, Kaknüs) ss. 369–378 arasında ilgili kaynaklara yer verilmiştir.

(2001) *The Other Faces of the Armenian Issue, Disguised by Lies, Calumnies and Forgery*, (Ankara, Mustafa Kemal Society, 66 s.); Almancası, *Verleumdung-und Betrugverhüllte Seiten der Armenischen Frage*, (Ankara, Mustafa Kemal Society, 70 s.); Türkçesi, *Tarihin ve Gerçeklerin Işığında Ermeni Sorunu*, (Ankara, Mustafa Kemal Derneği, 70 s.).

(2001) Türkkaya Ataöv (Ed.), *The Armenians in the Late Ottoman Period*, (Ankara, The Grand National Assembly of Turkey, 373 s.); (2002) Türkçesi için bkz: *Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler* (Ed. Türkkaya Ataöv), (Ankara, TBMM, 343 s.).

(2002) İbrahim Kaya and Sedat Laçiner, *Armenian Issue and the Jews*, (Ankara, London, New York, Institute for Armenian Research (IFAR), 46 s.).

(2002) İsmet Binark (Ed.) *Archive Documents About the Acrocities and Genocide Inflicted Upon Turks by Armenians*, (Ankara, Grand National Assembly of Turkey, 156 s.).

(2002) İsmet Binark (Ed.), *Unfounded Armenian Allegations and the Acrocities that had been Perpetrated Towards the Turks by the Armenians (brought to light with archival documents and photos of the facts)*, (Ankara Chamber of Commerce, 332 s.). Türkçe basımı için bkz: İsmet Binark, *Asılsız Ermeni İddialarının ve Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim/Türk'ün Mavi Kitabı*, (Ankara Ticaret Odası, 2005, 342 s.).

(2002) Muammer Demirel (Ed.) *British Documents on Armenians (1896–1918)*, (Ankara, Yeni Türkiye, 703 s.). Bu kitap, İngilizce-Türkçe olarak hazırlanmıştır.

(2002) Yusuf Halaçoğlu, *Facts on the Relocation of Armenians (1914–1918)*, (Ankara, TTK, 137 s.); 2007 yılında bu kitabın Almanca basımı için bkz: Yusuf Halaçoğlu, *Die Armenierfrage*, (Wieser, 132 s.). Türkçe basımı için bkz: Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914–1918)*, (Ankara, TTK, 2001, 107 s.).

(2003) Kamer Kasım-Sedat Laçiner (Ed.), *The Armenian Diaspora: In France, the United Kingdom, Germany and Australia*, (Ankara, ASAM, 91 s.).

(2003) Petros Albertyan, *Hard Times-Bitter Migration (Memoirs of an Armenian Family)*, (Ankara, ASAM, 39 s.).

(2003) Sedat Laçiner, *The Armenian Issue and the Jews*, (Ankara, ASAM, 66 s.).

(2003) Şeref Ünal, *Der Prozess Gegen Den Morder Von Talaat Pascha (Salomon Teilirian), Berlin, 2–3 Juni 1921*, (Ankara, Özel yayın, 90 s.). Türkçesi için bkz: Şeref Ünal, *Salomon Teilirian Davası –Talât Paşa Suikastı-* (Ankara, Ufuk Üniversitesi, 2004, 91 s.). Prof. Dr. Şeref Ünal'ın bu incelemesi İngilizce basımı için bk: Şeref Ünal, *Trial of Salomon Teilirian: Assassination of Talat Pasha, Berlin 2–3 June 1921*, (New York, Okey Enterprises, 2007), 41 s.

(2005) Guenter Lewy, *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey: A Disputes Genocide*, (Utah, Salt Lake City, University of Utah Press, 416 s.).

(2005) H. Basri Danışman, *An Armenian Question...? Let's Consider...!*, (İstanbul, Harp Tarihi Araştırma Grubu, 46 s.).

(2005) Mustafa Öztürk, *Le Pouvoir Du Lobbie, les massacres perpetres par les Armeniens en Asie Mineure, Chypre et en Azerbaijan*, (İstanbul, Belge, 161 s.).

(2005) Robert F. Zeidner, *The Tricolor Over the Taurus, The French in Cilicia and Vicinity, 1918–1922*, (Ankara, TTK, 368 s.).

(2005) Salâhi R. Sonyel, *The Turco-Armenian Imbroglia*, (London, Cyprus-Turkish Association, 244 s.). Bu yayının Türkçesi için bkz: Salâhi R. Sonyel, (Çev. Hasan Ünal), *Türk-Ermeni Çıkmazı, Barışma Ümitleri*, (Ankara, Kıbrıs Türk Cemiyeti Y., [2007], 253 s.).

(2005) Şahin Ali Söylemezoğlu, *Die andere Seite der Medallie*, (Köln Önel Verlag, 317 s.).

(2006) Ahmet Akter, *Ermeni Sorunu*, (Ankara, ATASE-SAREM, 11+11 s.). Ermeni sorununun gelişimi üzerine hazırlanan bu kitapçık, Türkçe ve İngilizce olarak basılmıştır.

(2006) Alperen Çelik, *Die Tragödie des Armenischen Volken, 1915–1918*, (Würzburg, Alp-Media, 119 s.).

(2006) Arslan Terzioğlu, *The Armenian Deportation Based on National and Foreign Sources of Information [Yerli ve Yabancı Kaynaklar Işığında Ermeni Tehciri Sorunu]*, (İstanbul, TÜDAV, 64 s.).

(2006) Aziz Akgül, *Armenian Issue and Truths/Question armenienne et les verites/Armenierfrage und Wirklichkeiten/Ermeni Meselesi ve Doğrular*, (Ankara, TİSVA, 33 s.). İngilizce, Fransızca, Almanca ve Türkçe olarak basılan bu kitapçık, NATO Parlamenter Asamblesi'nin Paris'te yapılan 26–30 Mayıs 2006 tarihli oturumları için hazırlanmıştır.

(2006) Cem Özgönül, *Der Mythos Eines Völkermordes*, (Köln, Önel Verlag, 317 s.).

(2006) Erich Feigl, *Schubumkehr! Armenische Mythomanie und Die Wahrheit, Eine Dokumentation*, (Erich Feigl, 21 s.).

(2006) Justin McCarthy, Esat Arslan, Cemalettin Taşkiran, Ömer Turan, *The Armenian Rebellion at Van*, (University of Utah Press, 296 s.).

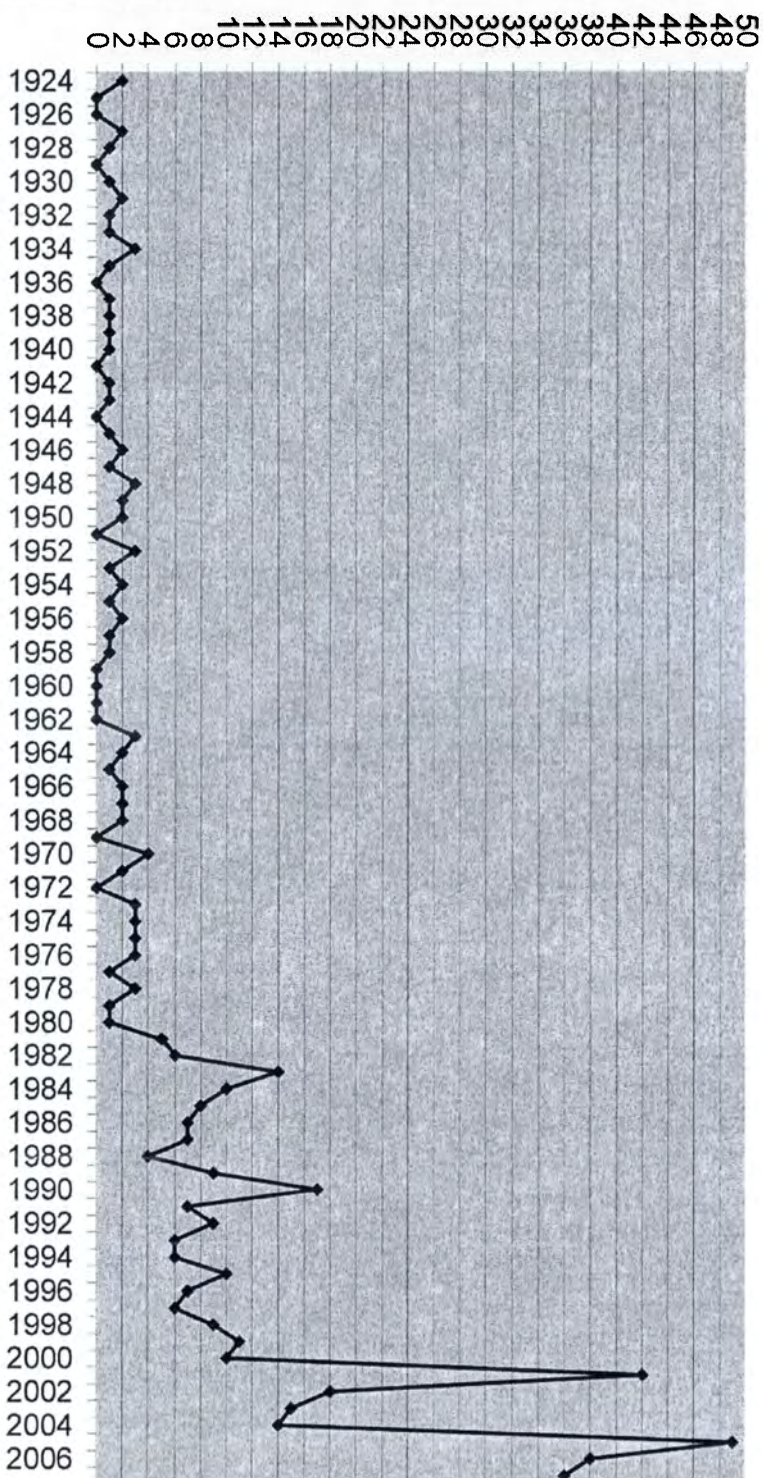
(2007) Ersin Arioğlu, "An Appeal to Reason" On House Resuliton – 106", Prepared by Dr. Ersin Arioğlu for meeting with the House Representatives, Washington DC, 11–18 March 2007. Türkçesi için bkz: ABD Temsilciler Meclisi'nin 106 Sayılı Kararı İçin "Sağduyu'ya Çağrı", Dr. Ersin Arioğlu'nun ABD Temsilciler Meclisi Üyeleri ile Yaptığı Toplantılarda Kullandığı Sunu Metnidir. Washington DC, 11–18 Mart 2007. (Metin 11 sayfa ve 4 ekten oluşmaktadır).

(2007) Haluk Selvi, *Armenian Question from the First World War to the Treaty of Lausanne*, (Sakarya University, 238 s.). Bu kitabın Türkçe basımı için bkz: *Birinci Dünya Savaşından Lozan'a Ermeni Sorunu*, (Sakarya Üniversitesi, 2004, 241 s.).

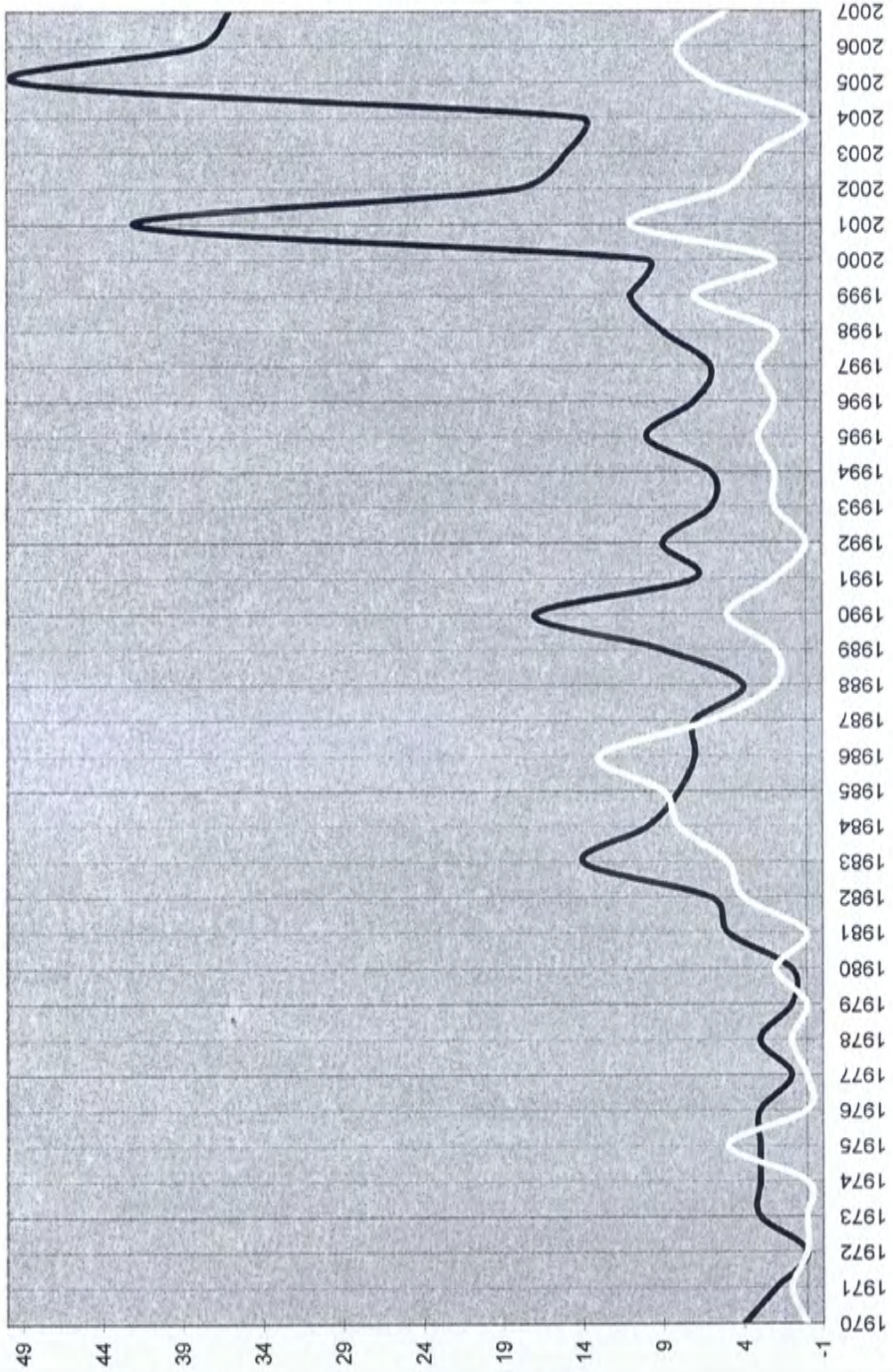
(2007) Hikmet Özdemir, *1915 Tartışılırken Gözden Kaçırılanlar "Issues Missed in the 1915 Armenian Debate"*, (Ankara, Genelkurmay Y., 31+39 s.). Ankara'daki yabancı askerî ataşelere 27 Mart 2007 günü verilen İngilizce konferansın Türkçe ve İngilizce basımıdır.

(2007) Hikmet Özdemir-Yusuf Sarıay (Ed.), *Turkish-Armenian Conflict/Documents* (Ankara, TBMM, 648 s.). Bu kitapta Türk askerî ve sivil arşivlerindeki orijinal belgelerin tıpkıbasımları ile Türkçe ve İngilizce çevirileri yer almıştır.

TÜRKÇE YAYINLAR 1924-2007

TÜRKÇE VE ÖTEKİ DİLLERDE YAYINLAR 1970-2007

VI – SONSÖZ

“Tarih, ilerisini göremeyenler için acımasızdır.”

Leon Caetani'nin *İslâm Tarihi*, (İstanbul, Tanin M., 1924, 5. Cilt, s. 68) adlı eserinde yer alan bu cümle, Atatürk tarafından mavi kalemle çizilmiş ve yanına “çok önemli” olduğunu belirtmek için iki çarpı işareti konulmuştur.¹⁵⁰

1974 yılında *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*'nde Turgut Işıksal, “Tarihimizde Ermeni Propagandaları ve Osmanlı Aydınlarının Bir Karşı Koyma Modeli” başlıklı incelemesinde önemli bir saptamada bulunmuştur:

“Birçok Osmanlı aydını gelen felâketleri görmüşler, buna karşı koymanın yollarını aramışlardır. Sonunda karşı propaganda ve karşı koyma yeterli olamadığı için bu vatanseverlerin önlerinde tek bir yol kalmış ve savaş meydanlarında ölmüşlerdir.”¹⁵¹

Türkiye'nin modern tarihinde “şark meselesi” diye bilinen “büyük oyun” hangi aşamasındadır ve bundan sonra neler olabilir sorusu stratejik anlamda tartışılmalı ve buna karşı millî önlemler çok katı bir şekilde uygulanmalıdır.

Unutulmasın ki, intikam amacıyla tarihte bir olayın nasıl çarpıtıldığını dünyaya kanıtlamak; alçakça saldırıya maruz bırakılan bu onurlu milletin kendi evlatlarının sorumluluğundadır.

¹⁵⁰ Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar, Cilt 4, s. 184 ve 185.

¹⁵¹ Turgut Işıksal, “Tarihimizde Ermeni Propagandaları ve Osmanlı Aydınlarının Bir Karşı Koyma Modeli”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 77–78 (Şubat-Mart 1974), s. 21.

VII – KAYNAKLAR

Arşivler:

Cumhurbaşkanlığı Atatürk Arşivi.

Cumhurbaşkanlığı İsmet İnönü Arşivi.

Prof. Hikmet Özdemir Arşivi.

Özel Görüşmeler:

(E) Büyükelçi Ömer E. Lütem ile Görüşme, 6 Temmuz 2006, Saat 16.00–20.00, ASAM, Ankara.

(E) Tuğgeneral Abdullah Öztekin ile Görüşme, 12 Temmuz 2006, Saat: 15.00–16.00, TTK, Ankara.

(E) Büyükelçi Bilâl N. Şimşir ile Görüşme, 4 Nisan 2007, Saat 20.00-21.30, Onbirinci Askerî Tarih Sempozyumu, Askerî Müze, İstanbul.

Makaleler ve Kitaplar (ilk harfe ve ilk ada göre alfabetiktir):

“Amerikan Arşivlerinde Türkiye İle İlgili Önemli Belgeler”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 59 (Ağustos 1972).

A[tıf] Erçikan, *Tarihte Türk-Ermeni Münasebetleri*, (Ankara, Genelkurmay Y., 1949).

Abdullah Yaman, *Ermeni Meselesi ve Türkiye*, (İstanbul, Otağ Y., 1973).

Ahmet Bedevî Kuran, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, (İstanbul, Çeltüt, 1959).

Ahmet Zeki İzgöer, “Önsöz”, *Cemal Paşa, Hatırat, 1913–1922*, (İstanbul, Nehir, 2006).

Ali Kemalî Aksüt, *Erzincan*, (İstanbul, Resimli Ay, 1932).

- Alpay Kabacalı, “Cemal Paşa ve Anıları”, *Cemal Paşa, Hatıralar*, (Haz. Alpay Kabacalı), (İstanbul, İş Bankası Y., 2001).
- Asım Us, “Ankara-Erivan”, *Kurun*, 21 Temmuz 1935’ten: *Ayın Tarihi*, 20 (Ağustos 1935).
- Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, (Ekim 1967-Mart 1968) ilk 6 sayı.
- Bilâl N. Şimşir, *Şehit Diplomatlarımız I*, (Ankara, Bilgi K., 2000).
- Birinci Türk Dili Kurultayı*, (İstanbul, Devlet M., 1933).
- Candan Badem, *Türk-Ermeni Sorunu Bibliyografyası, Kitaplar, Makaleler, Tezler*, (İstanbul, Aras, 2007).
- Cemal Kutay, *Talât Paşa’nın Gurbet Hatıraları I*, (İstanbul, Kültür Y., 1983).
- Cemal Kutay, *Talât Paşa’nın Gurbet Hatıraları III*, (İstanbul, Kültür Y., 1983).
- Cemal Paşa, *Hatıralar* (Haz. Alpay Kabacalı), (İstanbul, İş Bankası Y., 2001).
- Cemal Paşa, *Hatıralar*, (İstanbul, Çağdaş Y., 1977).
- Cihan Yamakoğlu, *M. Esat Bozkurt*, (Ankara, Kültür Bakanlığı Y., 1987).
- Doğan Uluç, “24 Nisan’ı Dışlayalım mı?”, *Hürriyet-Pazar*, 30 Nisan 2006.
- Doğu Perinçek, “Sunuş”, *Talât Paşa, Hatıralarım ve Müdafaa*, (İstanbul, Kaynak Y., 2006).
- Ekrem Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, (İstanbul, Net Y., 3. Basım, 1990).
- Ercan Çitlioğlu, *Ölümcül Tahterevallı Ermeni ve Kürt Sorunu*, (Ankara, Destek Y., 2007).
- Erdal İlter, “Geç Kalmadık”, *Türk Yurdu*, 226 (Haziran 2006).
- Erdal İlter, *Türk-Ermeni İlişkileri Bibliyografyası*, (Ankara, TTK Y., 2004).

- Erel Tellal, “SSCB’nin Türkiye’den İstekleri: Soğuk Savaş Sonrası Bir Değerlendirme”, *Prof. Dr. Cevat Geray’a Armağan*, (Ankara, Mülkiyeliler Vakfı Y., 2001).
- Eremya Çelebi Kömürcüyan, *İstanbul Tarihi*, (İstanbul Edebiyat Fakültesi Y., 1952).
- Esat Uras, “Önsöz”, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, (Ankara, Yeni Matbaa, 1950).
- Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, (İstanbul, Belge Y., 1976).
- Galip Kemalî Söylemezoğlu, *Başımıza Gelenler*, (İstanbul, Kanaat K., 1939).
- Galip Kemalî Söylemezoğlu, *Yok Edilmek İstenen Millet*, (İstanbul, Selek Y., 1957).
- Galip Kemalî Söylemezoğlu, *Hariciye Hizmetinde 30 Sene, IV. Cildin Son Kısım*, (İstanbul, Maarif B., 1955).
- Hakkı Uyar, *Mahmut Esat Bozkurt*, (İstanbul, Büke Y., 2000).
- Haldun Derin, *Çankaya Özel Kalemimi Anımsarken (1933–1951)*, (İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Y., 1995).
- Hamit Pehlivanlı, “Mehmed Sadık (Tanşu) Bey”, *Bilge*, Sayı 30, (Güz, 2001).
- Hikmet Özdemir, “Uluslararası İhtilafların Çözümünde Arşivlerin Rolü”, *Uluslararası Türk Arşivleri Sempozyumu, 17-19 Kasım 2005, İstanbul*, (Ankara, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Y., 2006), Ayrı basım.
- Hikmet Özdemir, *1915 Tartışılırken Gözden Kaçırılanlar*, (Ankara, Genelkurmay Y., 2007).
- Hikmet Özdemir, *Arnold Toynbee’nin Ermeni Sorununa Bakışı*, (Ankara, TÜBA, 2005).
- Hikmet Özdemir, *Üç Jöntürk’ün Ölümü: Talat, Cemal, Enver*, (İstanbul, Remzi K., 2007).

- Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, (Konya, Selçuk Y., 1966).
- Hüseyin Cahit Yalçın, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları*, (Haz. Osman Selim Kocahanoğlu), (İstanbul, Temel Y., 2002).
- Hüseyin Cahit Yalçın, *Talât Paşa*, (İstanbul, Yedigün N, 1943).
- Ida A. Pratt, *Armenia and The Armenians, A List Of References In The New York Public Library*, (New York, 1919).
- İlhan Tekeli-Selim İlkin, “Kurtuluş Savaşı’nda Talât Paşa ile Kemal Paşa’nın Mektuplaşmaları”, *Belleken*, Cilt XLIV, Sayı 174 (Nisan 1980).
- İnayetullah Cemal Özkaya, *Osmanlılık İçinde ve Dünya Milletleri Arasında Türk Milleti*, (İstanbul, Ekonomi M., 1952).
- İnci Enginün, “Cemal Paşa’nın Hatıraları”, *Hisar*, Cilt XVII, Sayı 171 (1978).
- Kaldone G. Nweihed, *Venezuelalı Nogales Bey’in Dünyası*, (Ankara, Venezuela Bolivar Cumhuriyeti Büyükelçiliği Y., 2005).
- Kâmuran Gürün, “Bütün Yönleriyle Ermeni Sorunu” *Açıkoturumu*, (Ankara Barosu, 17 Mart 1984).
- Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, (Ankara, TTK Y., 1983).
- Kâmuran Gürün, *Fırtınalı Yıllar*, (İstanbul, Milliyet Y., 1995).
- Kasım Ener, *Çukurova’nın İşgali ve Kurtuluş Savaşı*, (İstanbul, Berksoy M., 1963).
- Kaya Türkay, *A. Dilâçar*, (Ankara, TDK Y., 1982).
- Kaymakam Hakkı, *Hilâl Altında Dört Sene ve Buna Ait Bir Cevap*, (İstanbul, Büyük Erkânıharbiye Riyaseti Onuncu Şube, 1931).
- Kâzım Karabekir, *Erzincan ve Erzurum’un Kurtuluşu*, (İstanbul, Koşkun, 1939).

- Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, (İstanbul, Türkiye Y., 1960).
- Kenan Evren, *Zorlu Yıllarım 1*, (İstanbul, Milliyet Y., 1994).
- Leon Kawan, *Toptangöçler (Les Exodes)*, (Çev. Enis Behiç Koryürek), (Ankara, İstatistik Umum Müdürlüğü Y., 1935).
- M. Fahrettin Kırzioğlu, “Osmanlıların H. 1140/M. 1727 Tarihli Son Gence (Karabağ) Eyaleti Tahrir Defterinde: Sancaklar, Nahiyeler ve Gence Eyaleti Kanunu ile Yaylakçı-Kışlakçı Göçebe Oymaklar”, *Türk Milli Bütünlüğü İçinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Sempozyumu Bildirileri, Kayseri, 23 Mart 1990*, (Kayseri, Erciyes Üniversitesi).
- M. Fahrettin Kırzioğlu, “Osmanlıların H. 1140/M. 1727 Tarihli Son Gence (Karabağ) Eyaleti Tahrir Defterinde: Sancaklar, Nahiyeler ve Gence Eyaleti Kanunu ile Yaylakçı-Kışlakçı Göçebe Oymaklar”, *Türk Milli Bütünlüğü İçinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Sempozyumu Bildirileri, Kayseri, 23 Mart 1990*, (Kayseri, Erciyes Üniversitesi).
- M. Fahrettin Kırzioğlu, “Van’ın Düşman İşgalinden Kurtuluşunu Anarken”, *Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu, Van, 2-5 Nisan 1990*, (Ankara, 1990).
- M. Fahrettin Kırzioğlu, *Kâzım Karabekir*, (Ankara, Kültür Bakanlığı, 1991).
- Maliye Nazırı Cavid Bey, *Felaket Günleri: Mütareke Devrinin Feci Tarihi*, (Yay. Osman Selim Kocahanoğlu), (İstanbul, Temel Y., 2000).
- Mehmet Ali Birant - İbrahim Erol Ataer, *Ermeni Terörü/Armenian Terror/Terreur Armenienne/Armenischer Terrorismus*, (İstanbul, And Y., 1982).
- Mehmet Öz, “Cumhuriyet Türkiye’sinde Tarih Araştırmaları”, *Atatürk’ün Ölümünün 62. Yılında Cumhuriyet Türkiye’sinde Bilimsel Gelişmeler Sempozyumu (8-10 Kasım 2000)*, (Ed. Bahattin Yediyıldız), (Ankara, Hacettepe Üniversitesi Y., 2001).

- Mehmet Saray, “Ermeni Sorunu Nedir? Nasıl Halledilmeli?”, *Tarihî Gerçekler Işığında Ermeni Sorunu*, (İstanbul, IQ, 2007).
- Mete Tunçay, “Sevres’e Karşı Anadolu’nun Bir Yayımları”, *AÜSBFD*, Cilt XXXIV, No 1–4, (Ocak-Aralık 1979).
- Michael M. Gunter, *Pursuing The Just Cause of Their People, A Study of Contemporary Terrorism*, (New York, Green Wood Press, 1986).
- Muammer Aksoy, “Bütün Yönleriyle Ermeni Sorunu” Açıkoturumu, (Ankara, Ankara Barosu, 17 Mart 1984).
- Mustafa Çalık (Der.), ‘Ermeni Soykırımı’ İddiaları (Ankara, Cedit Neşriyat, 2006).
- Müftüoğlu, “Reşid Safvet Atabinen”, *Kızılcelma*, 9 (26 Aralık 1947).
- Nalan Turna, “Musa Dağ’da Kırk Gün”, *Tarih ve Toplum*, Sayı 198(Haziran 2000).
- Nejat Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, (Konya, Gültepe Y., 1983).
- Nurettin Peker, *1918–1923 İstiklal Savaşı’nın İnebolu ve Kastamonu Havalisi, Deniz ve Kara Harekâtı ve Hatıralar*, (İstanbul, Gün, 1955).
- Ord. Prof. Yusuf Hikmet Bayur’a Armağan, (Ankara, TTK Y., 1985).
- Polonyalı Simeon’un Seyahatnamesi (1608–1619), (İstanbul Edebiyat Fakültesi Y., 1964).
- Rıfat N. Bali, “Musa Dağ’da Kırk Gün’ün Hikayesi”, *Tarih ve Toplum*, Sayı 170(Şubat 1998).
- Sabiha Sertel, *Roman Gibi*, (İstanbul, Ant, 1969).
- Sadi Koçaş, *Atatürk’ten 12 Mart’a Anılar*, (İstanbul, May Y., 1977).
- Sedat Laçiner, *Türkler ve Ermeniler*, (Ankara, USAK Y., 2005).
- Süleyman Beyoğlu, “Ermeni Tehcirine Dair Araştırmalara Toplu Bir Bakış”, *Ermeni Araştırmaları Kongresi 1. Türkiye Kongresi Bildirileri*, Cilt 1, (Ankara, ASAM Y., 2003).

- Şefik Aker, *Çanakkale-Arıburnu Savaşları ve 27. Alay*, (İstanbul, 99 Sayılı Askerî Mecmua'nın Tarih Kısmı, Yıl 9, Sayı 40, 1 Kanun 1935).
- Şinasi Orel - Süreyya Yüca, *Ermenilerce Talât Paşa'ya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü*, (Ankara, TTK Y., 1983).
- Şinasi Orel, "Ermeni İddialarının Belgesel Dayanakları", (daktilo metin) [1990].
- Şinasi Orel, "Talori Olayları Üzerinde Rapor" (1990).
- Şükrü Hanioğlu, "Cemal Paşa (1872–1922)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 7 (1993).
- Taha Toros, *Ali Münif Bey'in Hatıraları*, (İstanbul, İSİS, 1996).
- Talât Paşa, *Hatıralarım ve Müdafaam*, (İstanbul, Kaynak Y., 2006).
- Talât Paşa'nın Hatıraları* (Haz. Enver Bolayır), (İstanbul, Güven, 1946).
- Taşnak-Hoybun*, (Ankara, Türk Ocakları M., 1931), s. 7-8.
- Turgut Işıksal, "Tarihimizde Ermeni Propagandaları ve Osmanlı Aydınlarının Bir Karşı Koyma Modeli", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 77–78 (Şubat-Mart 1974).
- Türk Tarih Kurumu 1982 Yılı Çalışma Raporu*.
- Türkkaya Ataöv, *Ermeni Sorunu, Bibliyografya*, (AÜ SBF Y., 1981).
- Ümit Özdağ, "Yayına Başlarken", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Sayı 1(Mart-Nisan-Mayıs 2001).
- XI. Türk Tarih Kongresi*, V. Cilt, (Ankara, TTK, 1994), s. 1873.
- Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâp Tarihi*, Cilt 2, Kısım 1, (Ankara, TTK Y., 1964).
- Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâp Tarihi*, Cilt 2, Kısım 2, (Ankara, TTK Y., 1964).
- Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâp Tarihi*, Cilt 2, Kısım 3, (Ankara, TTK Y., 1964).

VIII – DİZİN

A

A. A. Lalayan.....	125
A. Dilaçar.....	45
A[hmed] Réchid	23
A[tıf] Erçikan.....	50, 98, 148
Abdullah Öztekin.....	71, 72, 148
Abdullah Paşa	18
Abdullah Toplu.....	112
Abdullah Varlı	137
Abdullah Yaman.....	17, 102
Abdurrahman Çaycı.....	114
Abdurrahman Küçük	113
Abdülhaluk Çay	135
Abdülhaluk M. Çay	108
Abdülkadir Bilginer	104
Abdülkadir Seven	103
Abdülkadir Yuvalı	20
Açıksözcü Hüsnü.....	95
Adil Bağdadlıoğlu.....	96
Adnan Bulak	68
Adnan Şişman	111
Afif Büyüktuğrul	58
Afif Erzen	76
Agâh Oktay Güner.....	121
Agop Martayan	44, 45
Ahmed Cemaleddin	29
Ahmed Réchid	11
Ahmed Rustem	22
Ahmet Akter	126, 142
Ahmet Bedevî.....	20, 21, 148
Ahmet Cevdet.....	21
Ahmet Dino	20
Ahmet Dumlu	104, 115
Ahmet Emin Yalman	10
Ahmet Ender Gökdemir.....	108
Ahmet Esat	16, 51
Ahmet Eyicil.....	114
Ahmet Gürel	124
Ahmet Halaçoğlu.....	20, 121, 126

Ahmet Hulki Saral	10, 17, 19, 24, 101
Ahmet İhsan.....	21, 36
Ahmet İzzet Paşa	110
Ahmet Kolbaşı	121
Ahmet Mehmetefendioğlu	110
Ahmet Refik	25
Ahmet Rıza	21
Ahmet Rüstem	15, 22
Ahmet Tacemen.....	110
Ahmet Tetik.....	85
Ahmet Zeki İzgöer	37, 38, 148
Ali Arslan	121
Ali Emircan.....	110
Ali Emiri.....	20
Ali Eşref Uzundere	118
Ali Fuad Erden.....	98
Ali Güler	29, 119
Ali İlica	121
Ali İhsan Sabis.....	109
Ali Karaca	110
Ali Kemalî [Aksüt]	94
Ali Mesut Birinci	128
Ali Özoğlu	121, 126
Ali Reşad	26
Ali Rıza Bayzan.....	124
Ali Saip [Ursavaş].....	93
Ali Sevim.....	76, 104
Alpay Kabacalı	35, 37, 38, 98, 149
Alper Gazigiray	24, 103
Alperen Çelik.....	142
Altan Deliorman	101
Andaç Uğurlu.....	35
Ara Koçunyan.....	72
Arif Acaloğlu	122
Arif Cernal	33
Arif Cemil.....	113
Arman Manukyan	72
Arslan Kılıç.....	115
Arslan Terzioğlu	142
Artun Ünsal.....	72

Asım Us	48, 149
Atıf Erçikan	50
Atilla Köymen	136
Aydın Talay	112
Aydın Yalçın	72
Aydoğan Ataüinal	116
Aydoğan Vatandaş	121
Ayfer Özçelik	115
Aygün Attar	121
Ayhan Yalçın	25, 102
Aysel Ekşi	124
Ayten Sezer	124
Aziz Akgül	142
Aziz Samih	95
Azmi Süslü .. 107, 109, 112, 115, 136, 137,	138

B

Baha Gürfırat	58
Bahaaddin Ögel	58
Bahadır Demir	59, 65
Barbaros Baykara	102
Bayram Kodaman	22, 23, 104, 115
Bedi Şahsuvaroğlu	58
Behbud Han Cevanşir	29, 63
Behçet Cemal	37
Bekir Günay	118
Bekir Sıtkı Baykal	76
Bengi Kümbül	124
Berna Türkdoğan	124
Betül Arslan	120
Bige Yavuz	111
Bilâl Aziz	20
Bilâl Eryılmaz	108
Bilâl N. Şimşirli, 10, 59, 60, 64, 77, 83, 88,	102, 107, 114, 121, 132, 133, 134, 148,
149	
Birsan Karaca	115, 124
Bülent Bakar	76, 124, 126

C

Cafer Kıyasi	112
Cahit Külebi	45
Canan Seyfeli	122
Candan Badem	22, 36, 149
Cavit Bey	32, 33, 38
Celâdet Kıyasî	83
Cem Özgönül	142
Cemal Anadol	103, 118

Cemal Gökçe	103
Cemal Gürsel	97
Cemal Hüsnü	20
Cemal Kutay	36, 100, 102, 104, 149
Cemal Paşa 10, 32, 36, 37, 38, 56, 63, 125,	148, 149, 151, 154
Cemal Yeşil	26
Cemal Yıldırım	118
Cemalettin Taşkiran	112, 124, 142
Cenani Gürbüz	112
Cengiz Aydın	22
Cengiz Kürşat	52, 58
Cengiz Mutlu	126
Cengiz Orhonlu	58
Cevat Açıkalın	20
Cevat Dursunoğlu	97
Cevat Paşa	19
Cevat Rıfat [Atılhan]	95
Cevdet Çulpan	58
Cevdet Küçük	106
Cevdet Nasuhî	20
Cevdet Türkay	58
Cezmi Yurtsever .. 104, 107, 109, 112, 118,	119, 139
Charles H. Sherrill	58

Ç

Çengili	31
Çetin Derin	58
Çirpanlı Ömer Efendi	93

D

Damat Ferid Paşa	27
Danış Tunalıgil	65
Davut Kılıç	114
Dikran Kevorkyan	72
Djermal Pascha	36
Doğan Uluç	55, 149
Doğu Perinçek	36, 124, 149
Dr. Nazım	36
Durmuş Yılmaz	115

E

Ebul Farac	41
Ekrem Akurgal	78, 149
Emin Arifoğlu-Şihaliyev	118
Emin Bilgiç	111
Emin Kutluğ	25, 124, 126
Enis Behiç Koryürek	44, 152

Enis Şahin	118, 122
Enver Bolayır	32, 34, 35, 97, 154
Enver Konukçu	109, 115
Enver Paşa	34, 63
Enver Uzun	137
Enver Yaşarbaş	106
Enver Ziya Karal	132
Ercan Çitlioğlu.....	60, 61, 62, 113, 126, 149
Ercüment Kuran.....	72
Erdal Açıkşes	119
Erdal Aydoğan.....	122
Erdal İlater.....	17, 24, 41, 102, 107, 108, 111, 112, 113, 135, 139, 149
Erdoğan Öznal	120
Eremya Çelebi	53, 98, 150
Ergünöz Akçora	111
Erhan Afyoncu.....	115
Erhan Başyurt	124
Erhan Metin	126
Erich Feigl	135, 142
Erol Kürkçüoğlu	115, 122
Ersal Yavi	118
Ersin Arıoğlu	142
Ertuğrul Zekai Ökte	10, 51, 52, 53, 58, 85, 138
Esat Arslan	142
Esat Fuat	21
Esat Özoğuz	95
Esat Uras	15, 51, 52, 53, 95, 105, 136, 150
Eşref Yağcıoğlu	110
Eyüp Şahin	137

F

Fahrettin Kırzioğlu.....	16, 19, 24, 25, 53, 98, 103, 138, 139, 152
Fahri Parin	102, 126
Fahri Tandoğan.....	20
Faiz Demiroğlu	107
Faruk Aydın	84
Faruk Özerengin	111
Fatih Gencer	124
Fatma Sankaya	125
Feridun Emecen	125
Ferit Erdem Boray	119
Ferudun Ata	122
Fetih Ali Han Hoylu	63
Fikret Babuş	124
Fikret Işıltan.....	76
Fikret Türkmen	110

Franz Werfel	45, 46
Füsun Ant	135

G

Galip Kemali.....	15, 21, 26, 27
Garabet Arman.....	72
Gaston Gaillard.....	122
Ghalib Kemaly.....	26, 27, 150
Gökhan Balcı	126
Gönül Öney.....	136
Gunter Lewy	141
Gül Güven-Çağalı.....	110
Gülbadi Alan.....	76, 124
Gülnihal Bozkurt	108
Gültekin Ural	113
Gündüz Aktan	125
Gürbüz Evren.....	118
Gürsan Öner	101
Gürsoy Solmaz.....	112, 116
Gürsoy Şahin	126

H

H. Basri Danışman.....	141
H. Erdoğan Cengiz.....	17
Haçık Siragonyan.....	72
Hakkı Demirel	108
Hakkı Raif Ayyıldız.....	97
Hakop Melkumyan	63
Haldun Derin	45, 46, 49, 150
Hale Şıvgın	76, 125
Halide Edip	10, 29
Halil Aytekin	115
Halil İbrahim Özsoy	116
Halil Kemal Türközü	24
Halil Menteşe.....	107
Halil Metin.....	110
Halil Paşa	128
Halil Sahillioğlu.....	58
Halim Seraslan	23
Halit Kemal Elbir.....	72
Haluk Selvi	120, 142
Hamdi Atamer	58
Hamdullah Suphi Tanrıöver.....	15, 23
Hamide Koyukan	25
Hamit Ortaç	36
Hamit Pehlivanlı	137, 150
Hamza Bektaş	113, 116, 119
Harun Aliçe.....	21
Hasan Babacan.....	114, 126

Hasan Celal Güzel	116
Hasan Dilan	89
Hasan Kundakçı	116
Hasan Tahsin Okutan	98
Hatem Cabbarlı	122
Haydar Varlı	137
Hayrettin Erkmen	73
Hayri Başbuğ	106
Hayri Bildik	121, 122
Hayri Mutluçağ	58, 107
Heath W. Lowry	136
Henry Morgenthau	37
Heykeltıraş Nejat	20
Hıdır Öztürk	106
Hidayet Vahapoğlu	109
Hikmet Çiçek	120
Hikmet İlğaz	98
Hikmet Özdemir .. 7, 15, 31, 54, 63, 75, 78, 84, 116, 120, 122, 125, 127, 142, 148, 150	
Hikmet Tanyu	108
Hilmi Ziya Ülken	28, 151
Holdwater	125
Hovhannes Kaçaznuni	122
Hrand D. Andreasyan	53, 98
Hürşit Çalıka	110
Hüdavendigar Onur	114, 122, 125
Hülya Eraslan	127
Hüsamettin Tuğaç	102
Hüsamettin Yıldırım	109, 140
Hüseyin Cahit ... 32, 33, 34, 35, 96, 97, 151	
Hüseyin Çakıllıkoyak	122
Hüseyin Çelik	111
Hüseyin Hilmi Paşa	21
Hüseyin Işık	93
Hüseyin Nâzım Paşa	111, 113, 116

I

II. Abdülhamit	16, 100, 110
Işın Demirkent	109

İ

İbrahim Alaattin	20
İbrahim Arvas	100
İbrahim Bozyel	112
İbrahim Demirci	25
İbrahim Erol Ataer	17, 74, 152
İbrahim Ethem Atnur	116, 122
İbrahim Kaya	75, 81, 118, 120, 140

İdris Bal	119
İhsan Erzi	93
İhsan Sakarya	84, 103, 104
İlay İleri	125
İlhan Akant	83
İlhan Gedik	111
İlhan Selahattin [Akant]	107
İnayetullah Cemal Özkaya ... 5, 10, 98, 131, 151	
İnci Enginün	38, 151
İshak Sunguroğlu	100, 107
İskender Yılmaz	116
İsmail Arar	54, 77
İsmail Arıkan	116
İsmail Erez	65
İsmail Ferahim Şalvuz	95
İsmail Hâmi Danişmend	97
İsmail Özçelik	110, 123, 140
İsmet Binark	114, 116, 140, 141
İsmet Bozdağ	123
İsmet Görgülü	119
İsmet İnönü	15, 18, 30, 47, 48, 148
İsmet Parmaksızoğlu	17, 103
İstanbul Nuri	16

J

Jacques Amalric	5
Jak Kamhi	72
Jak Veissed	72
Joseph C. Grew	58
Justin McCarthy ... 117, 122, 133, 136, 138, 140, 142	

K

Kamer Kasım	75, 81, 118, 120, 141
Kâmurân Gürün ... 1, 3, 5, 6, 64, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 82, 83, 103, 104, 105, 106, 112, 133, 134, 151	
Kara Mustafa Paşa	5
Kara Şemsi	21
Kasım Ener	28, 100, 151
Kaya Dorsan	132
Kaymakam Hakkı	42, 43, 93, 151
Kâzım Karabekir 15, 16, 18, 19, 23, 24, 25, 28, 95, 109, 111, 151, 152	
Kazım Yetiş	125
Kemal Beydilli	138
Kemal Çelik	114
Kemal Çiçek	78, 105, 120, 123

Kemal Ermetin.....	117, 119
Kemal M. Altınkaya	97
Kemal Melek	103
Kemal Taran	106
Kemâlettin Şükrü	93
Kırzioğlu M. Fahrettin	24, 28
Kıvanç Galip Över	127
Kinyas Kartal.....	108
Kudret Emiroğlu	114

L

Leman Alp	117
Leon Caetani	147
Leon Kawan.....	43, 44, 152
Leonard Ramsden Hartill.....	109
Levon Marashlian	77
Levon Panos Dabağyan	117, 119, 120, 127

M

M. Adil Özder.....	101
M. Boutet.....	5
M. Emin Gerger	110
M. Fuat	11
M. Guboğlu.....	58
M. Monach.....	5
M. Sadık Yiğitbaş	98
M. Salih San	101
M. Şerif Fırat	97
Madame Agavniye.....	95
Mahmut Esat.....	20, 150
Mahmut Muhtar Paşa.....	21
Mahmut Niyazi Sezgin	123
Mandelstam	37
Maria.....	95
Masliyah	33
Mecbure Eroğlu	139
Mehlika Aktok Kaşgarlı	109
Mehmed Hocaoglu.....	102
Mehmet Ali Birant.....	17
Mehmet Ali Tevfik	21
Mehmet Asaf	103
Mehmet Baydar	59, 65
Mehmet Cengiz.....	118
Mehmet Çevik	120
Mehmet Ersan	127
Mehmet Ethemoğlu	108
Mehmet Kanar	17
Mehmet Kasım	35
Mehmet Necati Kutlu	115

Mehmet Niyazi Ramazanoğlu	15, 28
Mehmet Öz	8, 152
Mehmet Perinçek	89, 125, 127
Mehmet Rasim.....	93
Mehmet Sadık	19, 137
Mehmet Saray	75, 77, 117, 119, 153
Mehmet Serdar Törehan	119, 127
Mehmet Seyitdanlıoğlu.....	17
Mesut Yılmaz	116
Mete Tunçay	29, 110, 153
Metin Ayışığı.....	76, 120
Metin Hülagü.....	76, 124
Metin Martı.....	37
Mevlût Oğuz.....	120
Mıgırdıç Agop	30
Mıgırdıç Yanıkyan.....	59
Mim Kemal Öke	30, 107, 133, 136
Mirza Bala	93
Misak Torlakyan.....	29
Mithat Sertoğlu	58
Mithat Şükrü Bleda.....	36, 114
Molotof	48, 49
Mordo Dinar	72
Moses Kalankatlı	125
Muammer Aksoy	3, 4, 69, 74, 106, 153
Muammer Demirel.....	112, 141
Muharrem Nuri Birgi.....	73
Muhiddin Nalbantoğlu.....	110
Muhittin Birgen	122
Murat Bebiroğlu.....	120
Murat Çulcu	29, 123
Musa Gürbüz	81
Musa Şaşmaz	111, 121, 139
Mustafa Çalık	4, 125, 153
Mustafa Çufalı	119
Mustafa Genç.....	123
Mustafa Kahramanyol	123
Mustafa Kemal Paşa	10, 31, 45
Mustafa Onar	106
Mustafa Öztürk	141
Mustafa Serdar Palabılık.....	81
Mustafa Yeşilova	103
Muvahhid Zeki.....	93
Muzaffer Erdoğan.....	58
Muzaffer Erendil.....	108
Münir Aktepe.....	58
Münir Erteğin.....	47
Münir Paşa	21
Münir Sirer	58

Münir Süreyya	117
Müslüm Akalın	109

N

N. Sami Özerdim	58
Nasır Yüceer	112
Nazmi Sevgen	58
Necat Tüzün	105
Necdet Öztürk	76, 124, 126
Necdet Sevinç	120
Necla Başgün	101
Necmettin Tozlu	110
Necmettin Tuncel	83
Nejat Ertüzün	83
Nejat Göyünç	58, 72, 76, 77, 105, 153
Nejdet Bilgi	113, 114, 125
Nejla Günay	127
Nesrin Sarıahmetoğlu	125
Neşide Kerem Demir	132
Nevzat Ayaz	73
Nisa N. Bayramoğlu	107
Niyazi Ahmet Banoğlu	102
Niyazi Artan	84
Nizamettin Karacebe	96
Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu	100
Norayr Berberyan	72
Nurcan Yavuz	112
Nurdan İpek	125
Nurer Uğurlu	17
Nurettin Peker	98, 99, 100, 153
Nuri Bilgin	122
Nurşen Mazıcı	108, 123
Nurullah Ataç	20

O

Oral Onur	114
Orhan Eralp	73
Orhan Kılıç	120
Orhan Köprülü	72
Orhan Sakin	127
Osman Karabıyık	106
Osman Selim Kocahanoğlu	25, 32, 37, 38, 114, 121, 151, 152
Osman Tufan	100
Oya Eren	81

Ö

Ömer E. Lütem	73, 79, 81, 83, 120, 127, 148
--------------------	-------------------------------

Ömer Hakan Özalp	25
Ömer Karayumak	127
Ömer Turan	78, 120, 142
Önder Sav	3

P

Petros Albertyan	141
Pınar Güven	81

R

Rafael de Nogales	42
Rahmi Apak	100
Rahmi Balaban	20
Ramazan Çalık	78, 115, 120
Ramazan Korkmaz	109, 136
Ramazan Tosun	113
Rauf Tuncay	58
Recep Karacakaya	114, 117, 123, 125, 128, 140
Recep Şahin	108
Refik Halit Karay	97
Reha Poroy	72
Reşat Morali	68
Reşat Nihat	21
Reşit Saffet	15
Reşit Safvet	21, 22, 23, 33
Rıfat Mansur	15, 29
Rober Haddeler	72
Robert F. Zeidner	141
Rukiye Bulut	58
Rusûhi	32, 33

S

S. Esin Dayı	113
S. G. Pirumyan	128
Sabahattin Özel	110, 123
Sabri Özcan San	108, 111
Sadık Tural	117
Sadık Usta	123
Sadi Koçuş	10, 55, 57, 58, 153
Sadrettin Celal	20
Sadun Terem	83
Sahir Üzel	98
Saim Yüceer	115
Sait Halim Paşa	63
Salâhi R. Sonyel	10, 132, 133, 135, 140, 141
Salih Altınok	123
Sami Kohen	72

Sami Önal.....	101, 120
Samih Ayverdi.....	123
Sarkis Terziyan.....	128
Schekib Arslan.....	29
Seçil Akgün.....	103
Sedat İşçi.....	122
Sedat Laçiner .2, 55, 75, 81, 118, 119, 120, 121, 140, 141, 153	
Sefa Kaplan.....	123
Sefa Koyuncu.....	117
Selahattin Sert.....	123
Selahattin Turgay Daloğlu.....	105
Selami Kılıç.....	120
Selçuk Bakkalbaşı.....	66
Selçuk Erez.....	75, 117
Selim Ak.....	93
Selim Dırvana.....	72
Selim Nüzhet.....	20
Selim Somçağ.....	125
Sema Küçüksöz.....	128
Semavi Eyice.....	58
Semih Mümtaz.....	26
Semira Benameur.....	136
Serdar Sarısır.....	128
Sevin Elekdağ.....	81
Seyfi Taşhan.....	73
Sezai Orkunt.....	72, 73
Sezgin Demircioğlu.....	128
Sipahi Çataltepe.....	109
Suat Akgül.....	119
Süleyman Beyoğlu.....	76, 82, 124, 126, 153
Süleyman Bilgin.....	128
Süleyman Büyükkarcı.....	120
Süleyman Demirci.....	76, 124
Süleyman Hatipoğlu.....	108, 125
Süleyman Kâni İrtem.....	121
Süleyman Kocabaş.....	105, 110
Süleyman Nazif.....	24, 93
Süleyman Yeşilyurt.....	128
Süreyya Yüca.....	83, 105, 106, 135, 154

Ş

Şafak Ural.....	125
Şahabettin Tekindağ.....	58
Şahin Ali Söylemezoğlu.....	142
Şakir Batmaz.....	76, 124
Şehabettin Tekindağ.....	76
Şekip Arslan.....	15
Şekip Numan Menemencioğlu.....	20

Şener Aksu.....	117
Şenol Kantarcı .75, 81, 118, 119, 120, 121, 123	
Şeref Ünal.....	141
Şinasi Orel .6, 73, 81, 82, 83, 84, 105, 106, 135, 136, 154	
Şükrü Kaya.....	46, 109
Şükrü Saraçoğlu.....	20

T

Taha Carım.....	60, 132
Taha Niyazi Karaca.....	123, 126
Taha Toros.....	32, 113, 117, 154
Tahir Tamer Kumkale.....	128
Tahsin Burcuoğlu.....	73
Tahsin Ünal.....	58
Talât Hasırcioğlu.....	58
Talât Paşa.....	17, 21, 22, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 43, 63, 96, 97, 100, 104, 105, 106, 114, 122, 134, 141, 149, 151, 154
Talip Yener.....	65
Taner Timur.....	115
Taylan Sorgun.....	128
Tecelli Arı.....	68
Tehleryan.....	34
Teoman Alpaslan.....	128
Tevfik Çavdar.....	106
Tevfik Rüstü Aras.....	47
Torkom İstepanyan.....	101, 106
Toynbee.....	6, 15, 122, 150
Tuğrul Özcan.....	128
Tunca Kortantamer.....	119, 122
Turgut Bleda.....	36
Turgut Işıksal.....	58, 147, 154
Turhan Feyzioğlu.....	72
Tülay Duran.....	52
Türkan Erbenği.....	124, 126
Türkaya Ataöv.....	2, 3, 74, 103, 106, 119, 126, 132, 133, 134, 135, 139, 140, 154
Twerdohlebof.....	19

U

Uğur Mumcu.....	3, 74, 106
Uğur Uzer.....	118
Ulvi Keser.....	115, 128
Uygur Kocabaşoğlu.....	108

Ü

Ümit Özdağ.....	79, 80, 154
-----------------	-------------

V

Vahap Aşıroğlu.....	60
Vahap Candan.....	128
Vahram H. Torkomian.....	53
Vahram Şirinyan.....	95
Vedii İlmen.....	42
Veli Yılmaz.....	111
Veysel Eroğlu.....	102

Y

Y[ervant] G[omidas] Çark.....	98
Yahya Akyüz.....	102
Yalçın Özalp.....	124
Yasin Aslan.....	138
Yaşar Akbıyık.....	109, 114
Yaşar Canatan.....	111
Yavuz Ercan ...	93, 108, 118, 126, 134, 138
Yavuz Özgüldür.....	118
Yıldız Deveci Bozkuş.....	81

Yılmaz Akbulut.....	112, 114
Yılmaz Öztuna.....	108
Yunus Zeyrek.....	25, 128
Yusuf Ayhan.....	100
Yusuf Delikoca.....	121
Yusuf Halaçoğlu ...	118, 120, 124, 126, 141
Yusuf Hikmet Bayur	15, 29, 30, 35, 37, 38, 53, 54, 113, 153, 154
Yusuf Sarınay.....	142
Yusuf Seki.....	121
Yusuf Ziya Bildirici.....	139
Yücel Aktar.....	84

Z

Zafer Özkan.....	118
Zebercet Coşkun.....	124
Zebercet Eroğlu.....	107
Zekeriya Türkmen.....	126
Zeki Arıkan.....	58, 122
Zeki Başar.....	102, 103

HİKMET ÖZDEMİR

Siyasal Bilimler Profesörü. 1950 Eylül ayında Kahramanmaraş'ta doğdu. Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsünden kamu yönetimi dalında lisans, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesinden siyaset bilimi dalında doktora dereceleri aldı. Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumunda uzman, Başbakanlıkta danışman ve Cumhurbaşkanlığında başdanışman unvanıyla görev yaptı. Daha sonra üniversite öğretim üyeliğine atandı ve sırasıyla Kırıkkale Üniversitesi Tarih ve Kamu Yönetimi Bölümleri Öğretim Üyesi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü; Başkent Üniversitesinde Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi; Kocaeli Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü Kurucu Başkanı ve Türk Tarih Kurumu Ermeni Masası Kurucu Başkanı olarak çalıştı.

Türkiye dışında British Chevening bursuyla Londra Üniversitesinde Asya ve Afrika Okulu Siyaset Bölümünde; Fulbright bursuyla Washington DC'de Georgetown Üniversitesi Tarih Bölümünde; İngiltere ve ABD Devlet Arşivlerinde ve İsviçre'de Birleşmiş Milletler Arşivinde incelemeler yaptı; evli ve iki çocukludur.

Türkiye'nin siyasî tarihi, anayasal kurumları ve Atatürk üzerine Türkiye'de yayınlanmış 32 kitabı bulunmaktadır.

“Osmanlı Ordusunda Salgın Hastalıklardan Ölümler, 1914–1918” adlı araştırması ABD’nde Utah Üniversitesi tarafından yayınlanmıştır.

Halen, TBMM Türk Parlamento Tarihi Araştırma Grubu Koordinatörü ve Editörüdür.

İstanbul’da Harp Akademilerinde, Ankara’da Kara Harp Okulu Savunma Bilimleri Enstitüsünde ve Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsünde lisans-üstü dersler vermektedir.

